



КОМПЛЕКТ КОДОПОСІБНИКІВ

# ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(в схемах і таблицях)



© Науково-методичний центр аграрної освіти

Міністерство освіти і науки України  
Науково-методичний центр аграрної освіти

# **ІСТОРІЯ УКРАЇНИ**

**(комплект кодопосібників)**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України  
як навчальний посібник для студентів  
вищих навчальних закладів  
III-IV рівнів акредитації

Київ  
“Аграрна освіта”  
2005

**УДК 94 (477) (075)**

**189**

**ББК 63.3**

**Ісакова Н.П., Кропивко О.М., Паламарчук Н.І. Історія України. – К.: Аграрна освіта, 2005. – 218 с.**

Комплект кодопосібників містить схеми, таблиці, діаграми та рисунки, що ілюструють зміст лекційних і семінарських занять з курсу “Історія України”.

Для викладачів і студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр.

Може бути корисним науковцям, вчителям, учням ліцеїв, гімназій та тим, хто цікавиться питаннями української історії.

**Рецензенти:** доктор історичних наук, професор, віце-президент Української академії історичних наук **Панченко П.П.**; доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка **Козицький М.Ю.**; кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології Національного аграрного університету **Сироватський С.А.**

**Рекомендовано** до видання НМК науково-педагогічних працівників аграрних вищих навчальних закладів з напрямку “Загальноосвітні, суспільні та гуманітарні дисципліни ” (протокол від 14 жовтня 2004 р., № 10 ).

**Відповідальний за випуск** керівник відділу технічного забезпечення навчального процесу Наукметодцентру аграрної освіти Буцик І.М.

**Редактори:** Талюта Л. М., Крошко Н.В.

**Комп’ютерний набір та електронне макетування**  
методисти Колчков О.Б., Прус Н.В.

# ЗМІСТ

<b>ПЕРЕДМОВА</b> .....	9
Рис. Сучасна Україна .....	10
Рис. Джерела, методологічні принципи, методи вивчення історії України .....	11
Рис. Періодизація історії України .....	12
Рис. Рівень еволюції історичної активності українців .....	13
<b>1. СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ</b> .....	14
<b>1.1. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України</b> .....	14
Рис. 1.1.1. Українські землі в найдавніші часи .....	14
Рис. 1.1.2. Трипільська культура на теренах України .....	15
Рис. 1.1.3. Характерні ознаки трипільської культури .....	16
Рис. 1.1.4. Державні об'єднання кіммерійців, таврів, скіфів, сарматів .....	17
Рис. 1.1.5. Причини античної колонізації земель Північного Причорномор'я .....	18
Рис. 1.1.6. Від склавинів до української нації .....	19
<b>1.2. Східні слов'яни</b> .....	20
Рис. 1.2.1. Проблема етногенезу слов'ян .....	20
Рис. 1.2.2. Теорії походження слов'ян та визначення слов'янської прабатьківщини .....	21
Рис. 1.2.3. Розселення слов'ян .....	22
Рис. 1.2.4. Східні слов'яни у V-IX ст. ....	23
Рис. 1.2.5. Господарство східних слов'ян .....	24
Рис. 1.2.6. Суспільні відносини східних слов'ян .....	25
Рис. 1.2.7. Східнослов'янські племена IX-X ст. ....	26
<b>2. СЕРЕДНЬОВІЧНА УКРАЇНА</b> .....	27
<b>2.1. Зародження української державності. Київська Русь</b> .....	27
Рис. 2.1.1. Формування східнослов'янської держави в Середньому Подніпров'ї .....	27
Рис. 2.1.2. Теорії походження Київської Русі .....	28
Рис. 2.1.3. Норманська та антинорманська теорії походження Київської Русі .....	29
Рис. 2.1.4. Болгарська та хозарська теорії походження Київської Русі .....	30
Рис. 2.1.5. Періодизація історії Київської Русі .....	31
Рис. 2.1.6. Київська Русь: загальна характеристика, історичне значення .....	32
Рис. 2.1.7. Державний устрій Київської Русі .....	33
Рис. 2.1.8. Соціальна структура Київської Русі .....	34
Рис. 2.1.9. Запровадження християнства на Русі .....	35
Рис. 2.1.10. Історичне значення запровадження християнства в Київській Русі .....	36
Рис. 2.1.11. Економічний розвиток Київської Русі .....	37
Рис. 2.1.12. Політична роздробленість Київської Русі .....	38
Рис. 2.1.13. Землеволодіння в Київській Русі .....	39
Рис. 2.1.14. Процеси етнічної інтеграції в Київській Русі та їх оцінка в історичній літературі .....	40
Рис. 2.1.15. Версії україногенезу .....	41
Рис. 2.1.16. Фази розвитку українського народу .....	42
<b>2.2. Галицько-Волинська держава – спадкоємиця Київської Русі</b> ...	44
Рис. 2.2.1. Передумови об'єднання Галицького і Волинського князівств в єдину державу .....	44
Рис. 2.2.2. Утворення, піднесення та занепад Галицько-Волинської держави ...	45
Рис. 2.2.3. Політичний розвиток Галицько-Волинської держави .....	46
Рис. 2.2.4. Данило Галицький (1238-1264 рр.): державна діяльність .....	47
Рис. 2.2.5. Галицько-Волинські князі .....	48

<b>2.3. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав</b> .....	49
Рис. 2.3.1. Литовський період української історії (1340-1569 рр.) .....	49
Рис. 2.3.2. Литовсько-руські князі.....	50
Рис. 2.3.3. Аграрна реформа 1557 р. ....	51
Рис. 2.3.4. Наслідки аграрної реформи 1557 р.....	52
Рис. 2.3.5. Соціальна структура суспільства Великого князівства Литовського в XIV – середині XVI ст. ....	53
Рис. 2.3.6. Категорії українського селянства в XIV – сер. XVI ст. ....	54
Рис. 2.3.7. Повинності українського селянства в др. пол. XIII – XV ст.....	55
Рис. 2.3.8. Кревська унія 1385 р. та її наслідки .....	56
Рис. 2.3.9. Польсько-литовські унії XV ст. ....	57
Рис. 2.3.10. Становище українського селянства в XV ст. ....	58
Рис. 2.3.11. Зростання залежності українського селянства в XVI ст.....	59
<b>3. НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ</b> .....	60
<b>3.1. Українські землі у складі Речі Посполитої (друга половина XVI – перша половина XVII ст.). Люблінська унія 1569 р.</b> .....	60
Рис. 3.1.1. Експансія Польщі на Україну .....	60
Рис. 3.1.2. Площа та населення українських воєводств у XVI ст.....	61
Рис. 3.1.3. Люблінська унія 1569 р. ....	62
Рис. 3.1.4. Проекти укладання Люблінської унії.....	63
Рис. 3.1.5. Основні умови Люблінської унії .....	64
Рис. 3.1.6. Посилення національного та економічного гніту на українських землях після прийняття Люблінської унії 1569 р. ....	65
Рис. 3.1.7. Запровадження Магдебурзького права на українських землях .....	66
Рис. 3.1.8. Позитивні та негативні наслідки запровадження Магдебурзького права .....	67
Рис. 3.1.9. Форми етносоціальної спільності українського народу .....	68
Рис. 3.1.10. Теорії формування української народності .....	69
Рис. 3.1.11. Основні періоди формування української народності .....	70
Рис. 3.1.12. Берестейська унія 1596 р. ....	71
<b>3.2. Виникнення українського козацтва. Запорозька Січ</b> .....	72
Рис. 3.2.1. Виникнення українського козацтва .....	72
Рис. 3.2.2. Теорії походження українського козацтва .....	73
Рис. 3.2.3. Військові походи запорозьких козаків у др. пол. XVI – перш. пол. XVII ст.....	74
Рис. 3.2.4. Козацько-селянські повстання кінця XVI ст.....	75
Рис. 3.2.5. Козацько-селянські повстання перш. пол. XVII ст. ....	76
Рис. 3.2.6. Хронологія Запорозьких Січей .....	77
Рис. 3.2.7. Військовий устрій Запорозької Січі .....	78
Рис. 3.2.8. Адміністративна влада в Запорозькій Січі .....	79
Рис. 3.2.9. Козацька демократична республіка: соціально-політичний устрій....	80
Рис. 3.2.10. Господарсько-економічна діяльність запорозьких козаків.....	81
<b>3.3. Українська національна революція XVII ст. і становлення української державності</b> .....	82
Рис. 3.3.1. Етапи української національно-демократичної революції XVII ст.....	82
Рис. 3.3.2. Визвольна війна під проводом Б. Хмельницького 1648 – 1657 рр. ....	83
Рис. 3.3.3. Перебіг бойових дій національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648 – 1657 рр. ....	84
Рис. 3.3.4. Україно-польські договори періоду Визвольної війни 1648 – 1657 рр.....	85
Рис. 3.3.5. Основні засади Березневих статей .....	86
Рис. 3.3.6. Оцінка Березневих статей в історичній літературі.....	87
Рис. 3.3.7. Гадяцька угода 1658 р. ....	88

Рис. 3.3.8. Найхарактерніші ознаки української козацької держави XVII ст. ....	89
Рис. 3.3.9. Територіально-адміністративний устрій України в др. пол. XVII ст. ...	90
Рис. 3.3.10. Соціальна структура населення України в др. пол. XVII ст. ....	91
Рис. 3.3.11. Структура влади в Українській гетьманській державі.....	92
Рис. 3.3.12. Українські гетьмани періоду Руїни (1663-1687 рр.).....	93
Рис. 3.3.13. Територіальний поділ України в др. пол. XVII ст. ....	94
Рис. 3.3.14. Законодавчі засади відносин між Україною і Росією в період Руїни .....	95
Рис. 3.3.15. Причини поразки української національної революції XVII ст. ....	96
Рис. 3.3.16. Особливості української національної революції XVII ст.....	97
Рис. 3.3.17. Історичне значення української національної революції XVII ст. ....	98
<b>3.4. Наступ царизму на українську державність в др. пол. XVII – XVIII ст. Втрата Україною своєї незалежності.....</b>	<b>99</b>
Рис. 3.4.1. Ліквідація Російською імперією української автономії (XVIII ст.) ....	99
Рис. 3.4.2. Слобідська Україна в др. пол. XVII – на поч. XVIII ст. ....	100
Рис. 3.4.3. Конституція П. Орлика – видатна пам’ятка української державно- політичної думки XVIII ст. ....	101
Рис. 3.4.4. Внутрішні причини ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) .....	102
Рис. 3.4.5. Зовнішні причини ліквідації Запорозької Січі (1775 р.).....	103
<b>3.5. Правобережні та західноукраїнські землі під владою Польщі в др. пол. XVII –XVIII ст.....</b>	<b>104</b>
Рис. 3.5.1. Правобережжя та Східна Галичина в кін. XVII – на поч. XVIII ст. ....	104
Рис. 3.5.2. Етнічний склад та соціальна структура населення Правобережної України в кін. XVII – XVIII ст. ....	105
Рис. 3.5.3. Селянсько-козацькі повстання XVII – XVIII ст. ....	106
Рис. 3.5.4. Три поділи Польщі та їх вплив на долю українських земель .....	107
Рис. 3.5.5. Запровадження політики інтеграції на українських землях в кін. XVIII – на поч. XIX ст. ....	108
Рис. 3.5.6. Землі, населені українцями наприкінці XVIII ст. ....	109
<b>3.6. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперії (XVIII – XIX ст.). Українське національне відродження .....</b>	<b>110</b>
Рис. 3.6.1. Колоніальна політика щодо України в перш. пол. XIX ст.....	110
Рис. 3.6.2. Промисловий переворот в Україні (XIX ст.) .....	111
Рис. 3.6.3. Категорії українського селянства в перш. пол. XIX ст. ....	112
Рис. 3.6.4. Форми експлуатації поміщицьких і державних селян в Україні в перш. пол. XIX ст. ....	113
Рис. 3.6.5. Початок українського національного відродження .....	114
Рис. 3.6.6. Декабристський рух в Україні.....	115
Рис. 3.6.7. Організаційна структура декабристського руху в Україні.....	116
Рис. 3.6.8. Причини поразки та історичне значення повстання декабристів ....	117
Рис. 3.6.9. Кирило-Мефодіївське братство – перша політична організація в Україні .....	118
Рис. 3.6.10. Велика селянська реформа 1861 р. ....	119
Рис. 3.6.11. Соціально-економічні наслідки Селянської реформи 1861 р. в Україні .....	120
Рис. 3.6.12. Особливості здійснення Селянської реформи 1861 р. в Україні....	121
Рис. 3.6.13. Буржуазні реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. в Україні .....	122
Рис. 3.6.14. Розвиток капіталізму в Україні після реформи 1861 р. ....	123
Рис. 3.6.15. Співвідношення міського і сільського населення губерній Наддніпрянської України за даними перепису 1897 р. ....	124
Рис. 3.6.16. Соціальне розшарування українського селянства в кін. XIX – на поч. XX ст. ....	125
Рис. 3.6.17. Зміни в аграрних відносинах у Наддніпрянській Україні в кін. XIX ст. ....	126

Рис. 3.6.18. Суспільно-політичні рухи в Україні (др. пол. XIX ст.).....	127
Рис. 3.6.19. Суспільно-політичні течії на західноукраїнських землях у др. пол. XIX ст. ....	128
<b>4. НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ</b> .....	129
<b>4.1. Україна на початку XX ст. (1900-лютий 1917 р.)</b> .....	129
Рис. 4.1.1. Етнічний склад населення України на поч. XX ст. ....	129
Рис. 4.1.2. Особливості розвитку капіталізму на українських землях на поч. XX ст. ....	130
Рис. 4.1.3. Перші українські політичні партії .....	131
Рис. 4.1.4. Програмні завдання перших українських партій Наддніпрянської України .....	132
Рис. 4.1.5. Аграрні питання в програмах ліберально-демократичних партій Наддніпрянської України .....	133
Рис. 4.1.6. Аграрні питання в програмах ліворадикальних партій Наддніпрянської України .....	134
Рис. 4.1.7. Загальноросійські політичні партії на українських землях (поч. XX ст.) .....	135
Рис. 4.1.8. Основні революційні події 1905 – 1907 рр. в Україні .....	136
Рис. 4.1.9. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах Росії.....	137
Рис. 4.1.10. Земельна реформа П. А. Столипіна .....	138
Рис. 4.1.11. Характер землеволодіння селянства південноукраїнських губерній у роки проведення Столипінської аграрної реформи .....	139
Рис. 4.1.12. Ліквідація аграрного перенаселення в Російській імперії на поч. XX ст. (реалізація третього напрямку Столипінської аграрної реформи).....	140
Рис. 4.1.13. Українська еміграція напередодні Першої світової війни.....	141
Рис. 4.1.14. Україна в планах іноземних держав на поч. Першої світової війни .....	142
Рис. 4.1.15. Україна в Першій світовій війні (1914 – 1918 рр.) .....	143
<b>4.2. Українська національно-демократична революція 1917- 1920 рр. Боротьба за відродження державності України</b> .....	144
Рис. 4.2.1. Соціальне обличчя українського села перед революцією 1917-1920 рр.....	144
Рис. 4.2.2. Програмні завдання Центральної Ради .....	145
Рис. 4.2.3. Структура вищих органів влади в Україні (перш. пол. 1917 р.) .....	146
Рис. 4.2.4. Причини поразки Центральної Ради .....	147
Рис. 4.2.5. Аграрне питання в III Універсалі та положеннях Генерального Секретаріату .....	148
Рис. 4.2.6. Земельний закон Центральної Ради .....	149
Рис. 4.2.7. Доба Гетьманату: загальна характеристика (квітень-грудень 1918 р.) .....	150
Рис. 4.2.8. Директорія УНР .....	151
Рис. 4.2.9. Проголошення ЗУНР, її внутрішня та зовнішня політика .....	152
Рис. 4.2.10. Війна Польщі із ЗУНР .....	153
Рис. 4.2.11. Етапи громадянської війни в Україні та іноземної воєнної інтервенції .....	154
Рис. 4.2.12. Особливості громадянської війни в Україні та іноземної воєнної інтервенції .....	155
Рис. 4.2.13. Політика “ воєнного комунізму” .....	156
Рис. 4.2.14. Причини поразки української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.....	157
Рис. 4.2.15. Основні уроки та історичне значення української національно- демократичної революції 1917-1920 рр. ....	158

Рис. 4.2.16. Здобутки української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.....	159
<b>4.3. Економічний та соціально-політичний стан України в 20-30-х рр. ХХ ст.</b> .....	160
Рис. 4.3.1. Економічна і соціально-політична криза в Україні поч. 20-х рр. ХХ ст.....	160
Рис. 4.3.2. Нова економічна політика .....	161
Рис. 4.3.3. Причини згортання НЕПу в Україні .....	162
Рис. 4.3.4. Аграрна політика РКП(б) на поч. 20-х рр. ХХ ст.....	163
Рис. 4.3.5. Колективні форми господарювання в українському селі в 20-ті рр. ХХ ст. ....	164
Рис. 4.3.6. Індустріалізація України .....	165
Рис. 4.3.7. Соціально-економічні наслідки індустріалізації .....	166
Рис. 4.3.8. Суцільна колективізація та її соціально-економічні наслідки.....	167
Рис. 4.3.9. Етапи входження України до складу СРСР.....	168
Рис. 4.3.10. Утворення СРСР як нової форми державності .....	169
Рис. 4.3.11. Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Україні .....	170
Рис. 4.3.12. Політичні репресії та їх наслідки в Україні.....	171
<b>4.4. Західноукраїнські землі в 20-30-х рр. ХХ ст.</b> .....	172
Рис. 4.4.1. Колонізація Західної України.....	172
Рис. 4.4.2. Правовий статус західноукраїнських земель.....	173
Рис. 4.4.3. Національне гноблення населення західноукраїнських земель .....	174
Рис. 4.4.4. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель .....	175
Рис. 4.4.5. Репресивна політика влади на західноукраїнських землях .....	176
Рис. 4.4.6. Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях .....	177
Рис. 4.4.7. Суспільно-політичний рух в українських землях, підвладних Румунії .....	178
Рис. 4.4.8. Суспільно-політичні течії Закарпаття .....	179
Рис. 4.4.9. Політичні сили визвольного руху західноукраїнських земель у міжвоєнний період .....	180
<b>4.5. Друга світова війна. Україна в роки Великої Вітчизняної війни (1939-1945 рр.)</b> .....	181
Рис. 4.5.1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні та на поч. Другої світової війни .....	181
Рис. 4.5.2. Зміст Договору про дружбу і кордони та секретного протоколу до пакту Молотова-Ріббентропа .....	182
Рис. 4.5.3. Перетворення в Західній Україні — радянізація.....	183
Рис. 4.5.4. Оформлення нового політико-правового статусу Західної України, Північної Буковини і Бессарабії напередодні Другої світової війни.....	184
Рис. 4.5.5. Початок Другої світової війни. Напад Німеччини на СРСР.....	185
Рис. 4.5.6. Бойові дії на території України з червня 1941 р. по липень 1942 р... ..	186
Рис. 4.5.7. Територіальний поділ України в роки фашистського окупаційного режиму.....	187
Рис. 4.5.8. Запровадження фашистського окупаційного режиму в Україні.....	188
Рис. 4.5.9. Рух антифашистського Опору в Україні в роки Другої світової війни .....	189
Рис. 4.5.10. Визволення України від фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.) .....	190
Рис. 4.5.11. Внесок України в перемогу над Німеччиною та її союзниками .....	191
Рис. 4.5.12. Людські і матеріальні втрати України в роки Другої світової війни .....	192



<b>4.6. Україна в роки відбудови і подальшого розвитку народного господарства (1945-1950 рр.)</b> .....	193
Рис. 4.6.1. Територіальні зміни в Україні після Другої світової війни .....	193
Рис. 4.6.2. Україна на міжнародній арені після Другої світової війни .....	194
Рис. 4.6.3. Особливості відбудови народного господарства України у перші повоєнні роки .....	195
Рис. 4.6.4. Особливості відбудови сільського господарства України в роки четвертої п'ятирічки .....	196
Рис. 4.6.5. Перетворення в Західній Україні в повоєнні роки (1945-1953 рр.)...	197
<b>4.7. Соціально-економічні і політичні процеси в Україні в др. пол. 50-х – 80-х рр. ХХ ст.</b> .....	198
Рис. 4.7.1. Суспільно-політичне життя України в умовах десталінізації (1953-1964 рр.) .....	198
Рис. 4.7.2. Розширення прав союзних республік в адміністративно-політичній сфері.....	199
Рис. 4.7.3. Експерименти з удосконалення організації управління промисловістю в др. пол. 50-х – перш. пол. – 60-х рр. ....	200
Рис. 4.7.4. Стан сільського господарства в період хрущовської відлиги .....	201
Рис. 4.7.5. Соціальні зміни в 50-х – сер. 60-х рр. ХХ ст. ....	202
Рис. 4.7.6. Дисидентський рух в Україні .....	203
Рис. 4.7.7. Боротьба дисидентів проти радянської системи.....	204
Рис. 4.7.8. Діяльність Української Гельсінської Групи.....	205
Рис. 4.7.9. Загострення гальмівних процесів у соціально-економічному розвитку України в кін. 80-х рр. ХХ ст. ....	206
<b>4.8. Україна в умовах розбудови незалежності</b> .....	207
Рис. 4.8.1. Фактори, що сприяли появі незалежної України.....	207
Рис. 4.8.2. Структура політичної системи України .....	208
Рис. 4.8.3. Поділ державної влади в Україні.....	209
Рис. 4.8.4. Особливості формування багатопартійної системи в Україні .....	210
Рис. 4.8.5. Типологія політичних партій .....	211
Рис. 4.8.6. Зовнішня політика незалежної України.....	212
<b>4.9. Сутність та основні напрями сучасної аграрної реформи</b> .....	213
Рис. 4.9.1. Агропромисловий комплекс України: структурна модель політики (1991-1999 рр.) .....	213
Рис. 4.9.2. Проведення земельної реформи в незалежній Україні .....	214
Рис. 4.9.3. Законодавчі засади проведення земельної реформи в Україні (1990-2005 рр.) .....	215
Рис. 4.9.4. Зміни в структурі сільськогосподарських підприємств (станом на 1 квітня 2002 р.) .....	216
Рис. 4.9.5. Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур (господарства усіх категорій; відсотків до загальної площі) .....	217
<b>СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ</b> .....	218

## Передмова

На початку XXI ст. питання історичної пам'яті набуло особливої актуальності. Це є цілком закономірним процесом в контексті розбудови незалежної української держави, правові основи якої визначені в Конституції України 1996 р., Законах, Указах Президента, Постановах Кабінету Міністрів України, нормативних актах відповідних міністерств та організацій.

Важливим напрямом підвищення ефективності навчального процесу є широке використання сучасних аудіовізуальних засобів навчання. Значне місце посідають засоби навчання, що забезпечують наочну інформацію та можуть бути якісною заміною традиційних плакатів та таблиць. За їх застосування створюються умови для більш повної реалізації дидактичних вимог до навчального процесу.

Серед інформаційних засобів навчання важливу роль відіграють кодопосібники. Кодопосібники – це вид екранних посібників на прозорій основі, які за допомогою спеціального проєкційного апарата графопроектора дають можливість отримати на екрані зображення таблиць, діаграм, рисунків, що відображаються на екрані в значно збільшеному, зручному для сприйняття вигляді.

Кодопосібники згруповано за розділами програми навчальної дисципліни “Історія України”. Комплект кодопосібників містить 207 рисунків, які є досить ефективними для ілюстрації та унаочнення змісту лекційних і семінарських занять з курсу “Історія України”.

Під час вивчення курсу студентами аграрних вищих навчальних закладів важливе значення мають схеми, що у хронологічній та логічній послідовності розкривають етапи розвитку українського суспільства з найдавніших часів і до сьогодення. Наочне зображення на екрані в такій послідовності різних аспектів політичного економічного, аграрного, етносоціального розвитку українського народу забезпечує краще засвоєння навчального матеріалу.

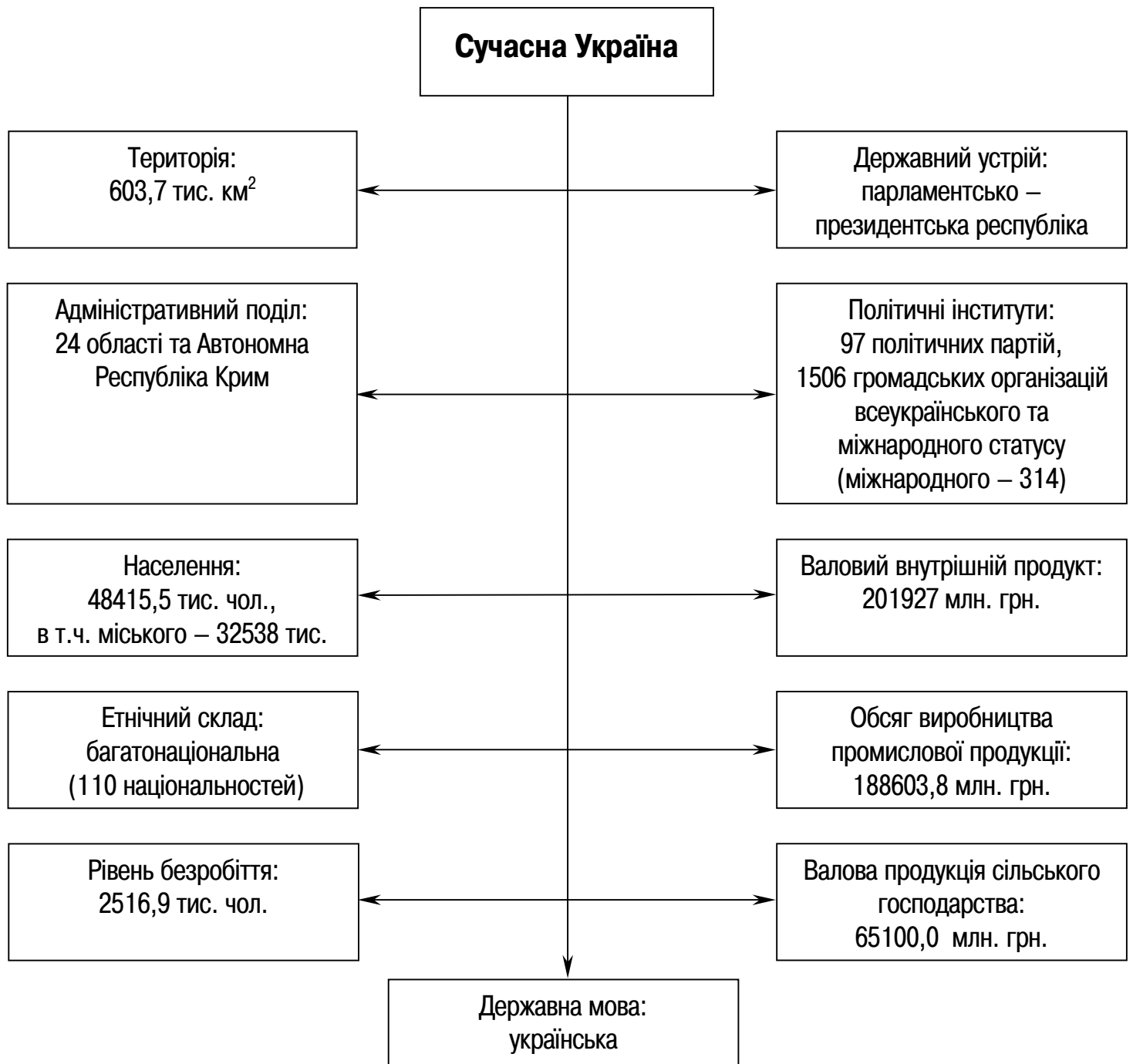
Особливу увагу в кодопосібнику приділено проблемам державотворення на теренах України, історіософським концепціям формування та розвитку українського етносу, проблемам етногенезу, розвитку аграрних відносин.

Посібник побудований за проблемним принципом. Структурування матеріалу дозволяє чітко визначити основні блоки інформації, встановити зв'язки між подіями та явищами, зрозуміти історичні процеси, що відбувалися впродовж української історії. Схеми і таблиці складені на основі праць вітчизняних та зарубіжних істориків і висвітлюють різні точки зору на дискусійні питання.

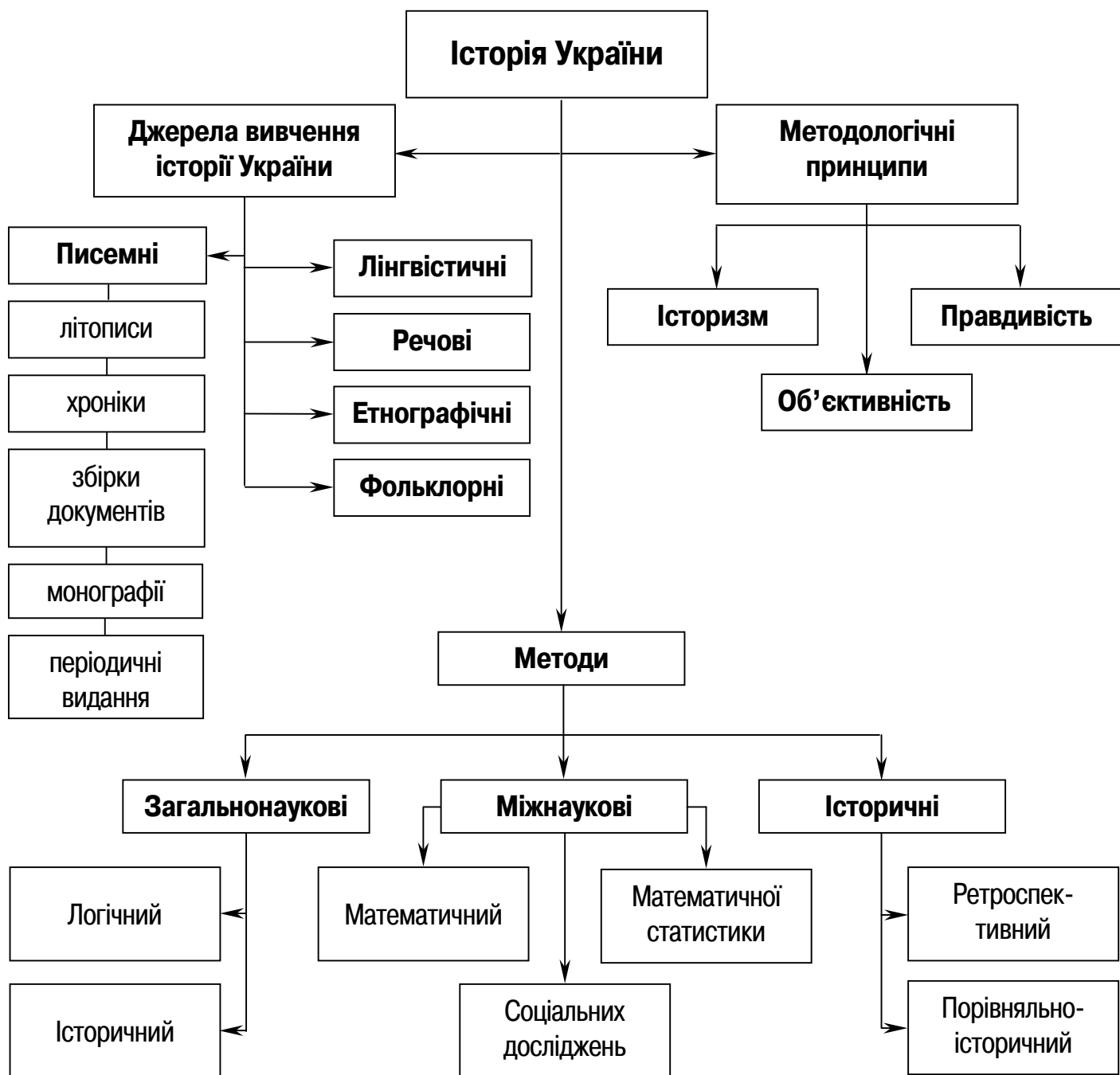
Дидактичні матеріали, запропоновані авторами, допоможуть як при вивченні нового матеріалу, так і в його систематизації, повторенні та узагальненні, особливо в умовах переходу до кредитно-модульної системи навчання.

Кодопосібники підготовлені відповідно до вимог Міністерства освіти України, чинної типової програми “Історія України. Програма навчальної дисципліни для підготовки фахівців в аграрних вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації”.

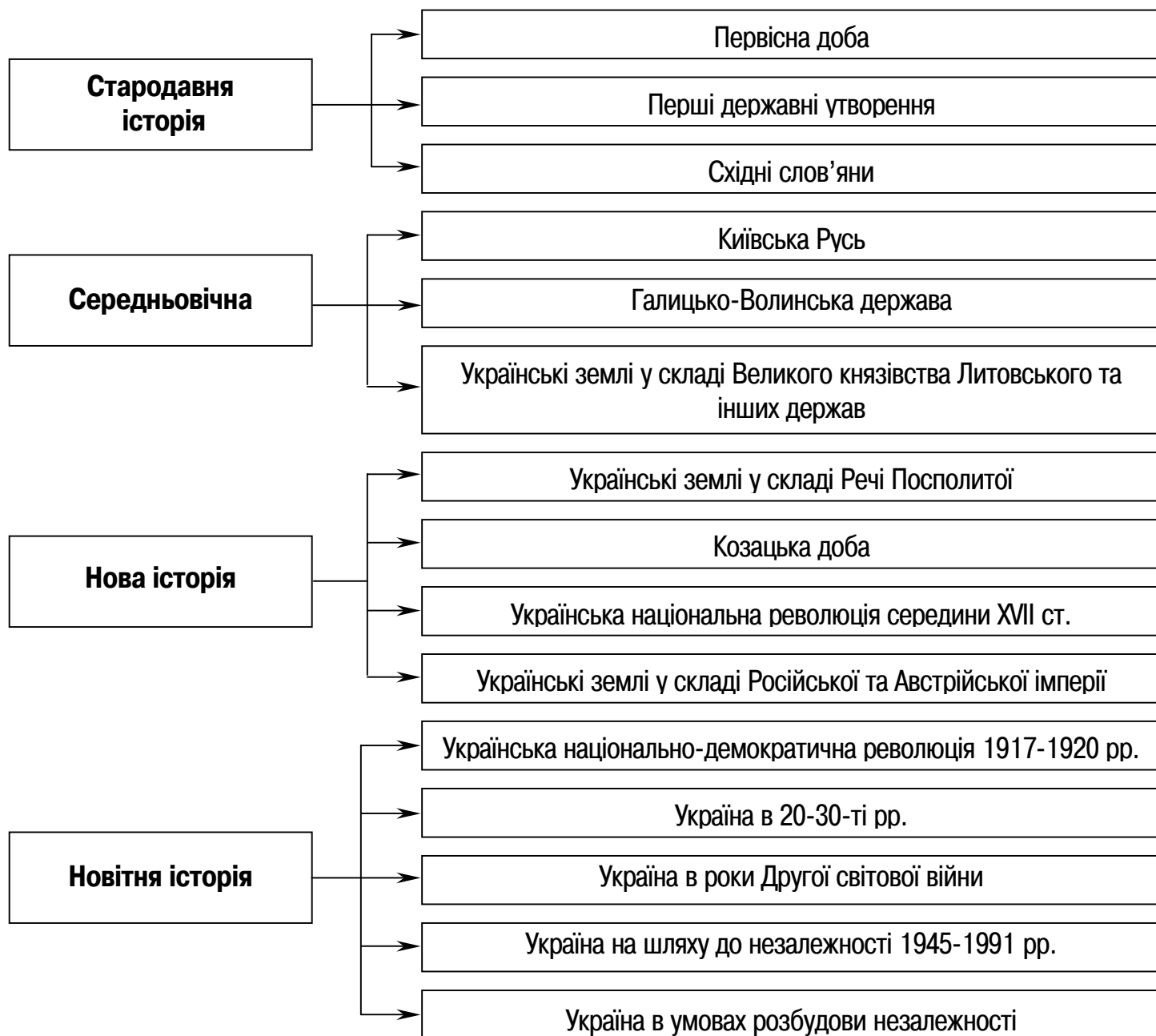
Список використаної під час підготовки кодопосібників літератури наведено в кінці.



**Рис. Сучасна Україна**



**Рис. Джерела, методологічні принципи, методи вивчення історії України**



**Рис. Періодизація історії України**

## Рівень соціальної активності

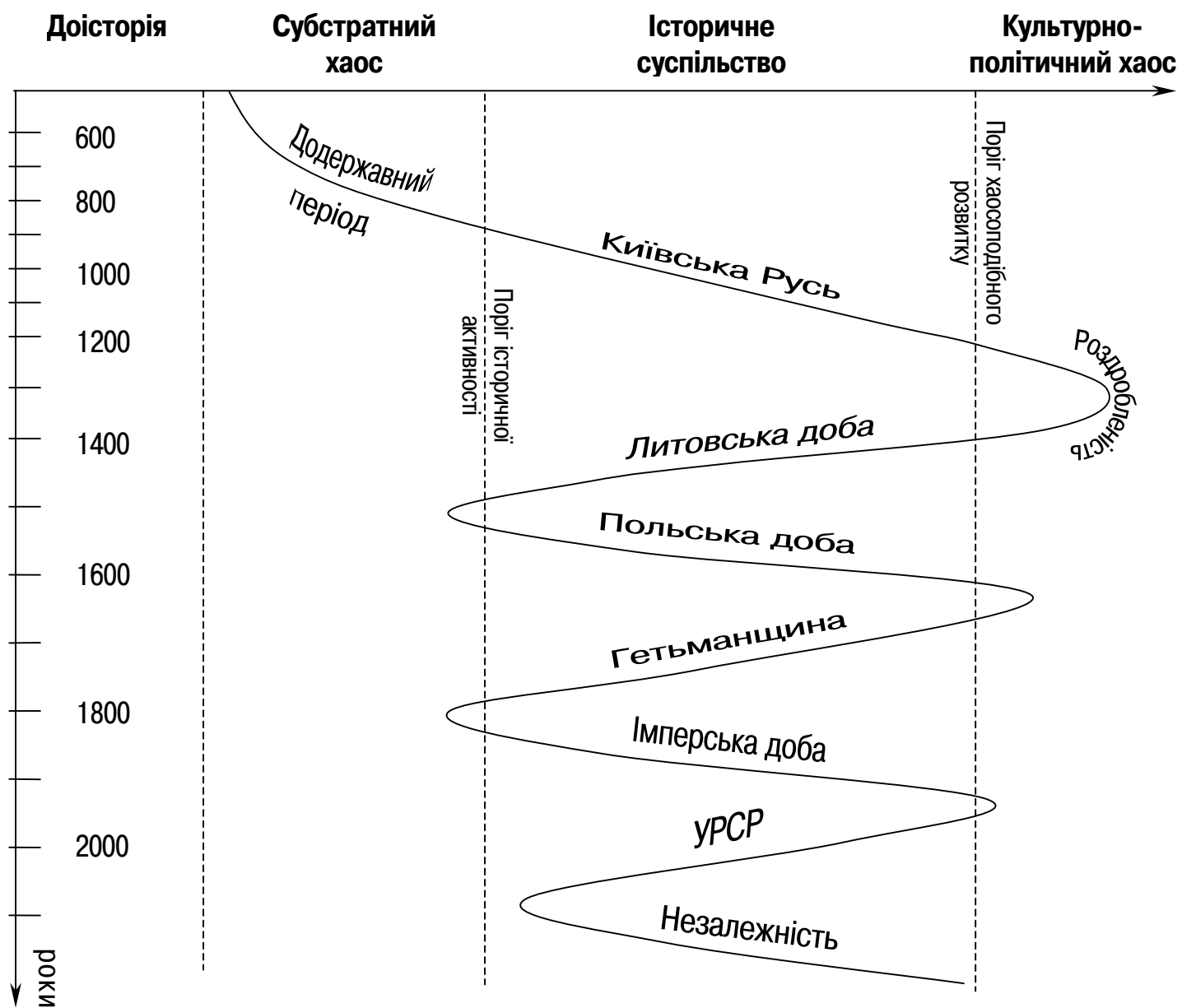
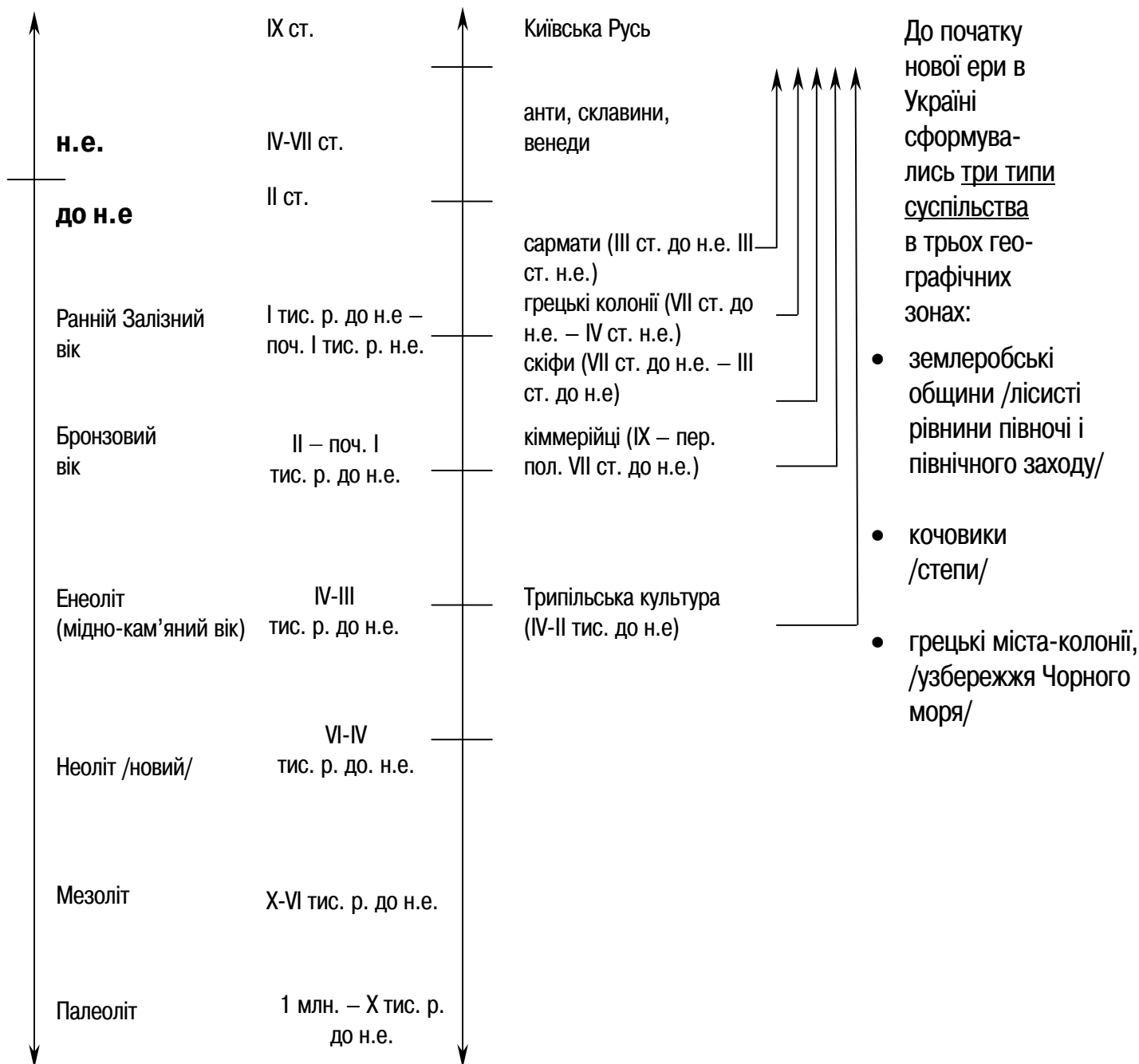
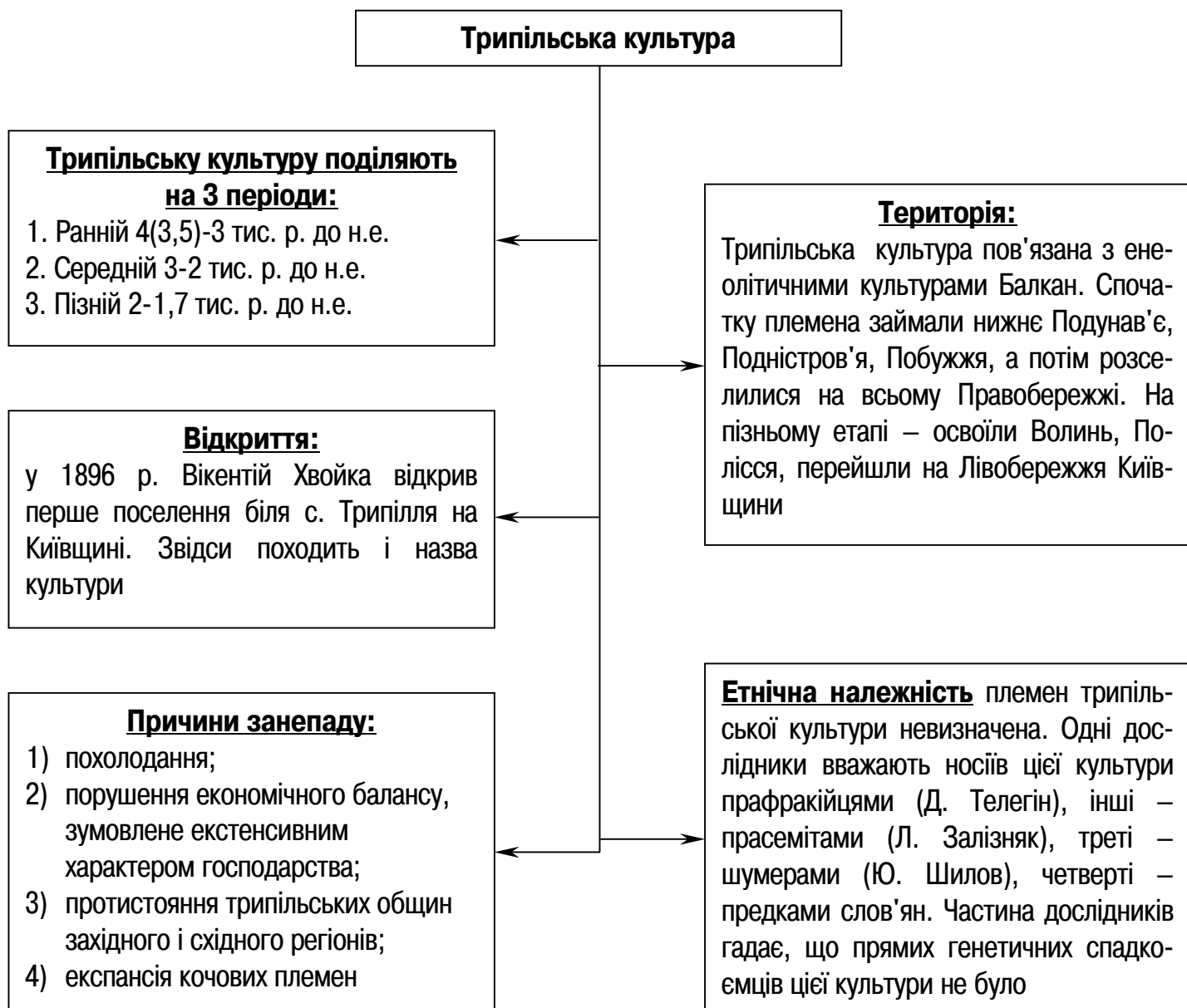


Рис. Рівень еволюції історичної активності українців



**Рис. 1.1.1. Українські землі в найдавніші часи**



**Рис. 1.1.2. Трипільська культура на теренах України**

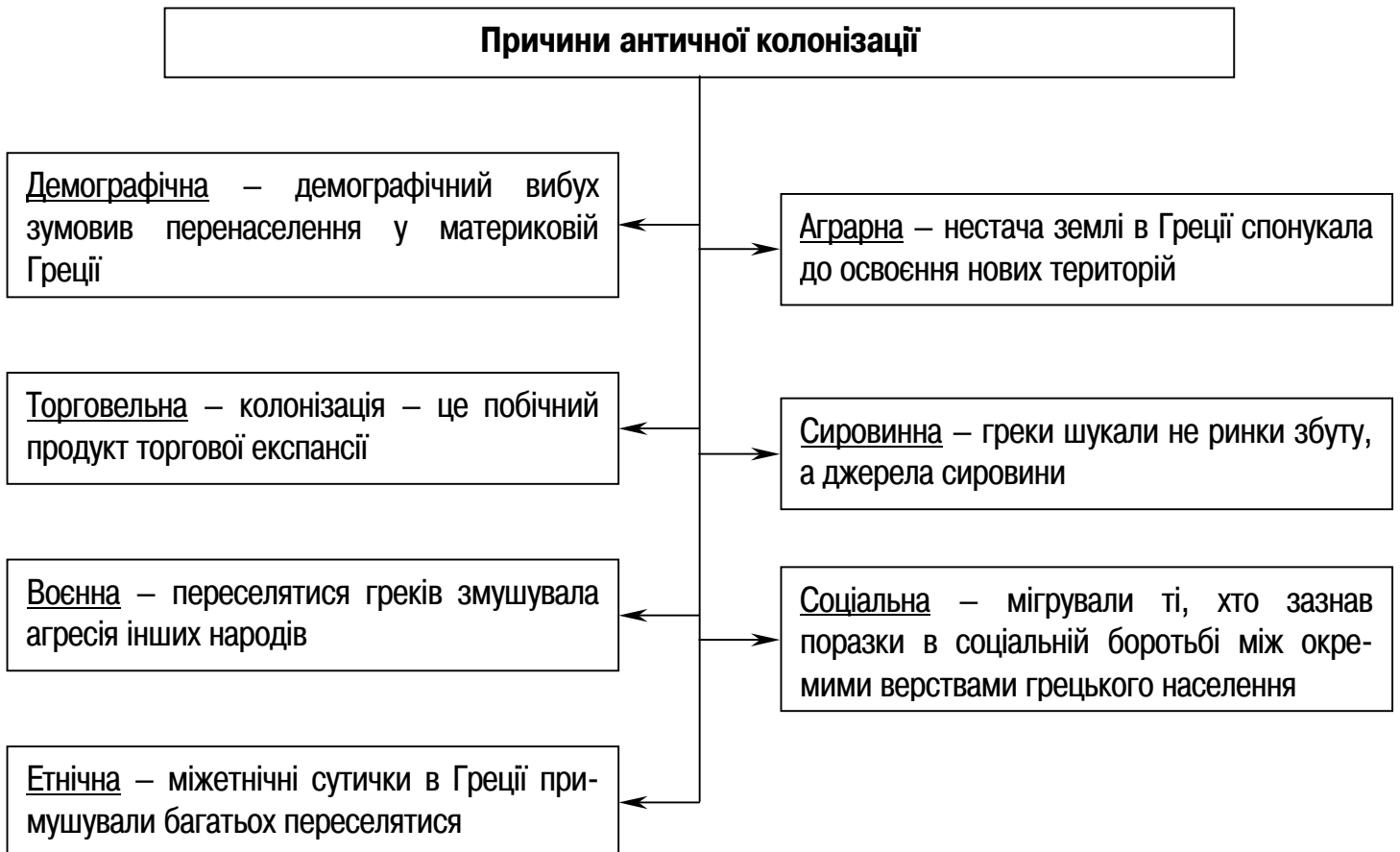




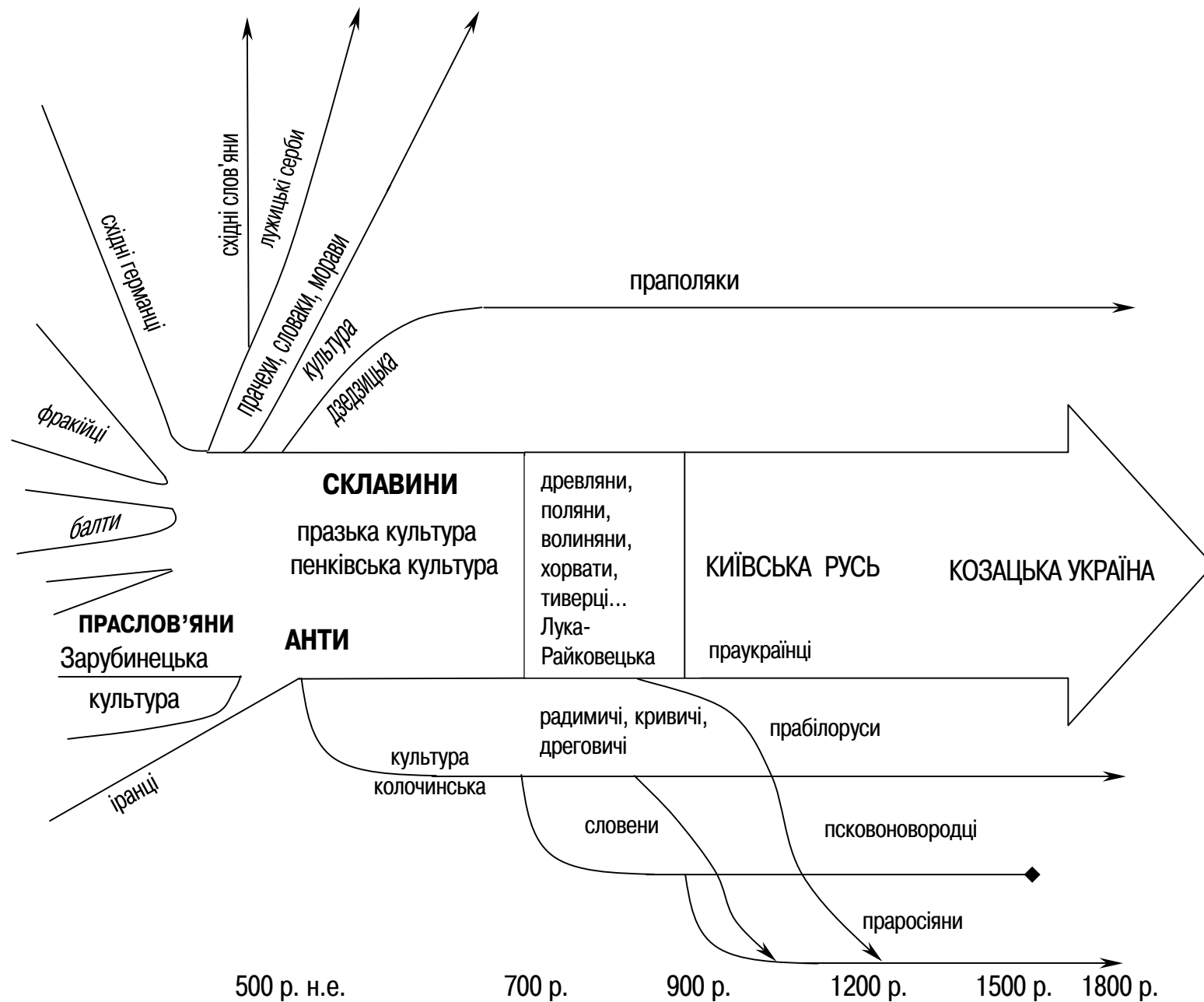
**Рис. 1.1.3. Характерні ознаки трипільської культури**



**Рис. 1.1.4. Державні об'єднання кіммерійців, таврів, скіфів, сарматів**



**Рис. 1.1.5. Причини античної колонізації земель Північного Причорномор'я**



**Рис. 1.1.6. Від склавинів до української нації**

**Сучасне слов'янознавство так характеризує давніх слов'ян:**

- 1) прабатьківщина – Вісло-Дніпровський регіон, в межах якого відбувалися переміщення праслов'ян;
- 2) уперше слов'яни під іменем венедів та ставан вийшли на історичну арену на початку н.е. (зарубинецька та пшеворська археологічні культури (II ст. до н.е.-II ст. н.е.).
- 3) З IV ст. з'являється назва антів, а з VI ст. – слов'ян (етнічна самоназва);
- 4) давні слов'яни були осілими землеробами, жили родоплемінним ладом, який був на етапі розкладу, за релігією – язичники

**Джерела дослідження**

Писемні джерела:

Згадки римських авторів перших сторіч нової ери, повідомлення візантійських істориків VI-VII ст., давньоруських літописів

Лінгвістичні джерела:

Порівняльне мовознавство, вивчення території поширення архаїчних слов'янських географічних назв, вивчення етнічних назв

Археологічні джерела:

Дослідження археологічних культур, реконструкція матеріальної й духовної культури слов'ян

Інші джерела (антропологічні, етнографічні)

**Рис. 1.2.1. Проблема етногенезу слов'ян**



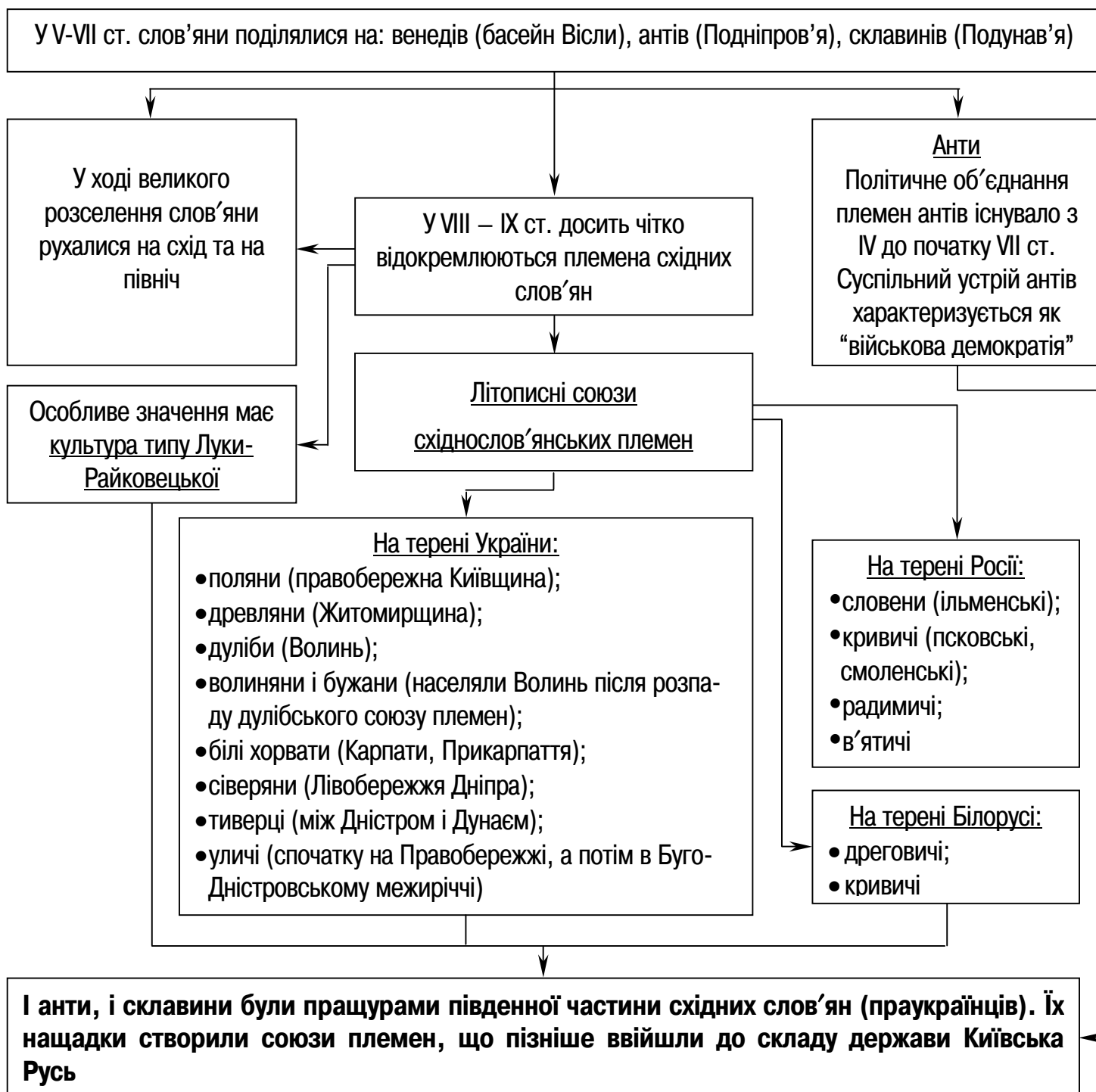
**Рис. 1.2.2. Теорії походження слов'ян та визначення слов'янської прабатьківщини**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 1.2.3. Розселення слов'ян**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 1.2.4. Східні слов'яни у V-IX ст.**



Сільське господарство	Ремесло	Торгівля	Побут
<p>Розвивається <u>землеробство</u> (вирощували пшеницю, просо, жито, ячмінь, а також горох, боби, ріпу). <u>Виникає двопільна система землеробства</u>.</p> <p><u>Тваринництво мало поселищний характер</u> (розводили переважно велику рогату худобу, коней, кіз, овець, свиней). Розвиваються <u>промисли</u> (мисливство, рибальство, бортництво)</p>	<p>Найрозвиненішими з <u>ремесел</u> були <u>залізодобувне та металобробне</u>. У VI-VII ст. починається <u>піднесення ремесла</u>. Нові технологічні прийоми у VIII-X ст. сприяли <u>поглибленню спеціалізації майстрів, підвищенню продуктивності праці</u>. Розвивалося <u>гончарство, ювелірна справа</u></p>	<p>Загалом, господарство мало <u>натуральний характер</u>. Однак Дніпром та Дністром проходили <u>торговельні шляхи</u>, які зв'язували слов'ян із Візантійською імперією та іншими країнами (Хозарією, Болгарією, Великою Моравією)</p>	<p>Поселення займали <u>берегові тераси, схили балок</u> поблизу родючих ґрунтів. Житла зрубні або каркасні, найчастіше <u>заглиблені в землю на 0,5-1,5 м</u></p>
<p align="center"><b>Господарство східних слов'ян розвивалося, вироблявся додатковий продукт, який привласнювався племінною верхівкою</b></p>			

**Рис. 1.2.5. Господарство східних слов'ян**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

Удосконалення господарської діяльності призвело до зміцнення самостійних у господарському відношенні малих сімей. Вони об'єднувалися в територіальні сусідські общини, які в свою чергу – в племена. Існувало рабство, яке не стало основною формою виробничих відносин. У східних слов'ян зміцнюються міжплемінні військові союзи, зростає влада спадкових племінних вождів



**У VIII-IX ст. основою соціальної організації східних слов'ян стали племена та союзи племен**

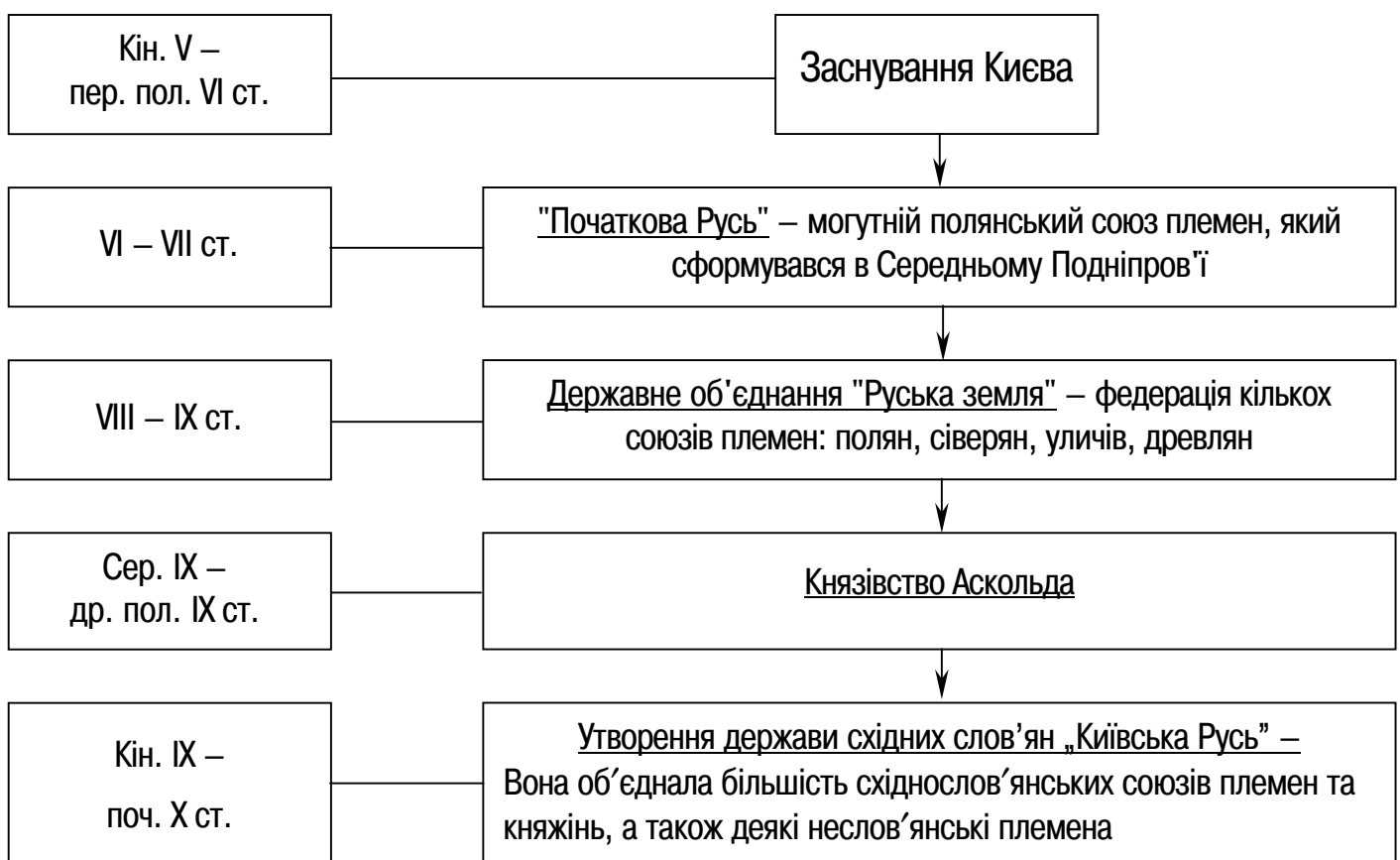


**Таким чином у VII-IX ст. східнослов'янське суспільство досягло якісно вищого рівня розвитку, формуються станово-класове суспільство і протодержавні об'єднання (племінні княжіння)**

**Рис. 1.2.6. Суспільні відносини східних слов'ян**

© Науково-методичний центр аграрної освіти





**Рис. 2.1.1. Формування східнослов'янської держави в Середньому Подніпров'ї**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



Серед сучасних українських істориків домінує погляд на Київську Русь як на державу східних слов'ян, що формувалася століттями. Назву ця держава отримала від одного з місцевих племен. Утвердження норманської династії та використання найманих дружин варягів, на думку одних дослідників, прискорило процес утворення держави-імперії, а на думку інших – істотно не вплинуло на нього. Вплив Хозарського каганату на державотворення східних слов'ян обмежувався збором данини з полян, древлян, радимичів, в'ятичів. Не могли бути вирішальними чинниками впливи болгар, Візантії, готів чи інших народів

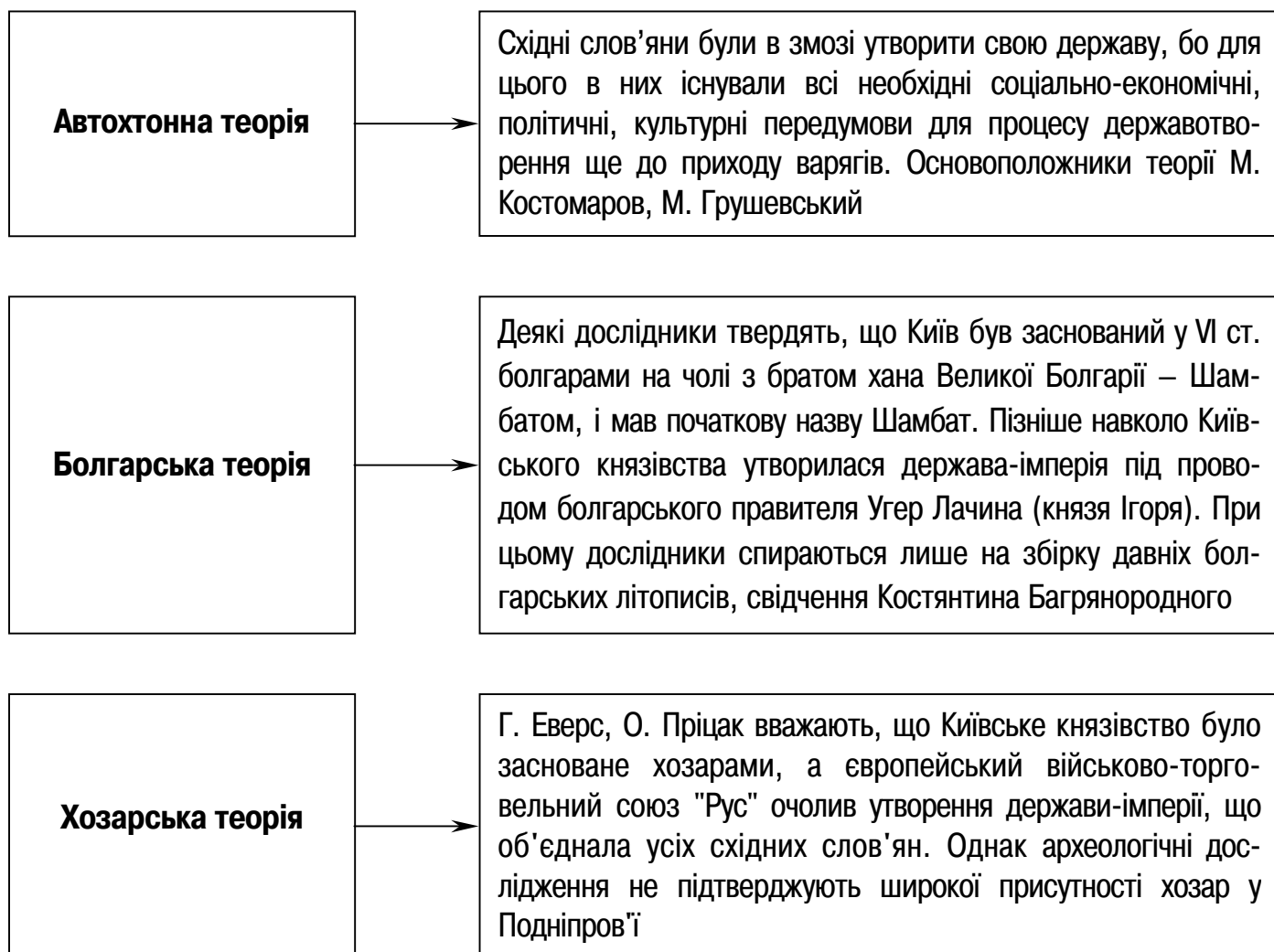
**Рис. 2.1.2. Теорії походження Київської Русі**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

Норманська теорія	Антинорманська теорія
<p>Суть теорії полягає у твердженні про заснування Київської Русі норманами (варягами), яких закликали на княжіння нездатні до власного державотворення слов'яни</p>	<p>Частина антинорманістів погодилася з літописним оповіданням про закликання норманів, але вважали їх балтійськими слов'янами, литовцями, фінами тощо. Однак вони обстоювали місцеве, дніпровське походження східнослов'янської держави</p>
Аргументи норманістів	Аргументи антинорманістів
<ol style="list-style-type: none"> <li>1) Розповідь літописця Нестора про закликання варягів.</li> <li>2) Назва "Русь" походить від слова "ruotsi" (так фіни називали шведів). За Нестором, з Рюриком прийшло ціле плем'я "русь", яке й дало назву державі.</li> <li>3) Скандинавські імена князів та дружинників.</li> <li>4) Згадки про "русів" у працях ісламських дослідників</li> </ol>	<ol style="list-style-type: none"> <li>1) Критика літописного оповідання про закликання варягів, показ його суперечливості та недоречностей.</li> <li>2) Назва "Русь" місцевого, придніпровського походження. Так могло називатися одне з племен полянського союзу. Про це свідчать назви річок Рось, Росава, Роставиця та ін. Крім того, жодне писемне джерело, крім літопису, не згадує про скандинавський народ "рос".</li> <li>3) Скандинавські імена свідчать лише про те, що на службі в руських князів було багато варягів.</li> <li>4) Археологічні дослідження не засвідчили масової присутності варягів у Східній Європі</li> </ol>

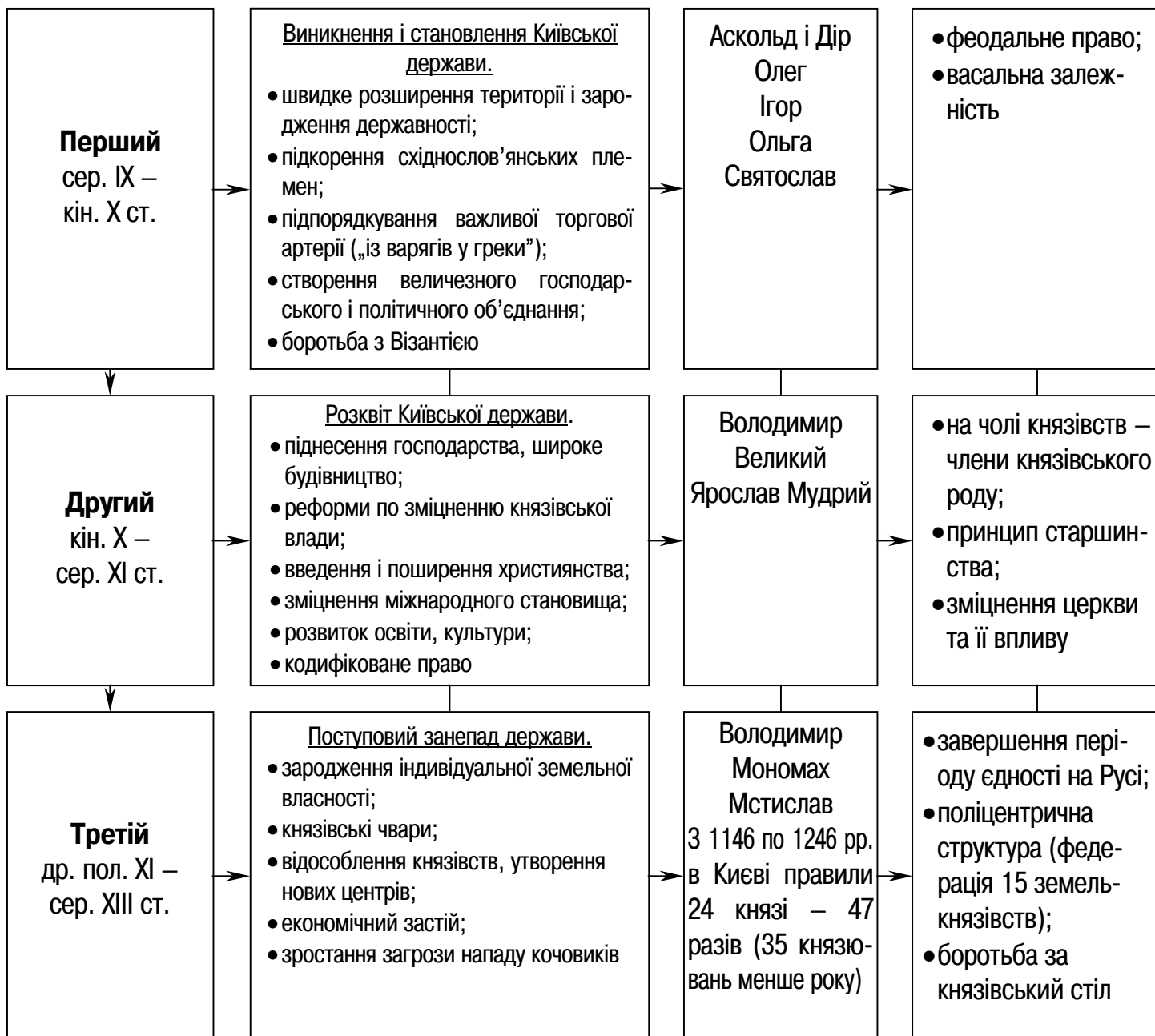
**Рис. 2.1.3. Норманська та антинорманська теорії походження Київської Русі**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 2.1.4. Болгарська та хозарська теорії походження Київської Русі**

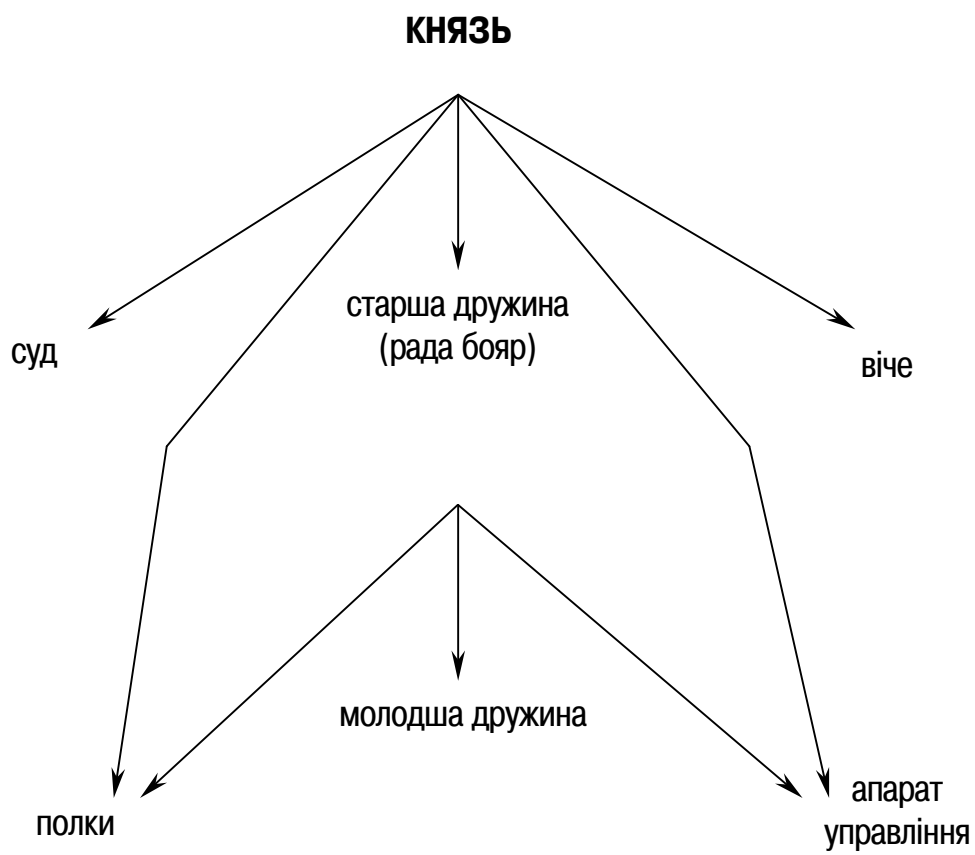
© Науково-методичний центр аграрної освіти



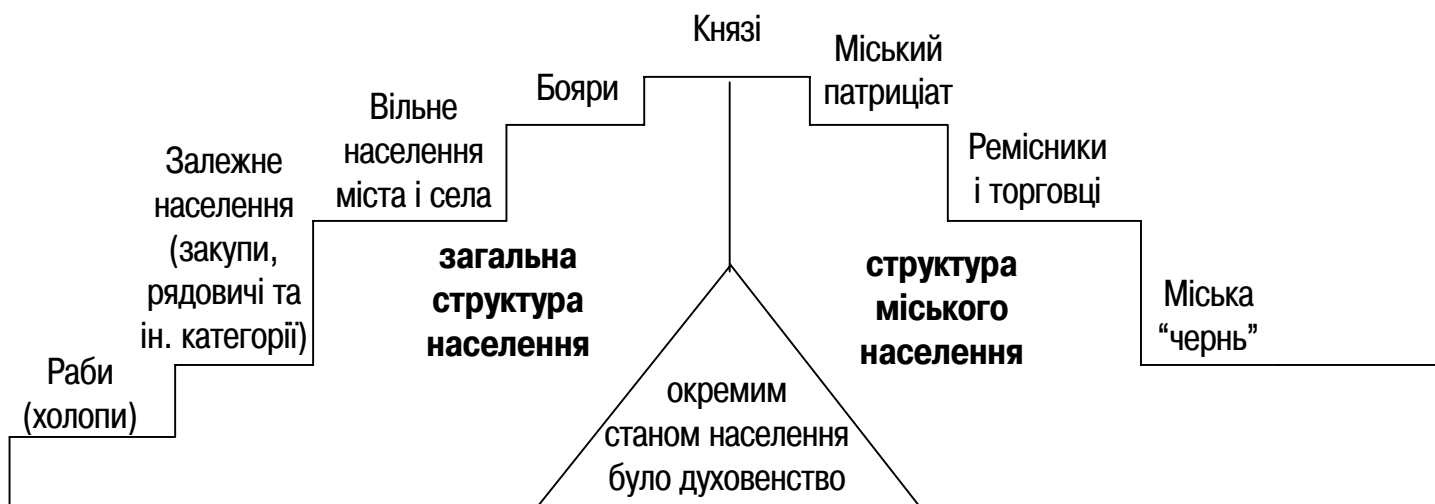
**Рис. 2.1.5. Періодизація історії Київської Русі**







**Рис. 2.1.7. Державний устрій Київської Русі**



**Соціальна структура населення Київської Русі визначалася процесом феодалізації, однак оскільки на середину XIII ст. цей процес не завершився, соціальна структура ще не набула завершеного вигляду, характерного для феодалічного суспільства. Зокрема нетиповою була наявність значних мас вільних селян та самоуправність общини (верви)**

**Рис. 2.1.8. Соціальна структура Київської Русі**

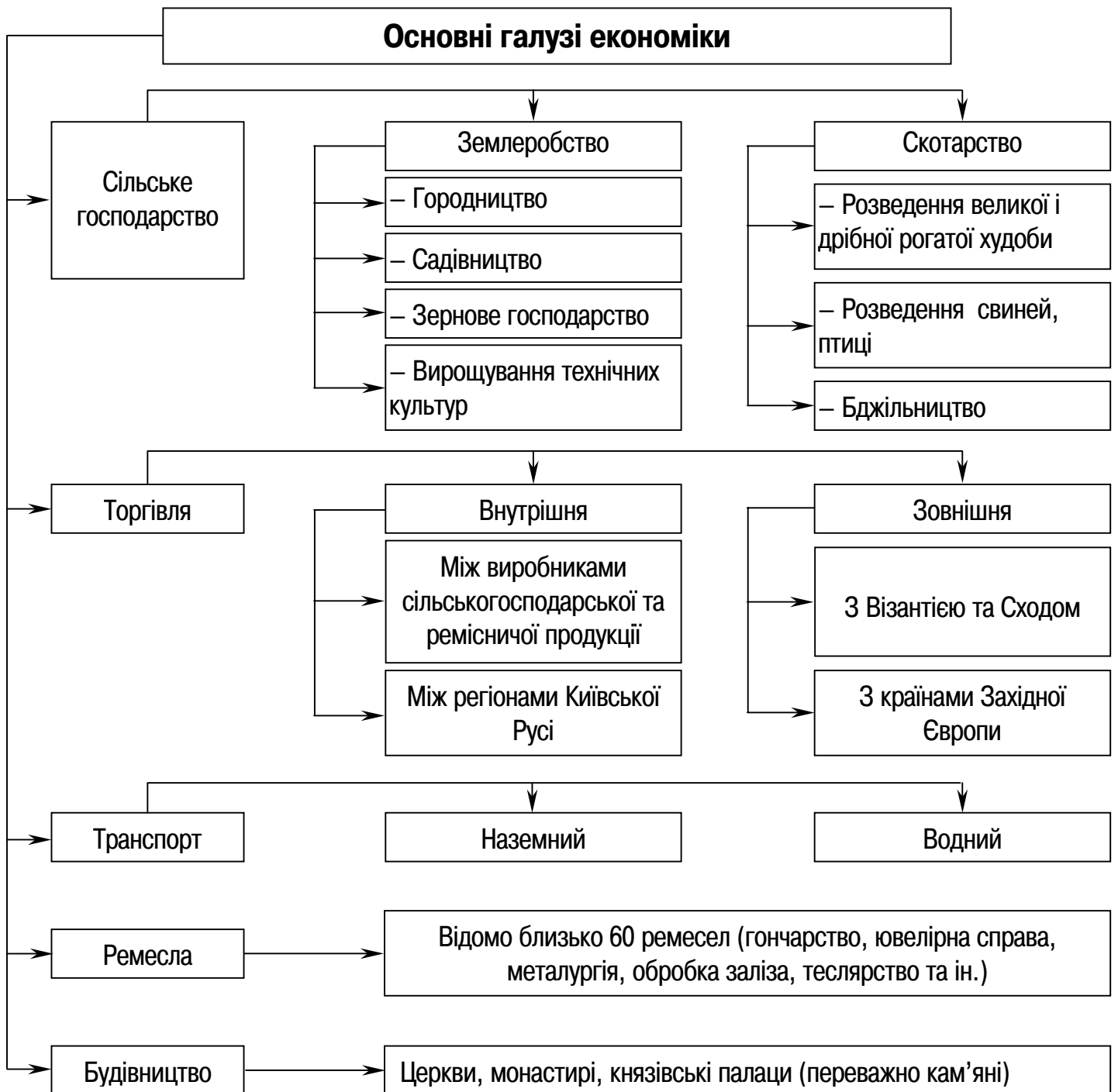
Християнство з 988 р. стає єдиною державною релігією Київської Русі (спроба введення християнства князем Аскольдом у 860 р. зазнала поразки)



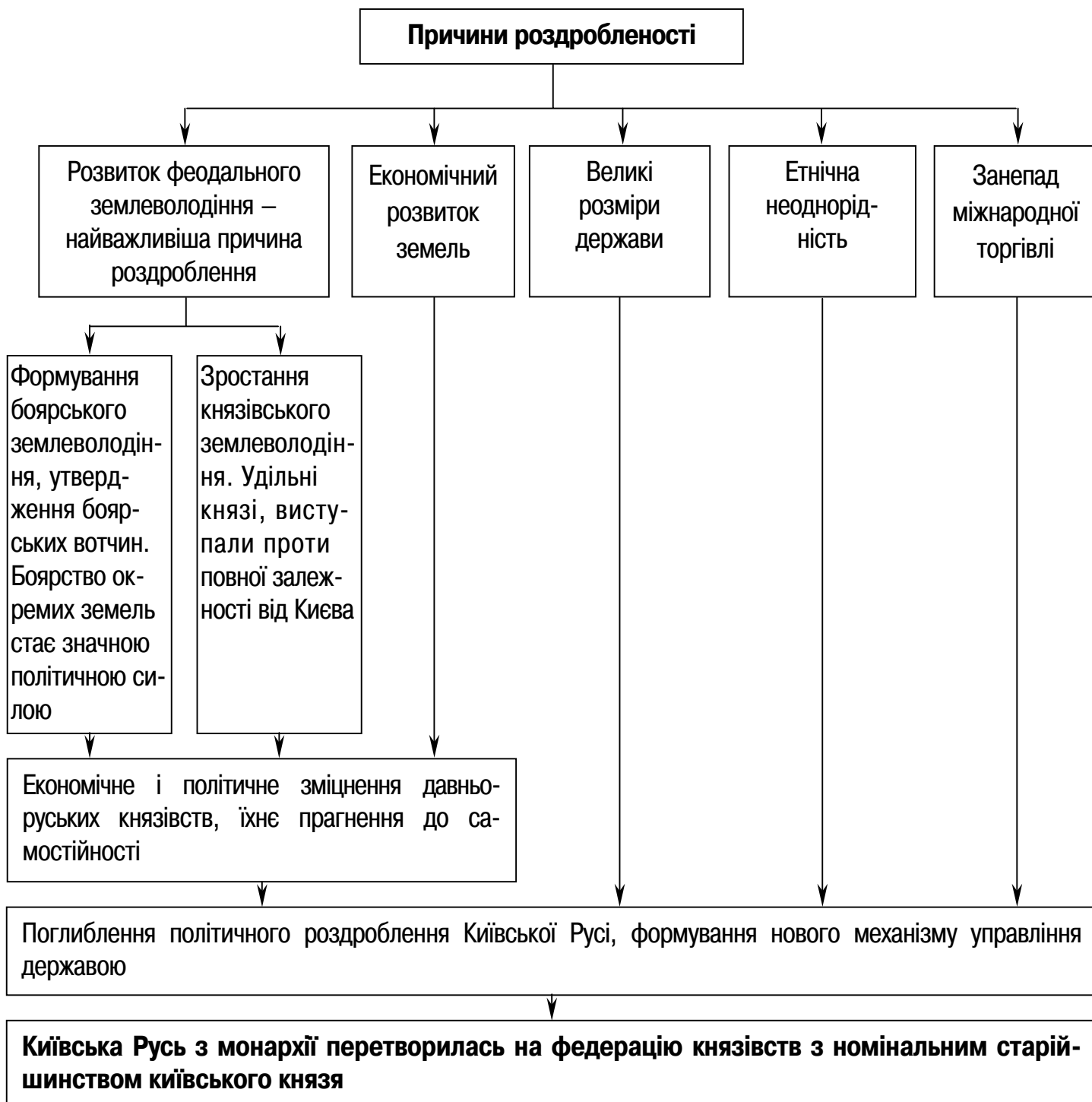
**Рис. 2.1.9. Запровадження християнства на Русі**



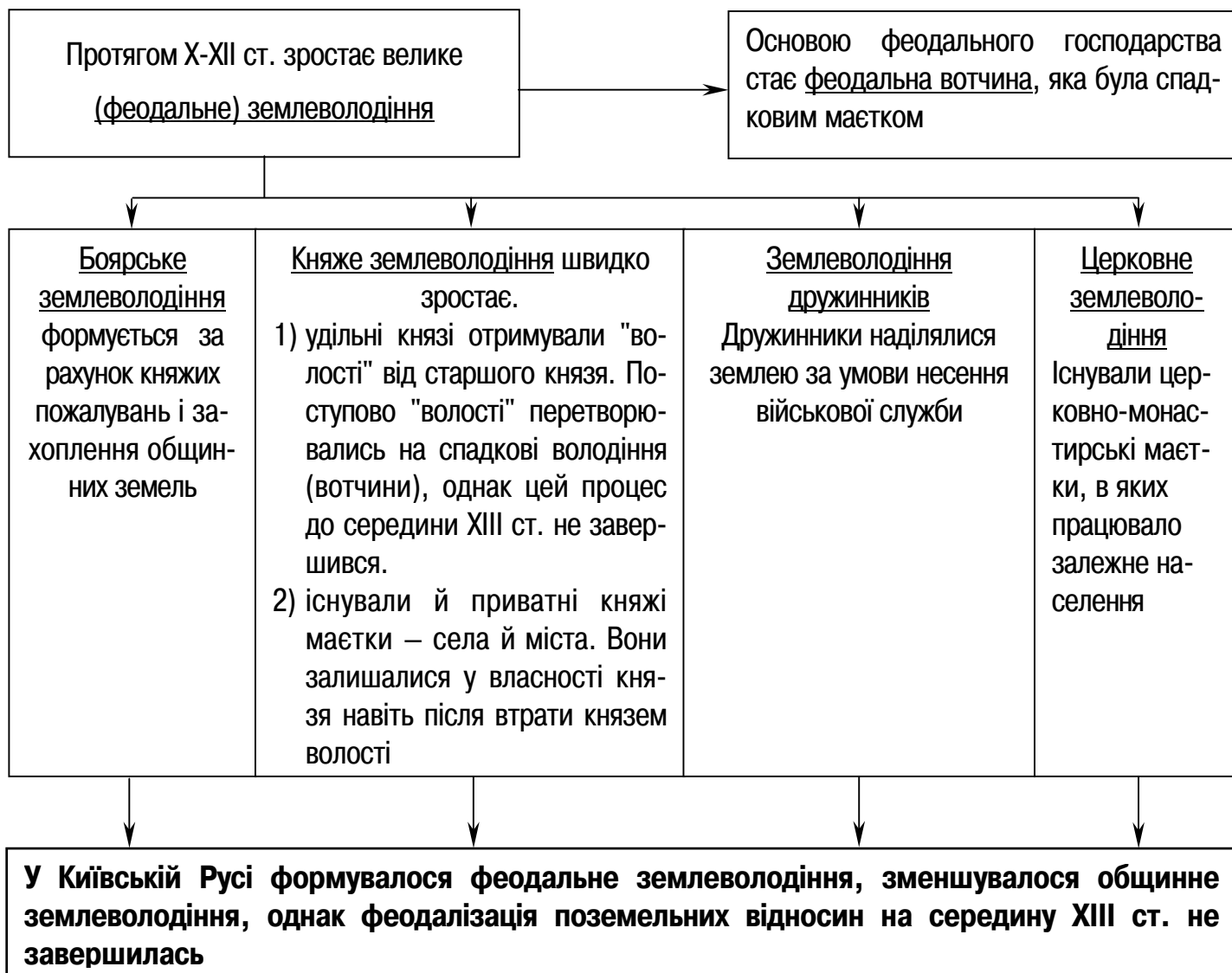
**Рис. 2.1.10. Історичне значення запровадження християнства в Київській Русі**



**Рис. 2.1.11. Економічний розвиток Київської Русі**



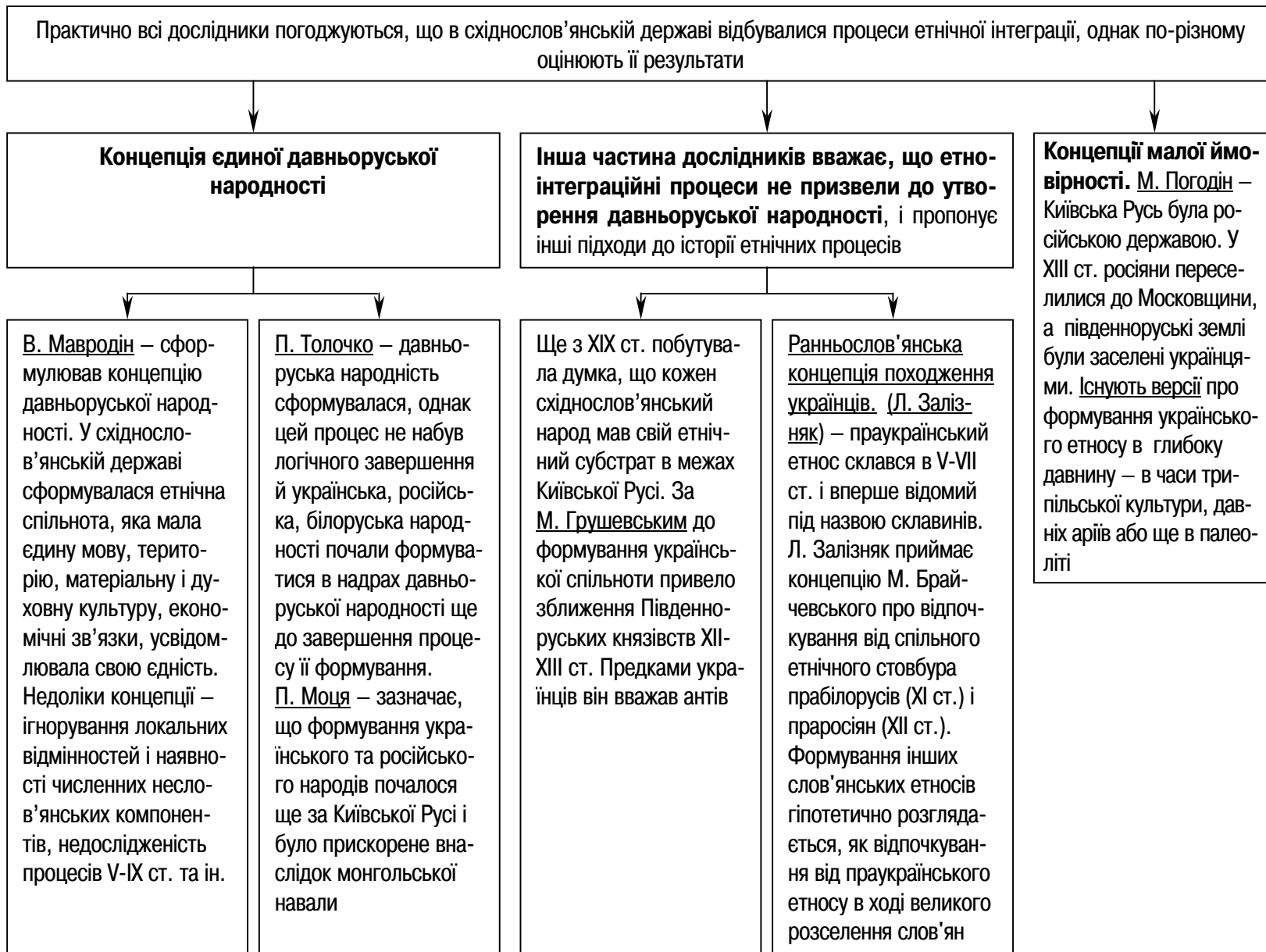
**Рис. 2.1.12. Політична роздробленість Київської Русі**



**Рис. 2.1.13. Землеволодіння в Київській Русі**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



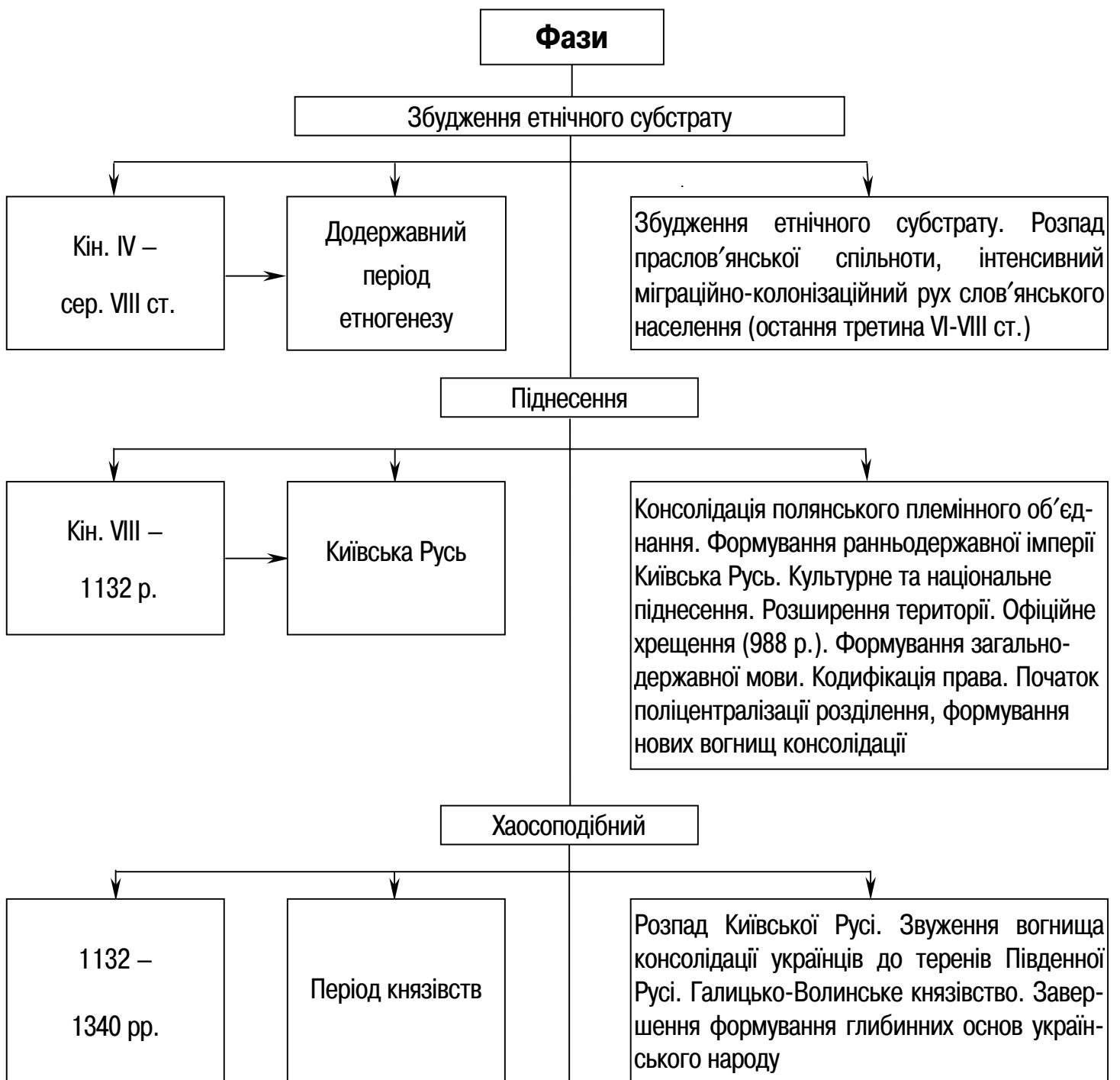


**Рис. 2.1.14. Процеси етнічної інтеграції в Київській Русі та їх оцінка в історичній літературі**



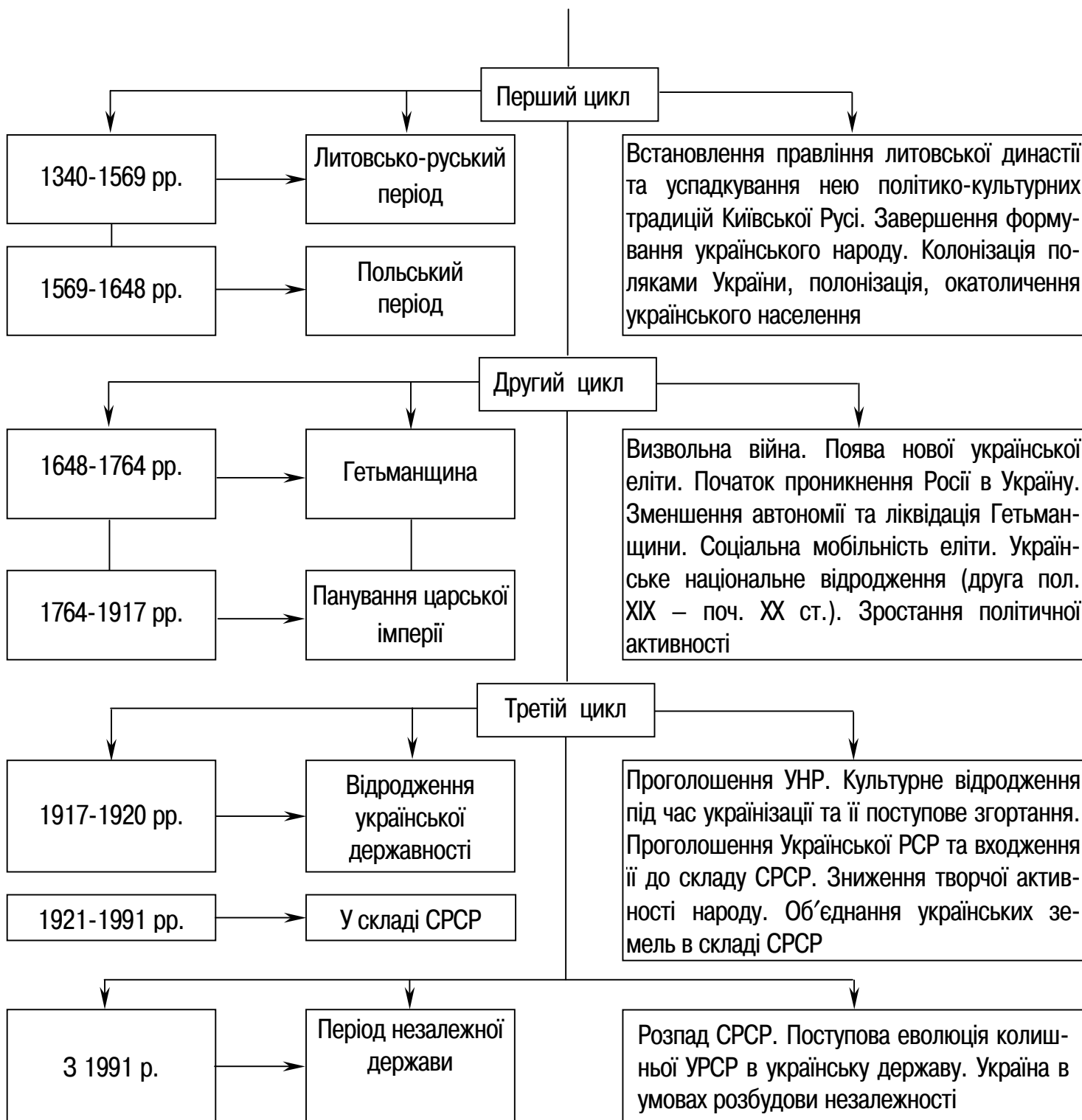
**Рис. 2.1.15. Версії україногенезу**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 2.1.16. Фази розвитку українського народу**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Фази розвитку українського народу (продовження)**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

**ГАЛИЦЬКЕ  
КНЯЗІВСТВО**

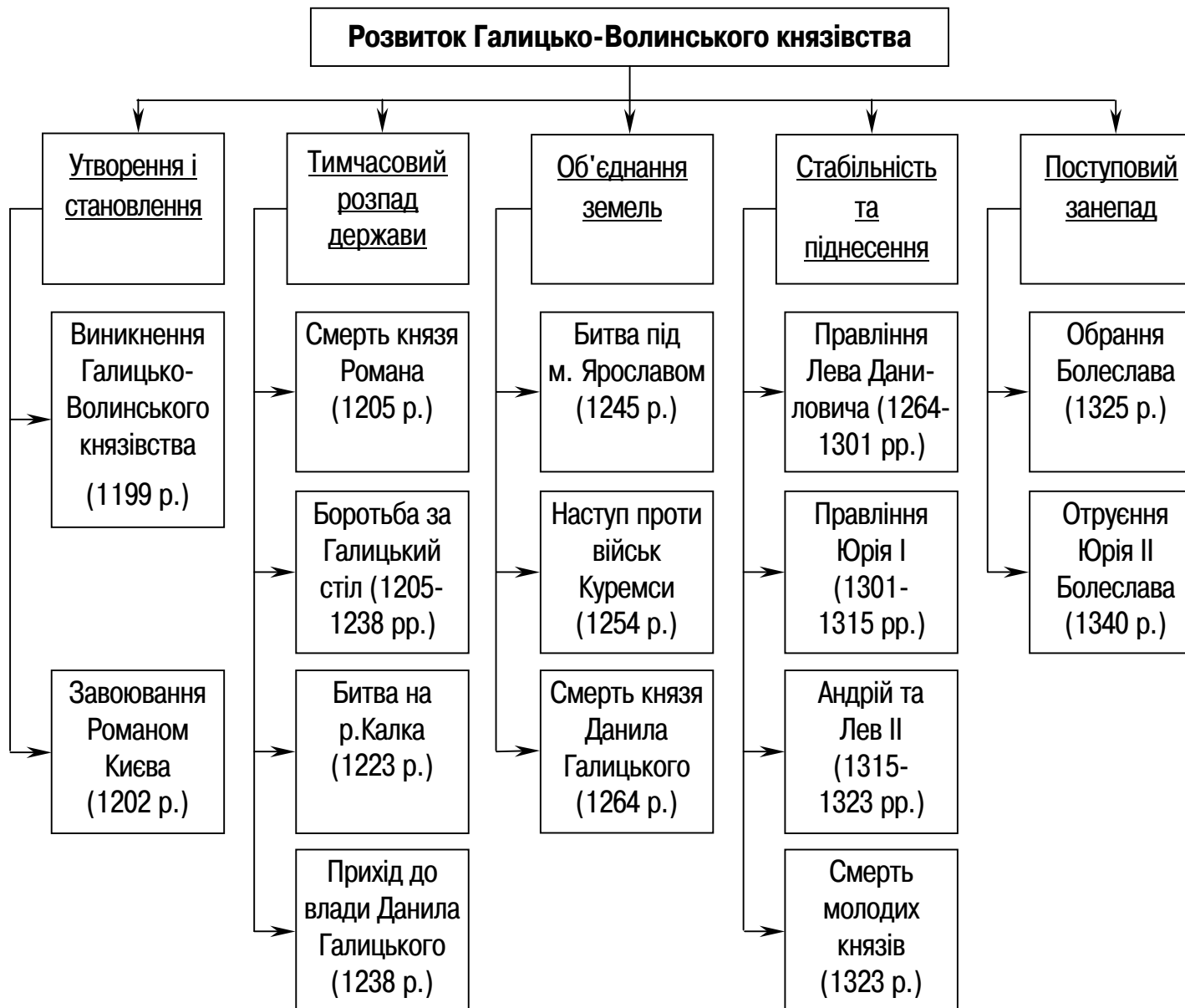
**ВОЛОДИМИРО-  
ВОЛИНСЬКЕ  
КНЯЗІВСТВО**

Територія	Верхів'я Дністра, Пруту і Сірету, на півдні доходило до Чорного моря й Дунаю. Займало північно-східні схили Карпатських гір. Центр – Галич	Землі на берегах Західного Бугу і правих притоках Прип'яті. Утворилося на теренах волинян. Володимир – політико-адміністративний центр Волині і Підкарпаття
Основні історичні події	Ввійшло до складу Київської держави в X ст. У кінці XI ст. відокремлюється від Києва. Набуває великої могутності за князювання Ярослава Осмомисла, після його смерті частково попадає під владу іноземних феодалів, переживає боярські усобиці	З X ст. у складі Київської Русі. В першій половині XII ст. відділяється від Києва. Найбільшої могутності досягає за князювання Романа Мстиславича, який у 1199 р. об'єднав Володимиро-Волинське та Галицьке князівство в єдине Галицько-Волинське князівство

**ПЕРЕДУМОВИ  
ОБ'ЄДНАННЯ**

- 1) Феодалні усобиці підірвали політичну та економічну могутність краю. Це вимагало сильної централізованої влади.
- 2) Посилився наступ на західні українські землі іноземних феодалів.
- 3) Давні економічні зв'язки між українськими землями

**Рис. 2.2.1. Передумови об'єднання Галицького і Волинського князівств в єдину державу**



**Рис. 2.2.2. Утворення, піднесення та занепад Галицько-Волинської держави**



**Рис. 2.2.3. Політичний розвиток Галицько-Волинської держави**

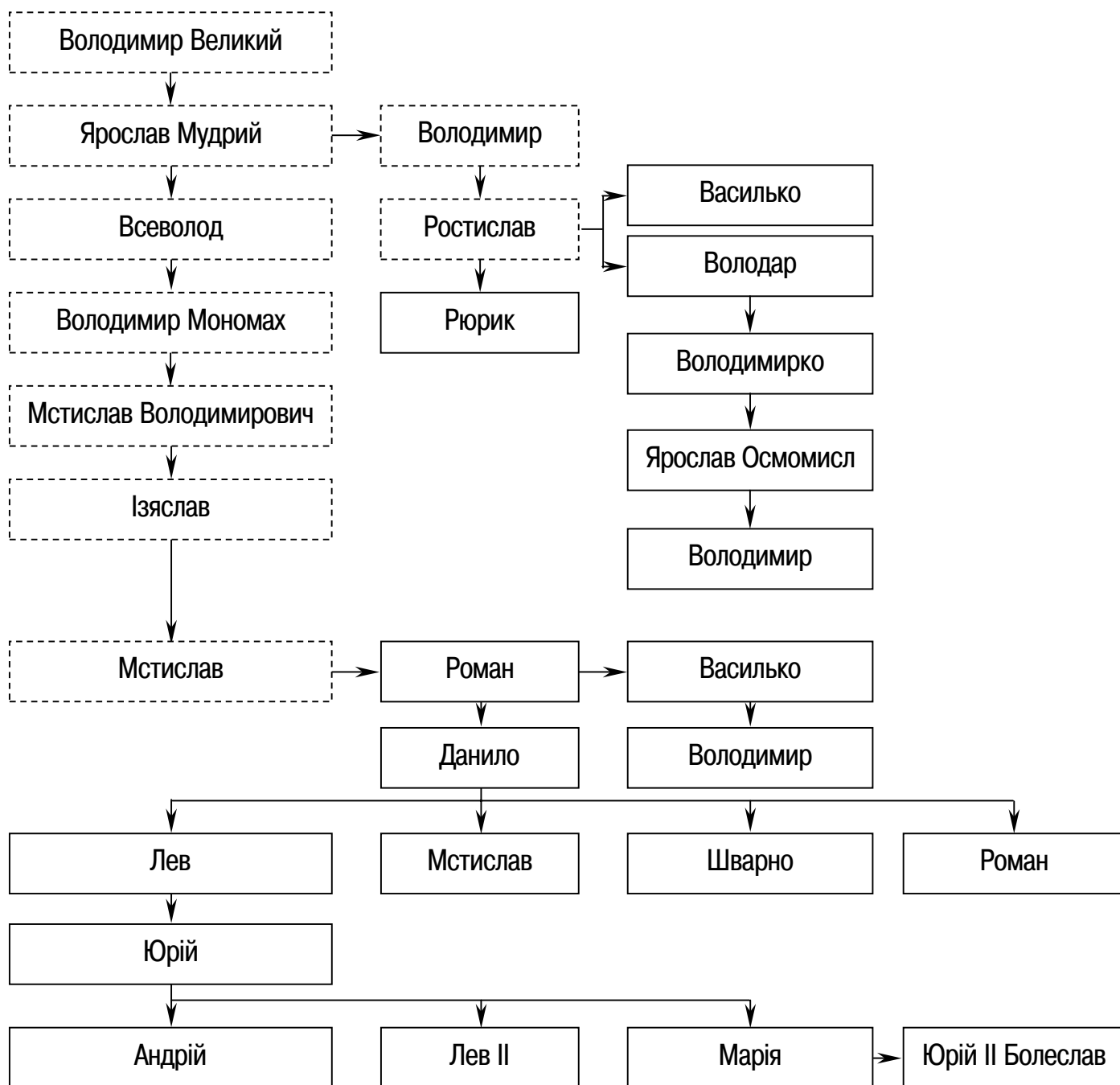
© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 2.2.4. Данило Галицький (1238-1264 рр.): державна діяльність**

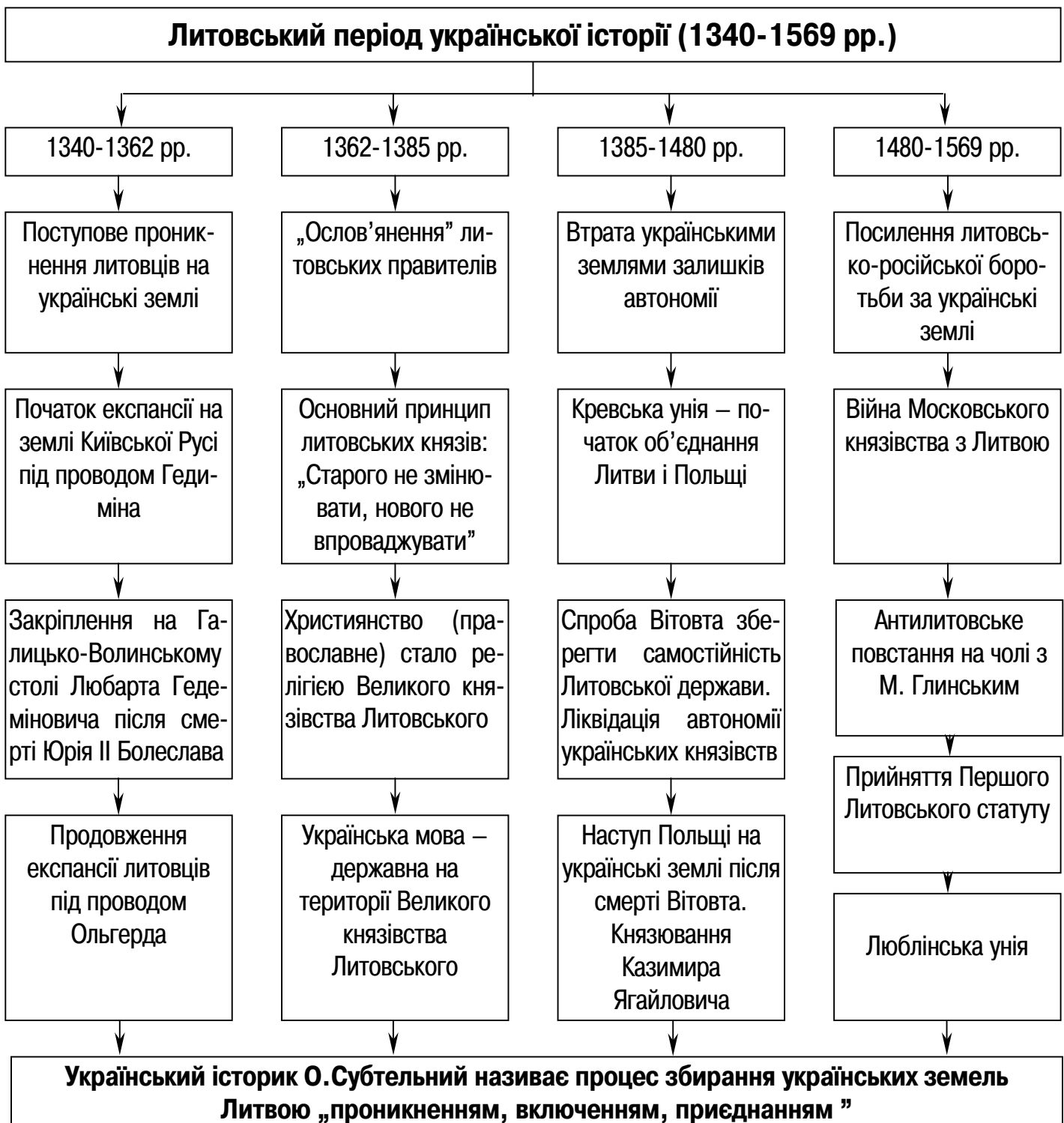
© Науково-методичний центр аграрної освіти



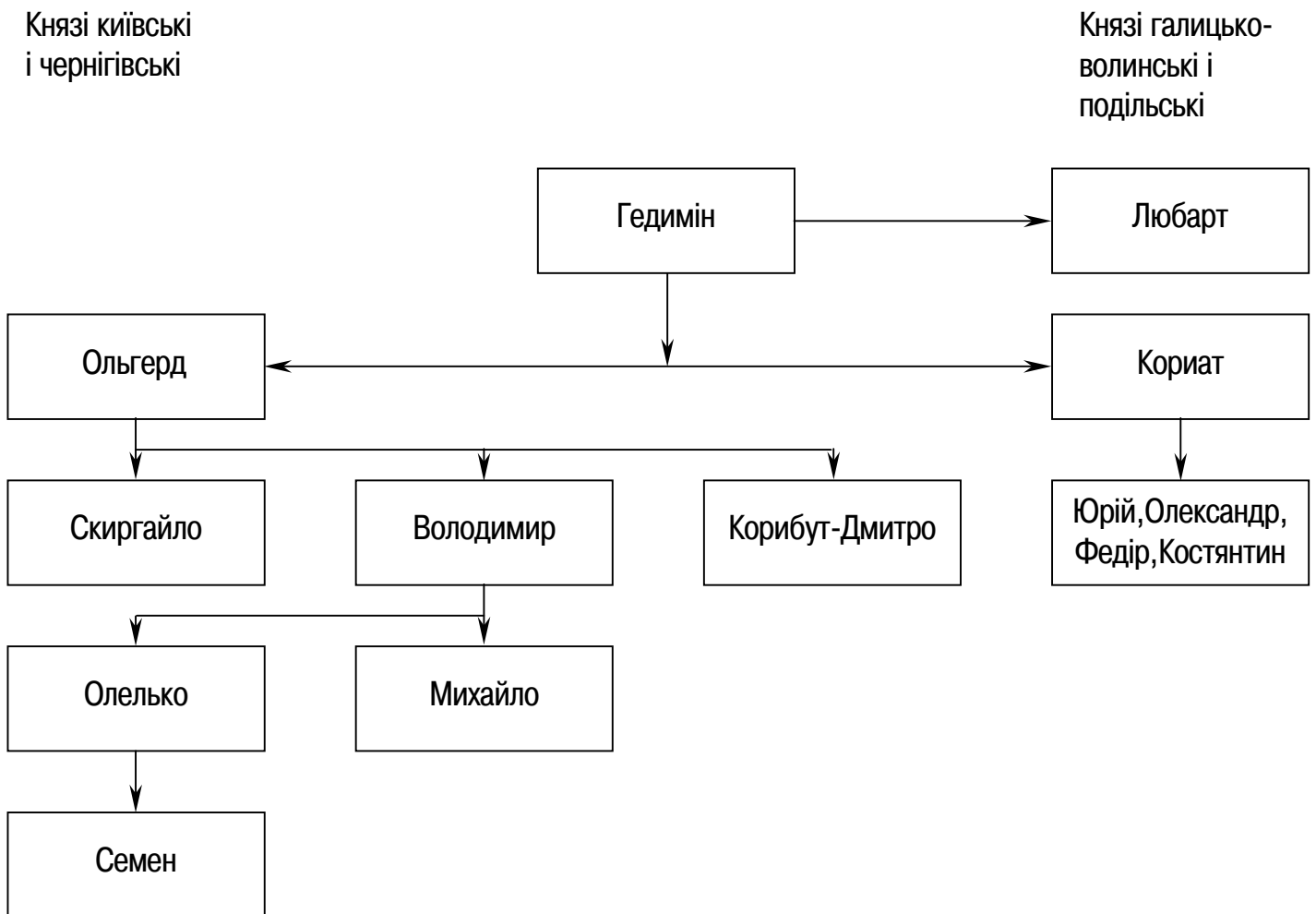


Після смерті у 1199 р. Володимира Ярославича галицька династія закінчилася. Це призвело до об'єднання Волині і Галичини під владою волинського князя Романа Мстиславича. Проте вже у 1205 р. новостворене Галицько-Волинське князівство розпадається. Вдруге об'єднання Галичини і Волині відбулося за Данила Романовича у 1238 р.

**Рис. 2.2.5. Галицько-Волинські князі**



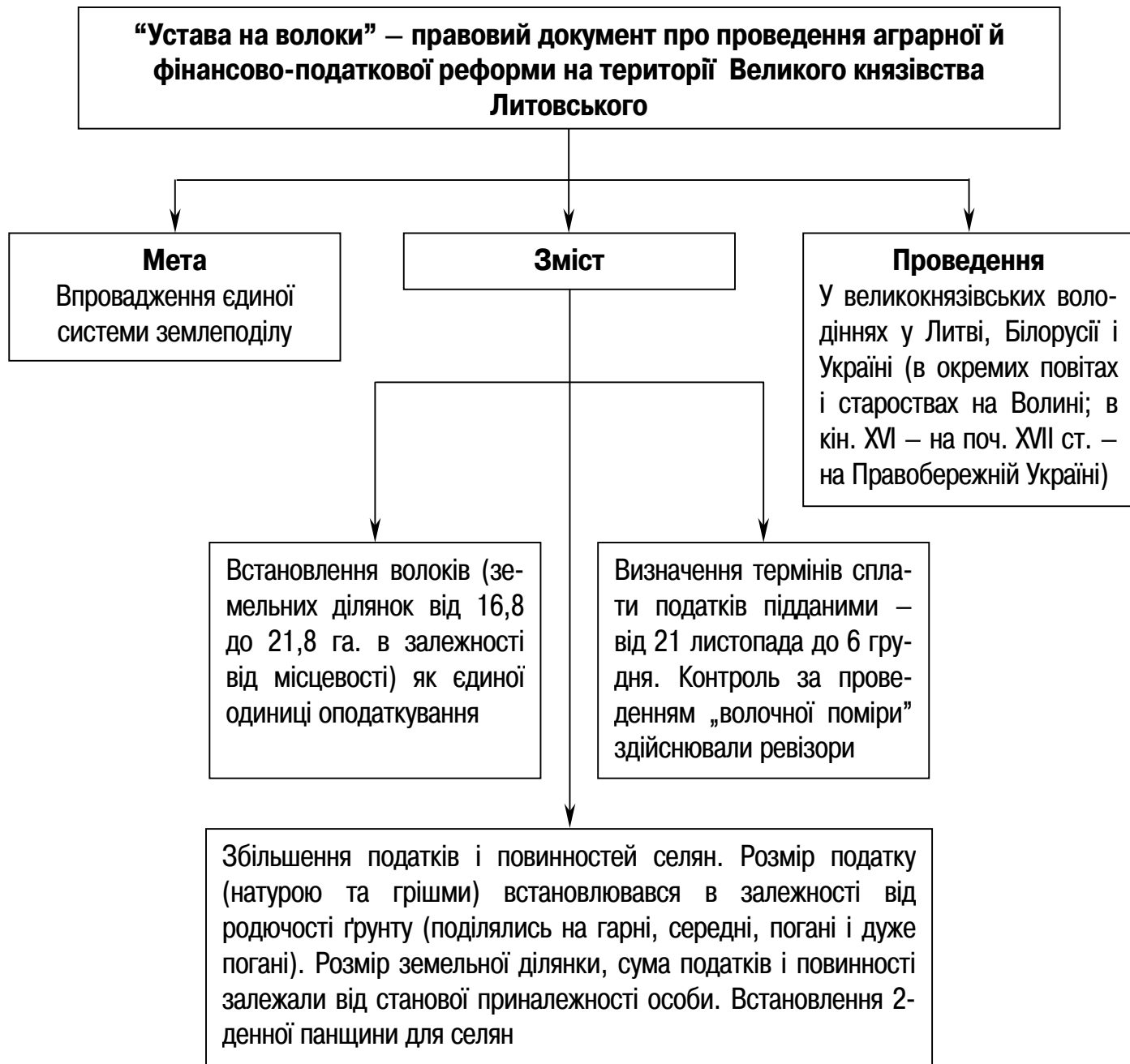
**Рис. 2.3.1. Литовський період української історії (1340-1569 рр.)**



**Литовська династія Гедиміновичів змінила на українських землях династію Рюриковичів. З приходом Литви провідну роль серед українських князівств почало відігравати Київське. Тут збереглися окремі ознаки української державності. З ліквідацією у 1471 р. Київського князівства була остаточно перервана традиція державного будівництва на українських землях (В.Смолій)**

**Рис. 2.3.2. Литовсько-руські князі**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 2.3.3. Аграрна реформа 1557 р.**



**Рис. 2.3.4. Наслідки аграрної реформи 1557 р.**

<b>Великий князь Литовський</b>		
<b>Князі</b>		<b>Вище духовенство (чорне)</b>
Головні	Повітники	Митрополит
<b>Шляхта</b>		<b>Духовенство (чорне)</b>
Пани (радні, хоруговані)		Єпископи
Зем'яни		Ігумени
Шляхтичі-службовці (шляхта-голота)		Ченці
Панцирні бояри (військовослужбовці)		
<b>Міщани</b>		<b>Духовенство (біле)</b>
Патриціат (купці, лихварі, міські урядники)		Протопопи (благочинні, протоієреї)
Бюргери (ремісники, торговці, міщани середнього достатку)		Парафіяльні священники
Плебс (міська біднота, слуги)		
<b>Селяни</b>		
Особисто вільні (чиншові селяни- общинники, службові, тяглі)		
Напіввільні (закупи)		
Невільники (дворова челядь, дворові холопи, раби, челядь невільна)		

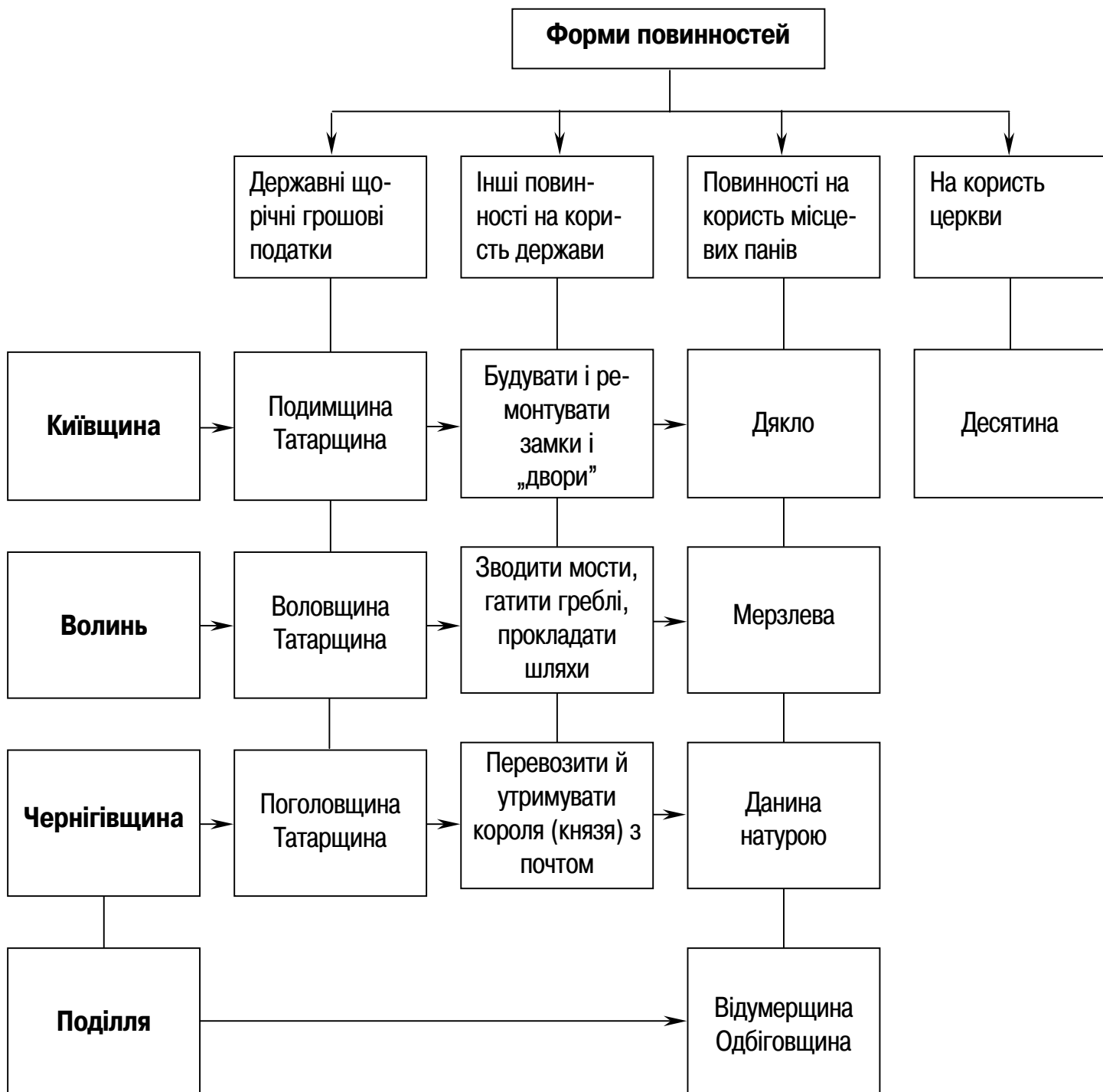
**Рис. 2.3.5. Соціальна структура суспільства Великого князівства Литовського в XIV – середині XVI ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 2.3.6. Категорії українського селянства в XIV – сер. XVI ст.**

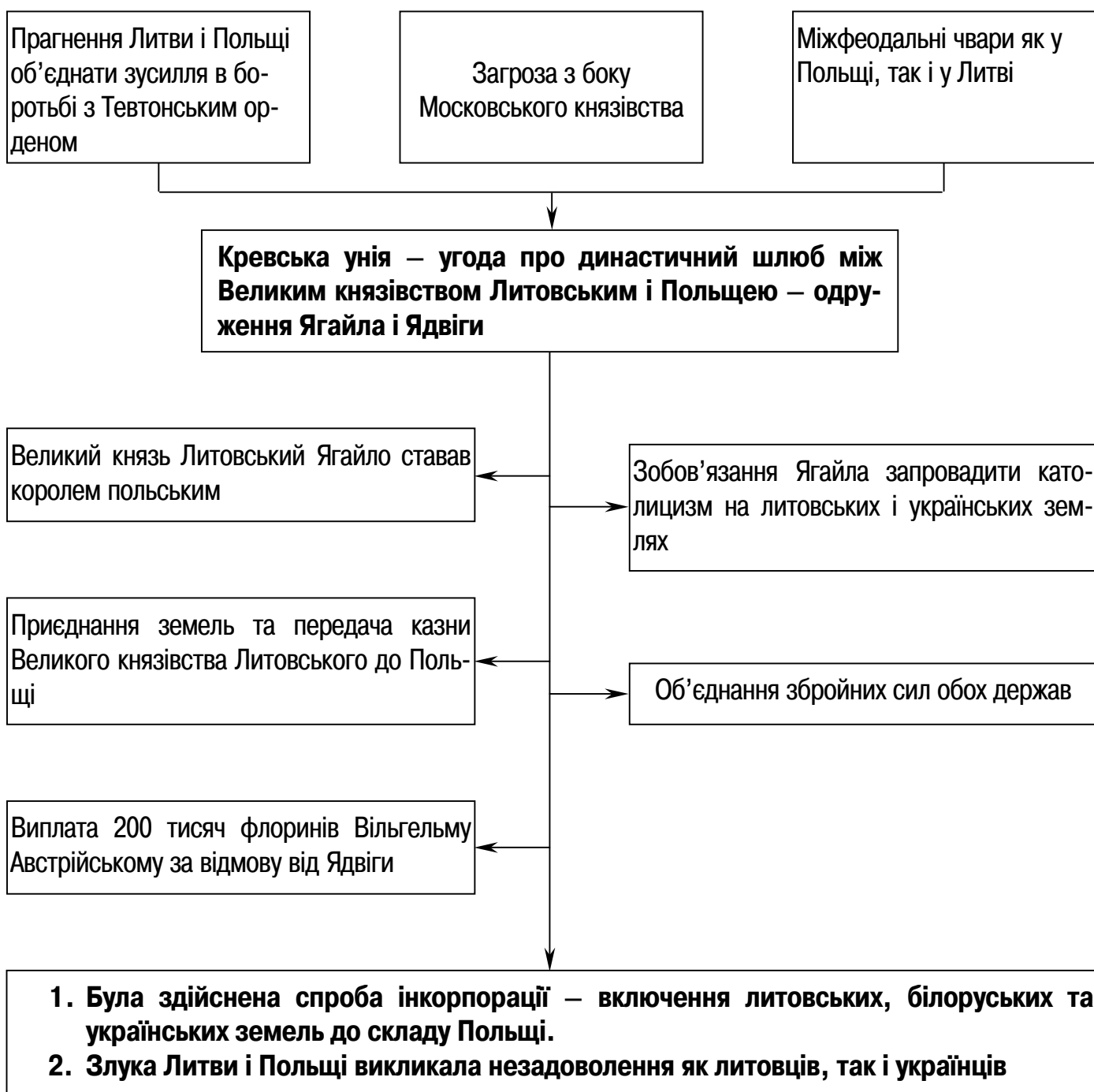
© Науково-методичний центр аграрної освіти



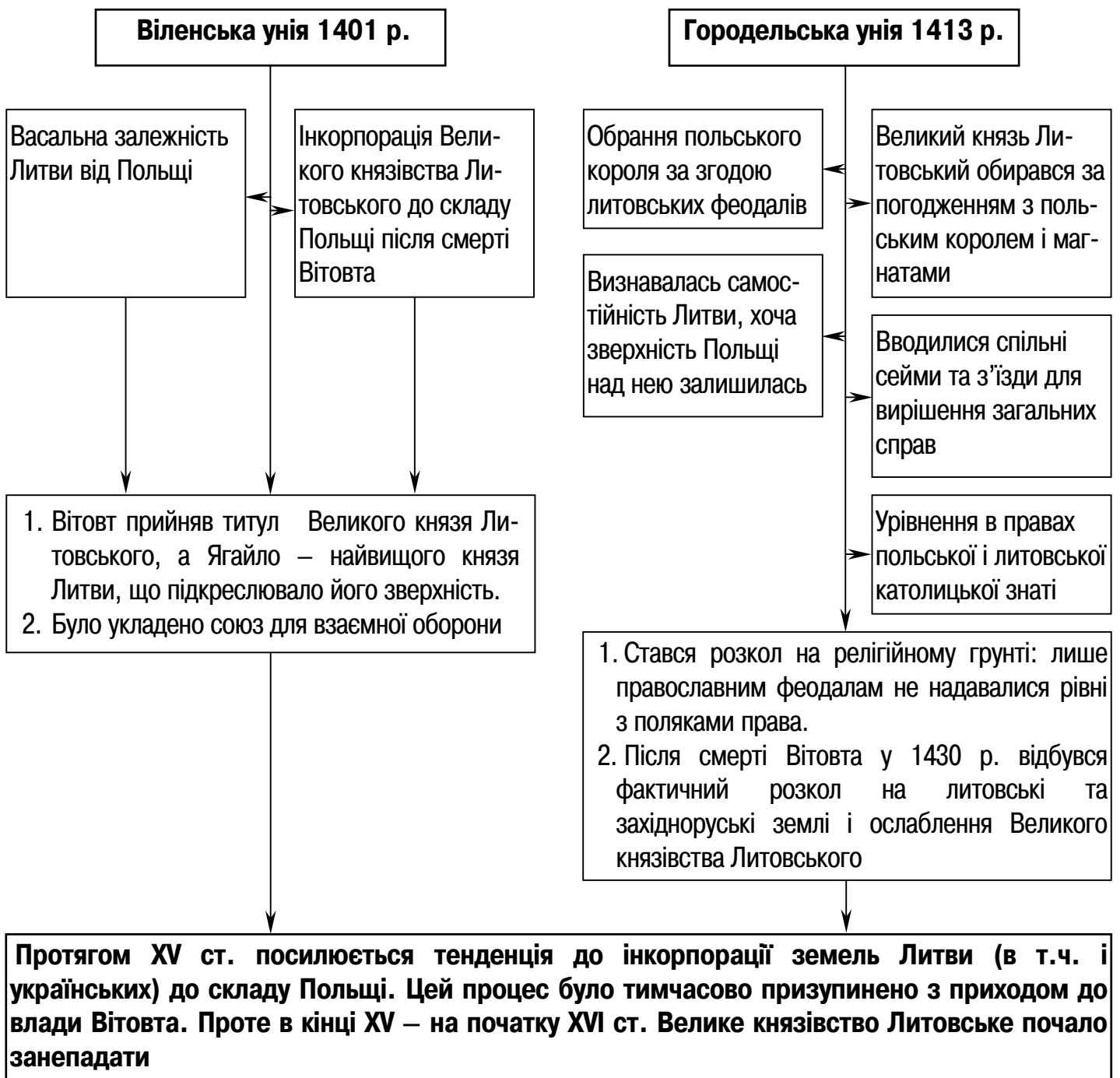
**Рис. 2.3.7. Повинності українського селянства в др. пол. XIII – XV ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти





**Рис. 2.3.8. Кревська унія 1385 р. та її наслідки**

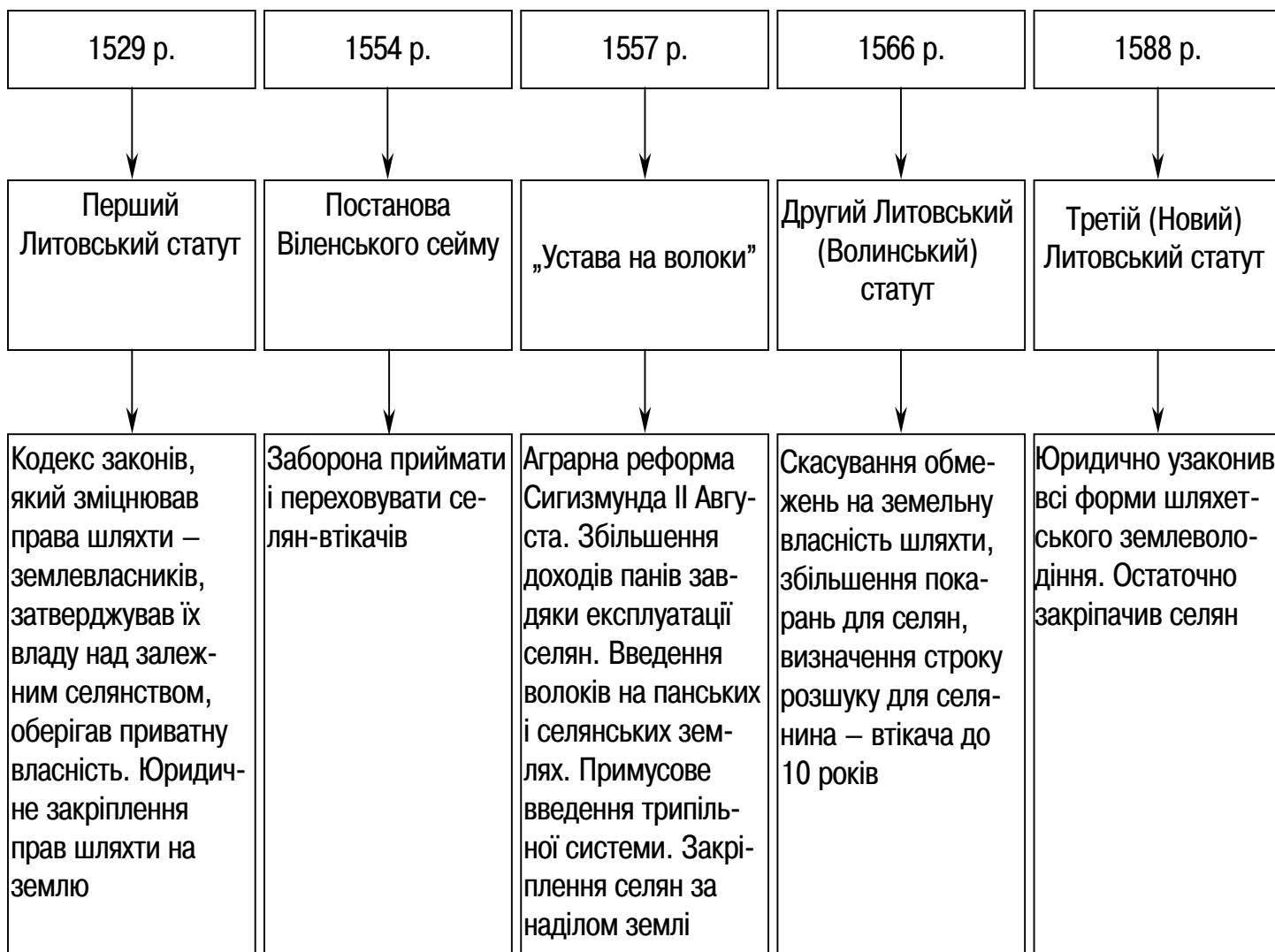


**Рис. 2.3.9. Польсько-литовські унії XV ст.**



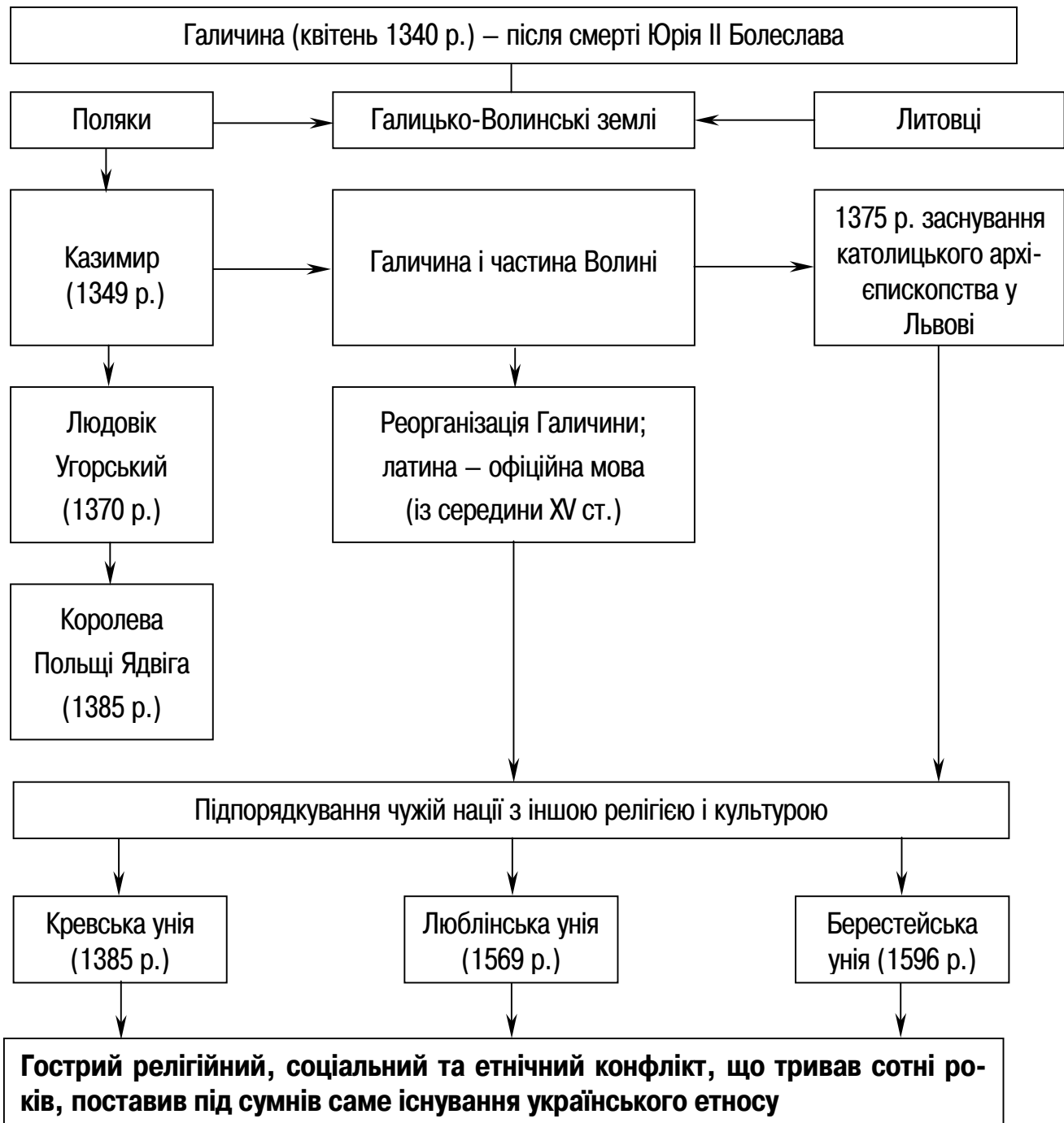
**Рис. 2.3.10. Становище українського селянства в XV ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 2.3.11. Зростання залежності українського селянства в XVI ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



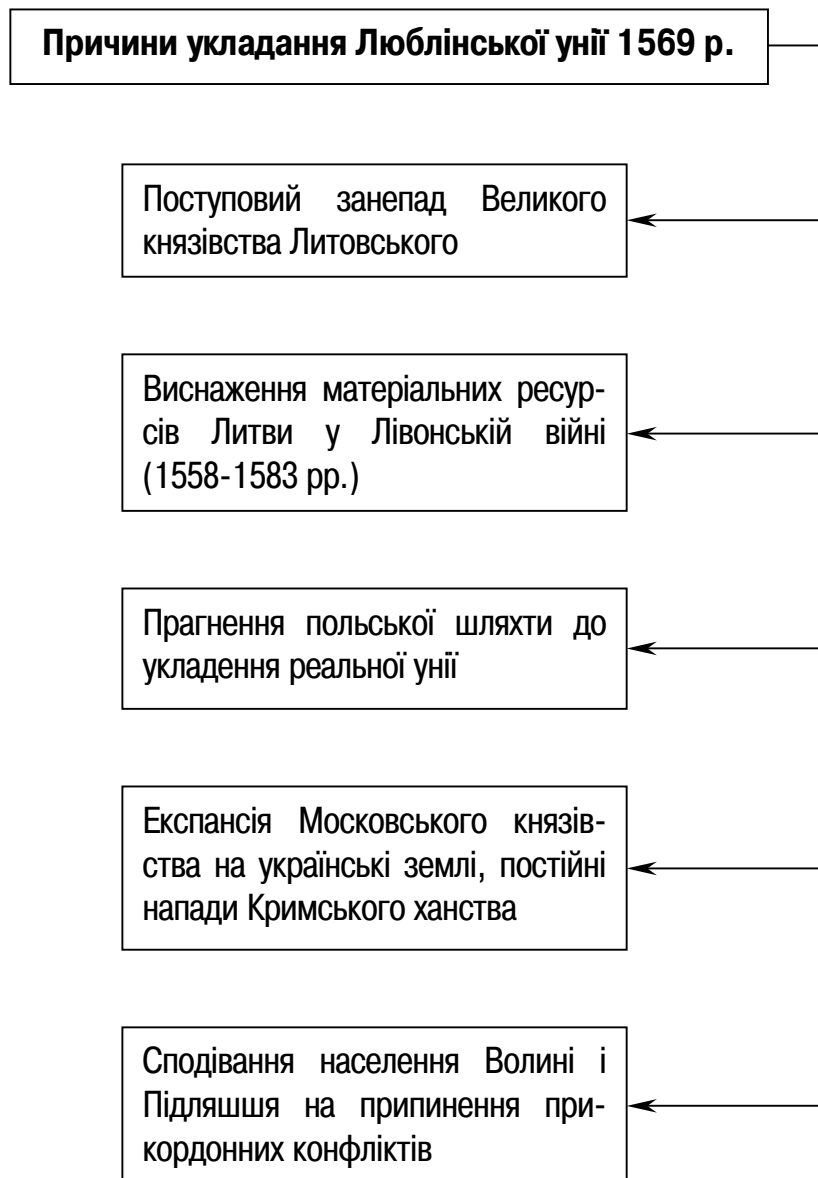
**Рис. 3.1.1. Експансія Польщі на Україну**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

<b>Воєводства</b>	<b>Площа, тис. м<sup>2</sup></b>	<b>Чисельність населення тис.чол.</b>	<b>Густота населення, чол. на км<sup>2</sup></b>
Галицьке	45	446	10
Волинське	42	294	7
Подільське	19	98	5
Брацлавське	35	311	9
Київське	117	234	2
Белзьке (тільки два райони):			
Холмщина	19	133	7
Підляшшя	10	233	24

**Рис. 3.1.2. Площа та населення українських воєводств у XVI ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



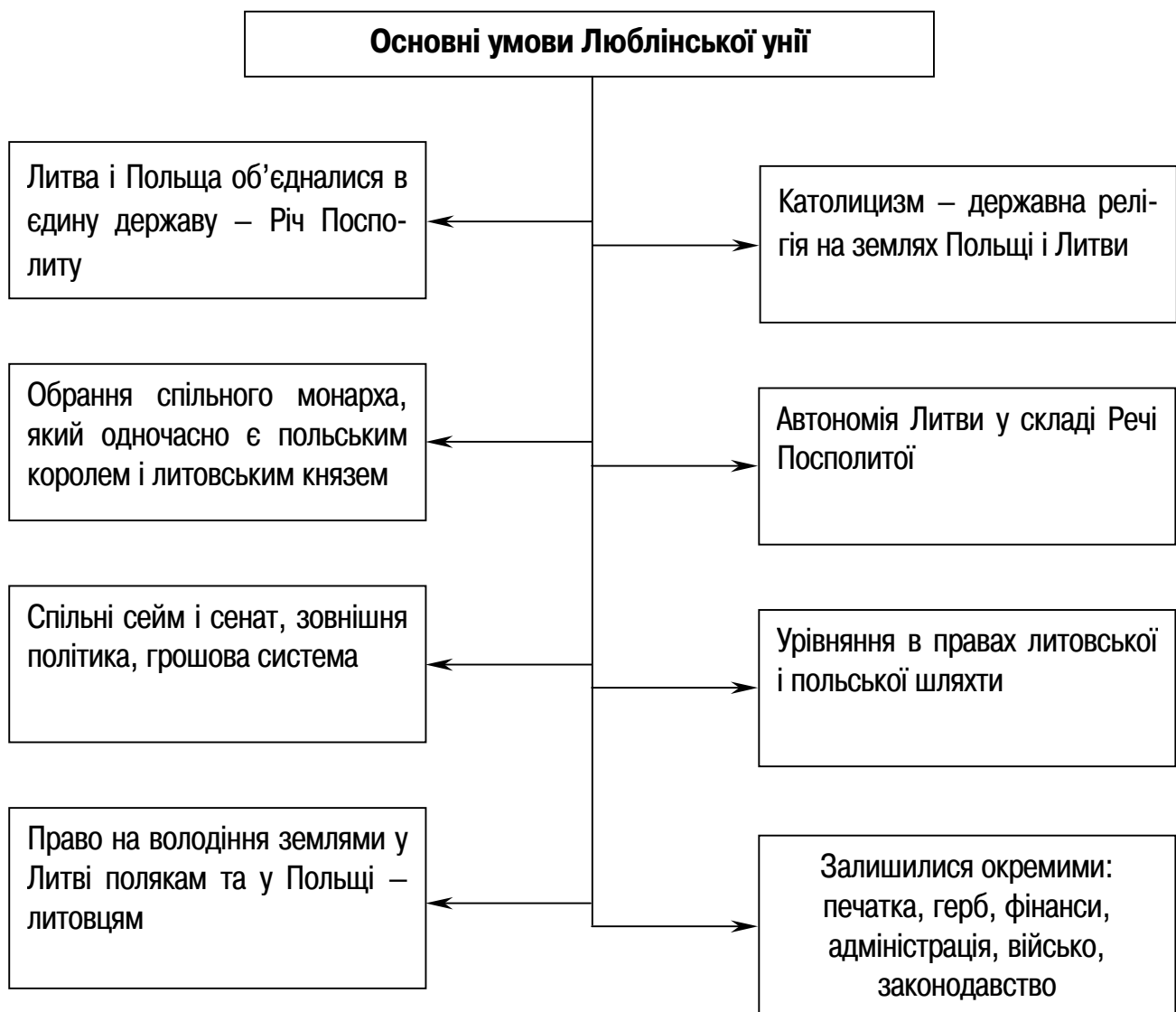
**Рис. 3.1.3. Люблінська унія 1569 р.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.1.4. Проекти укладання Люблінської унії**



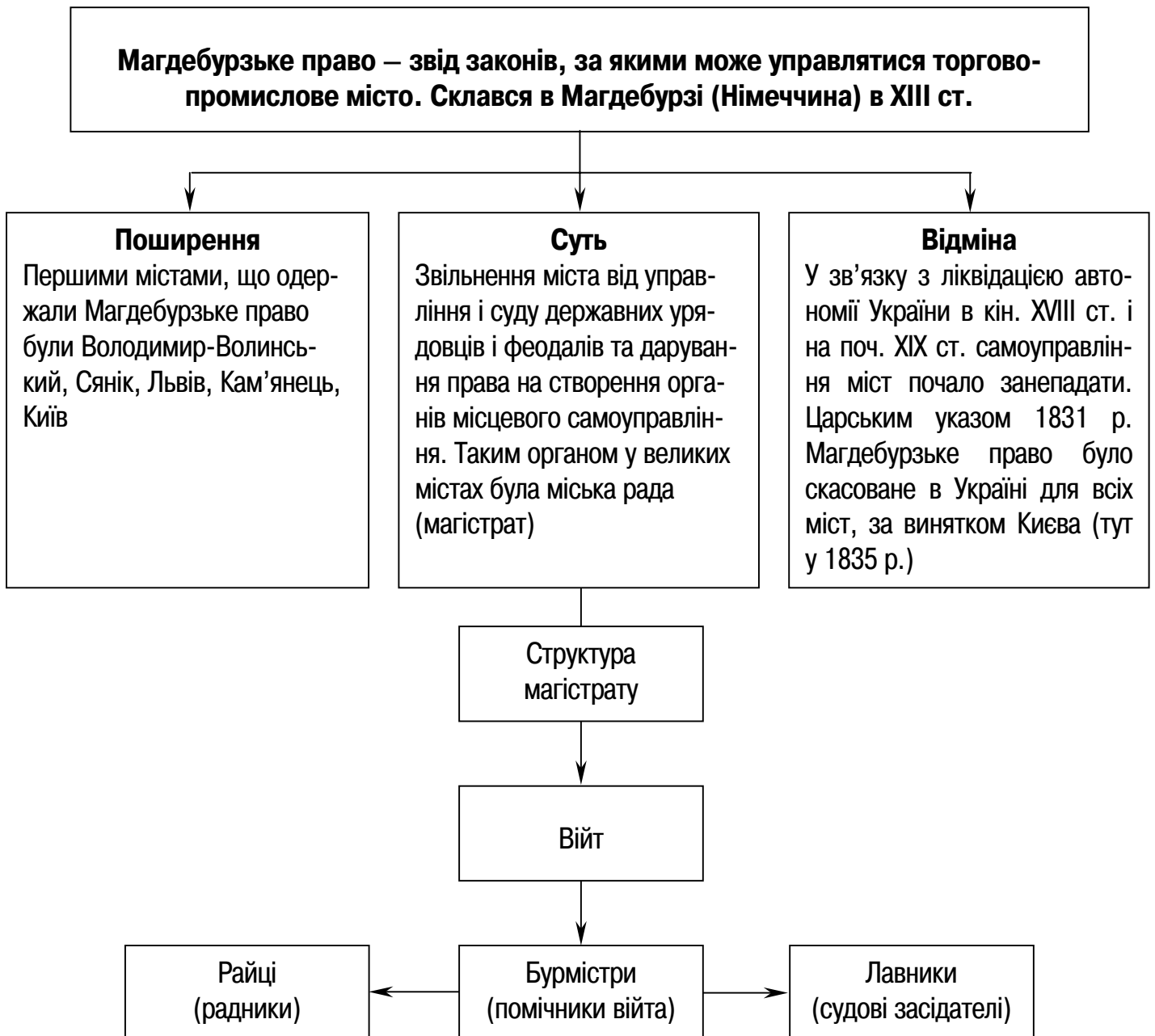


**Рис. 3.1.5. Основні умови Люблінської унії**

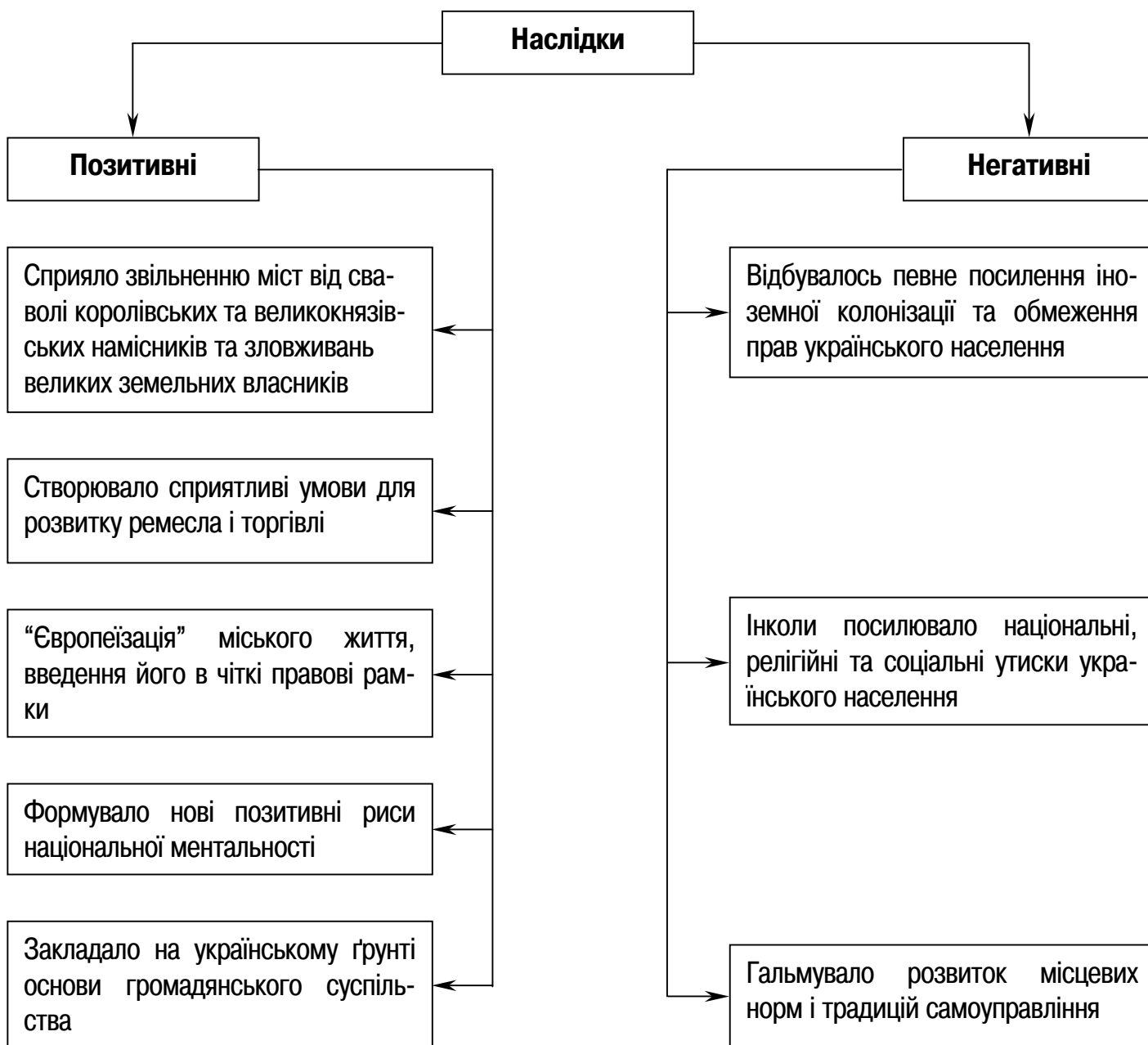
© Науково-методичний центр аграрної освіти



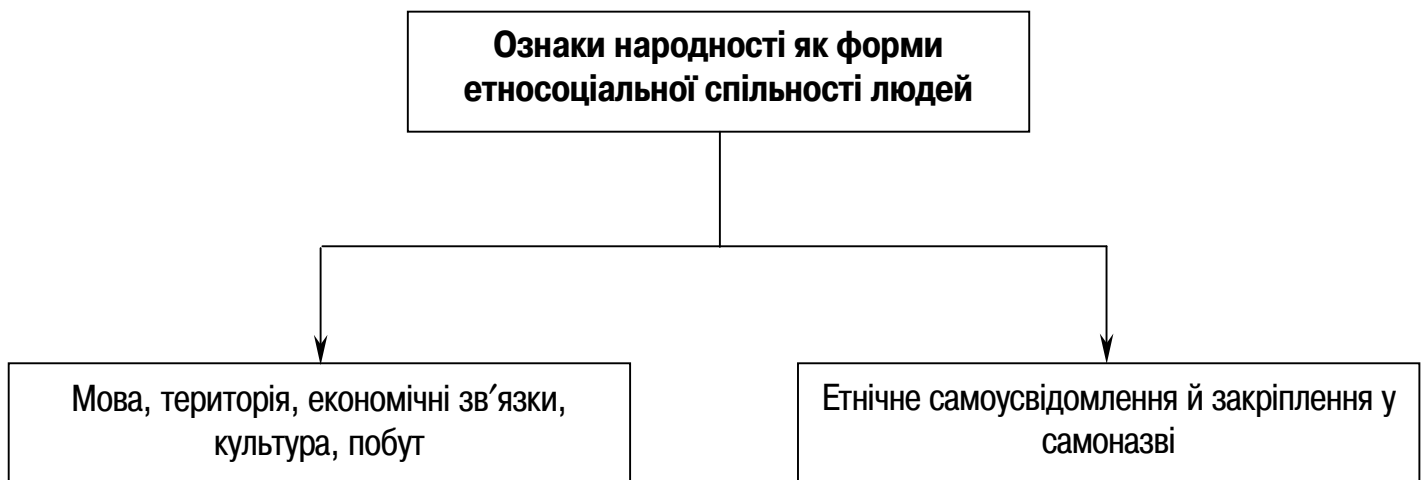
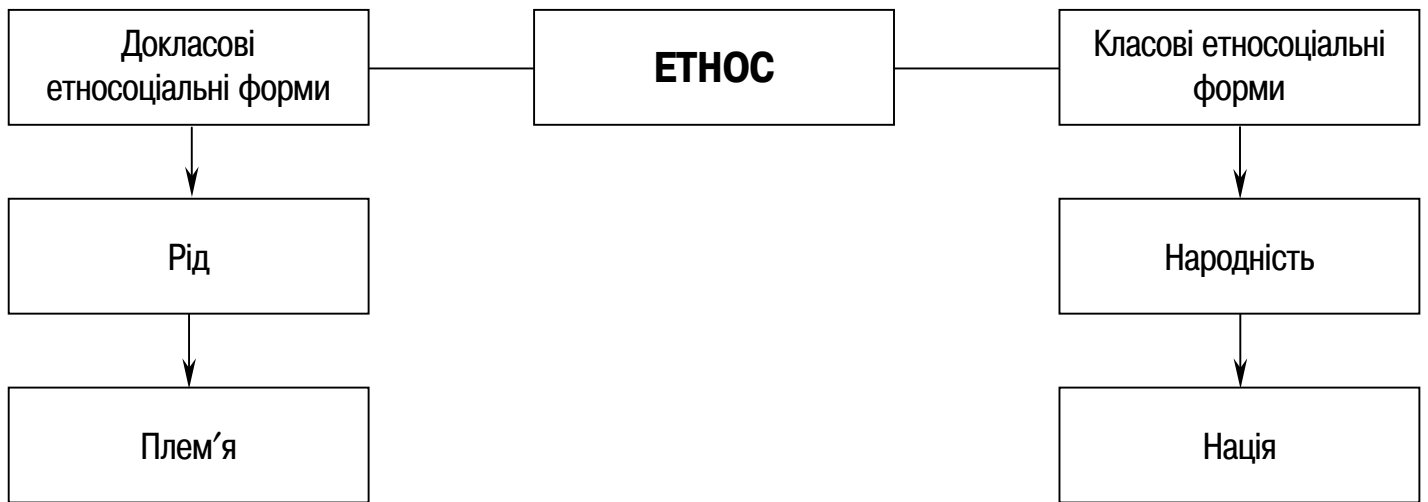
**Рис. 3.1.6. Посилення національного та економічного гніту на українських землях після прийняття Люблінської унії 1569 р.**



**Рис. 3.1.7. Запровадження Магдебурзького права на українських землях**



**Рис. 3.1.8. Позитивні та негативні наслідки запровадження Магдебурзького права**

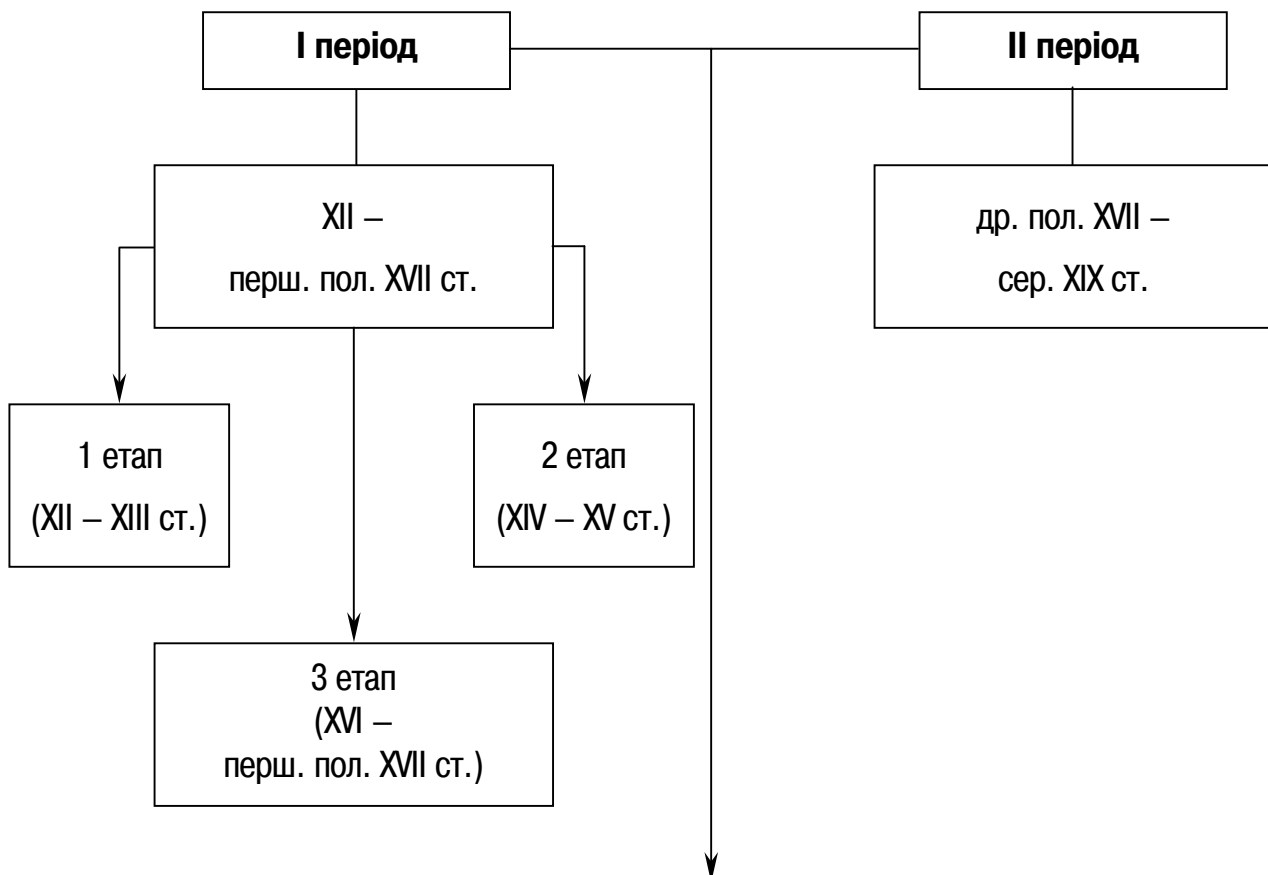


**Рис. 3.1.9. Форми етносоціальної спільності українського народу**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.1.10. Теорії формування української народності**



На думку вчених інституту історії України НАН України, в другій половині XIX ст. український народ повністю сформувався і набув усіх притаманних йому ознак. З кінця XIX ст. йшов процес переростання українського народу в буржуазну націю, що був перерваний в 20-х рр. XX ст. і відновився в 1991 р. Особливістю формування і розвитку українського народу стало те, що воно відбувалося в умовах проживання на території України інших етносів, які спільно з українцями брали участь у суспільно-політичному і соціально-економічному житті

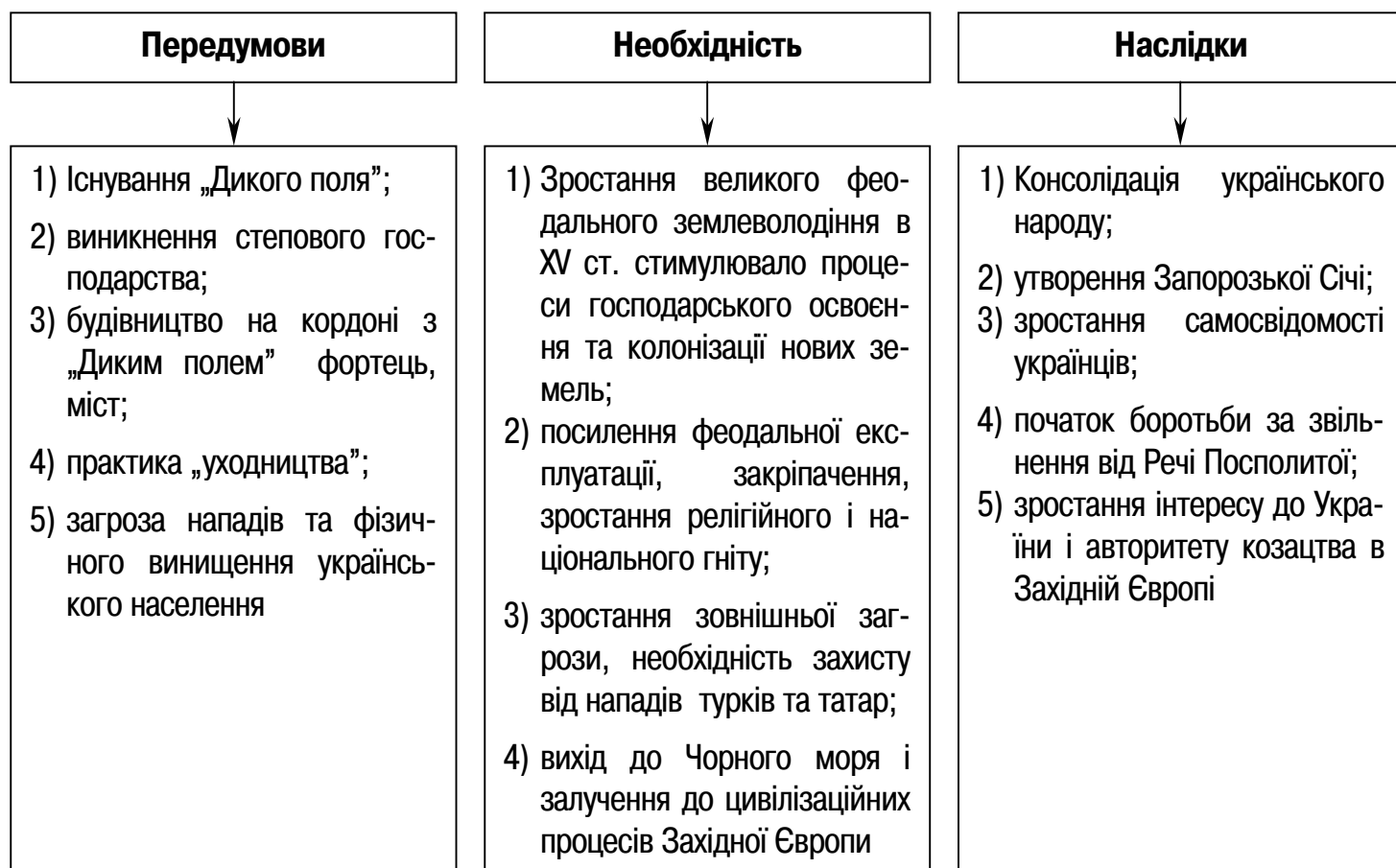
**Рис. 3.1.11. Основні періоди формування української народності**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

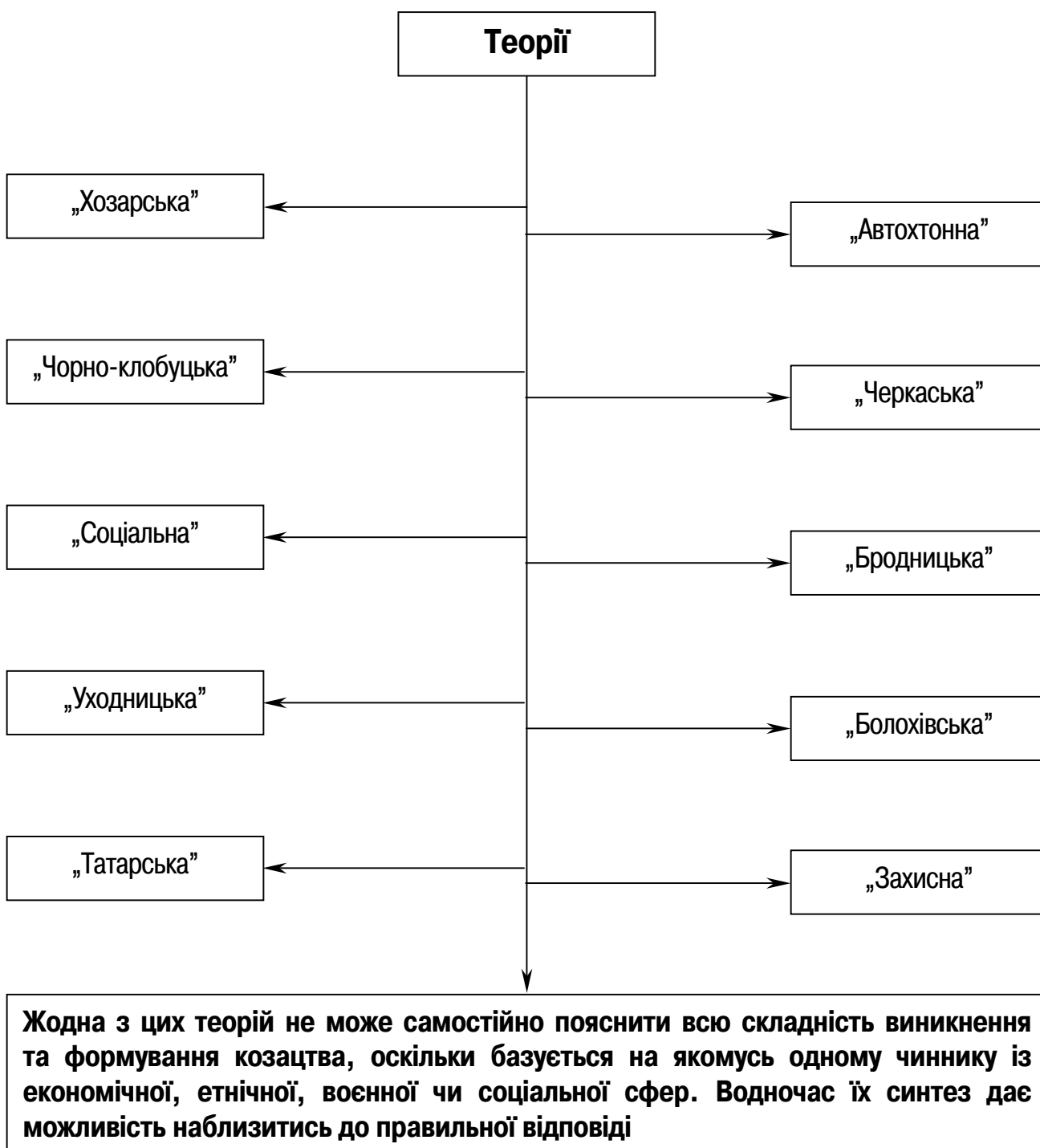


**Рис. 3.1.12. Берестейська унія 1596 р.**

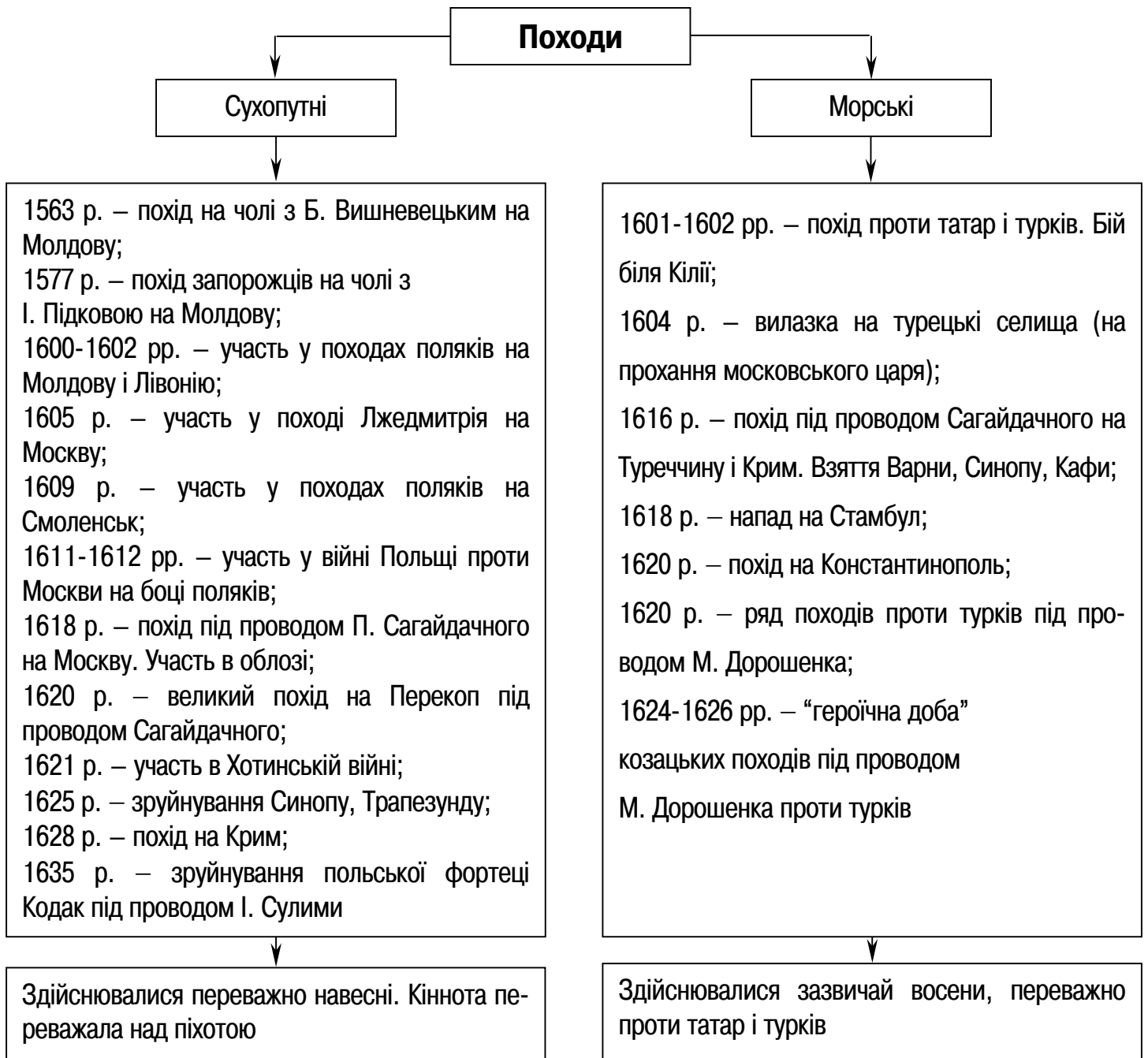




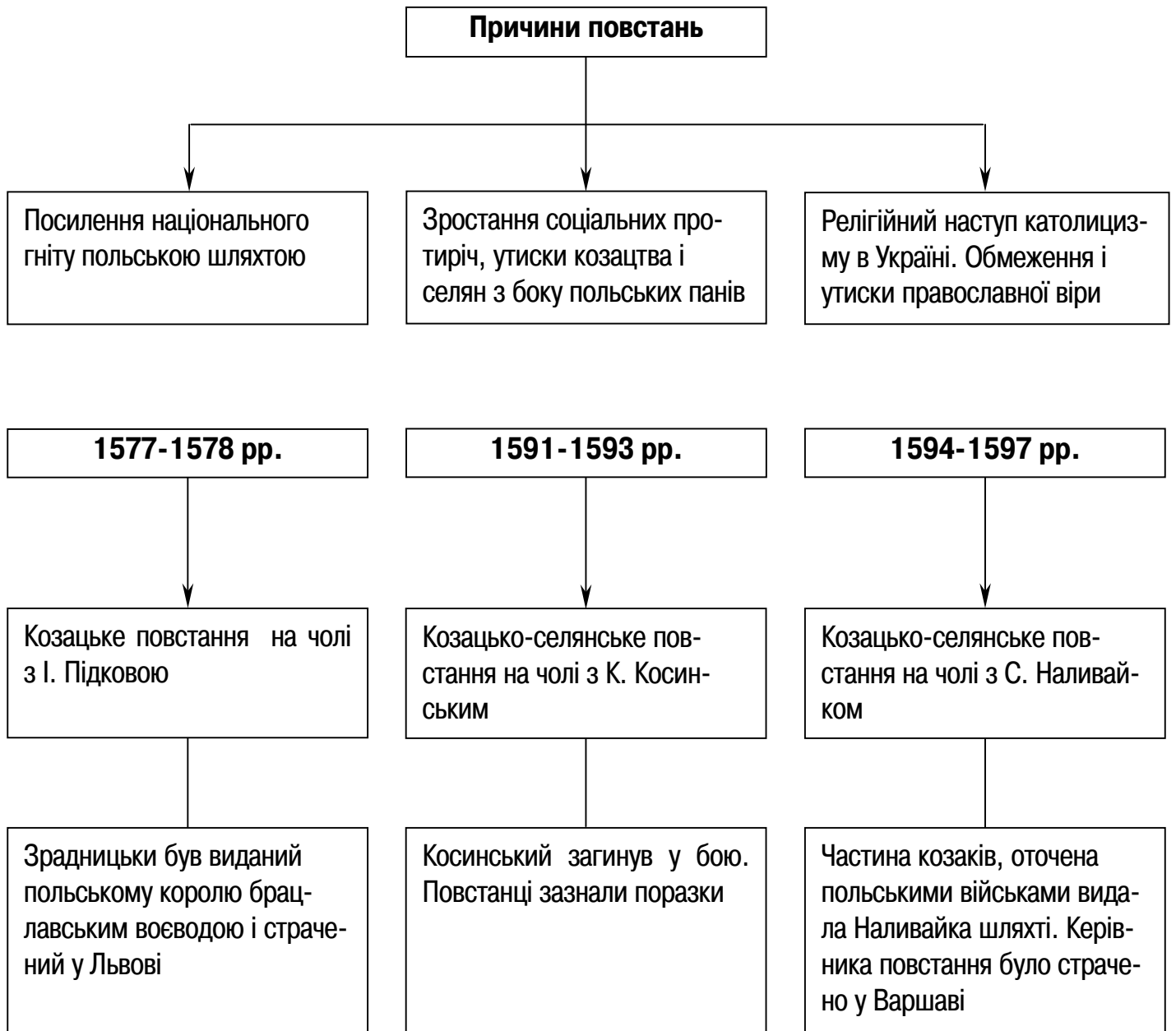
**Рис. 3.2.1. Виникнення українського козацтва**



**Рис. 3.2.2. Теорії походження українського козацтва**



**Рис. 3.2.3. Військові походи запорозьких козаків у др. пол. XVI – перш. пол. XVII ст.**

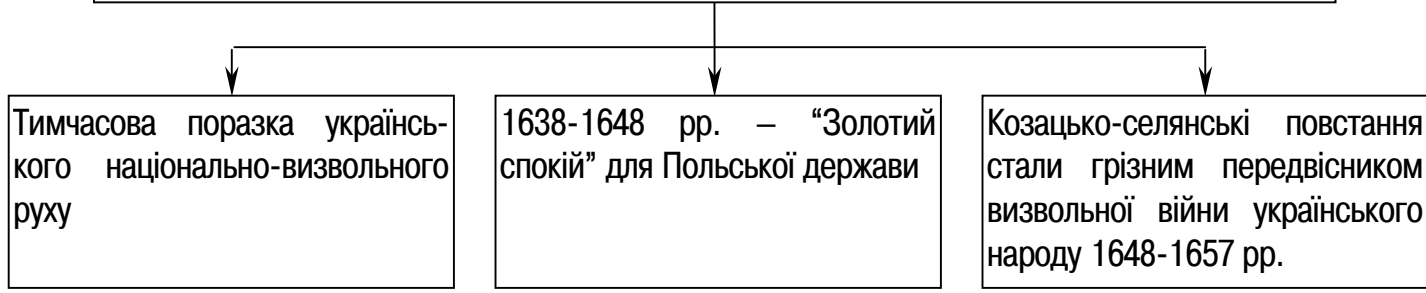


**Рис. 3.2.4. Козацько-селянські повстання кінця XVI ст.**

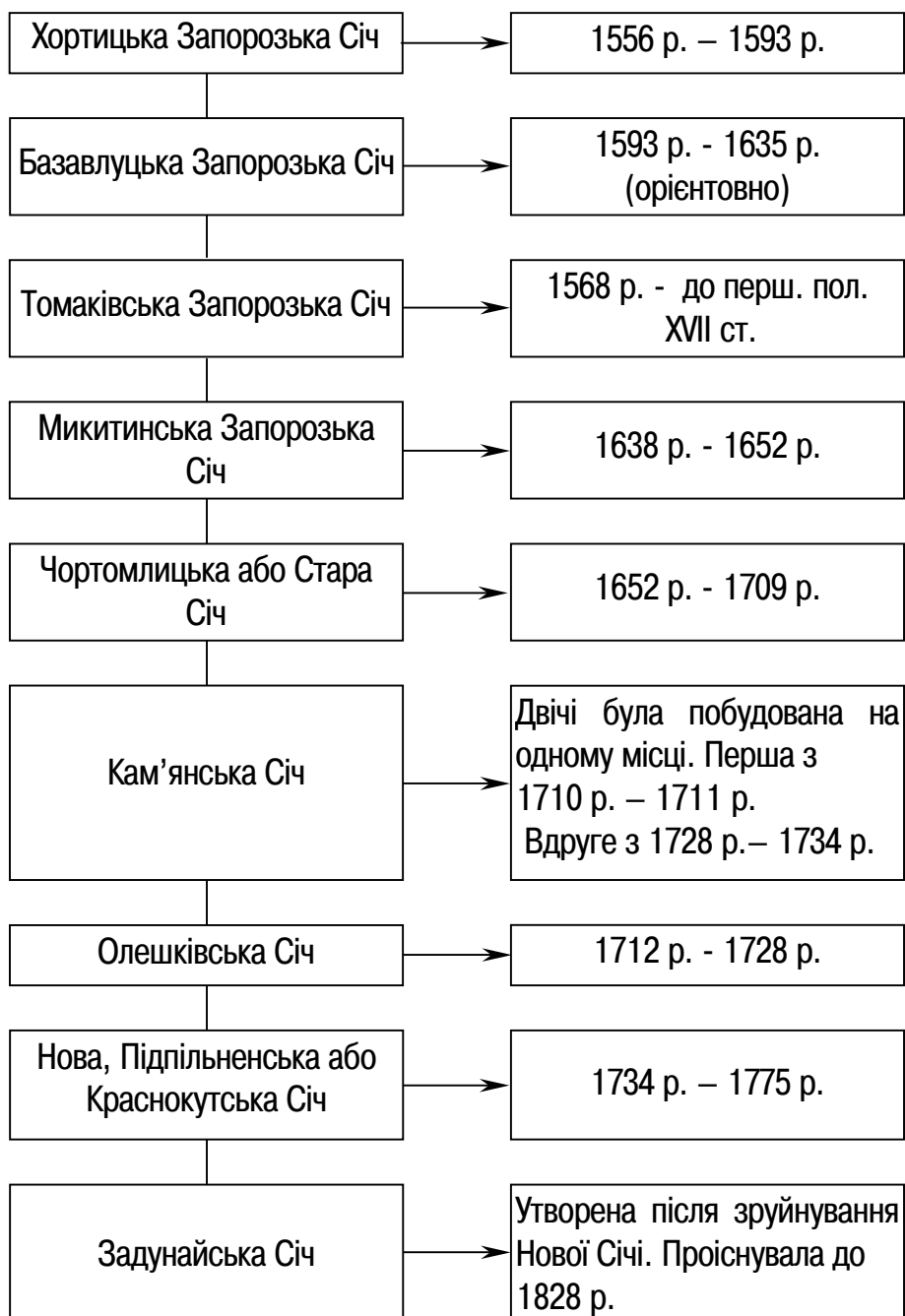
© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Підсумки козацько-селянських повстань першої половини XVII ст.**

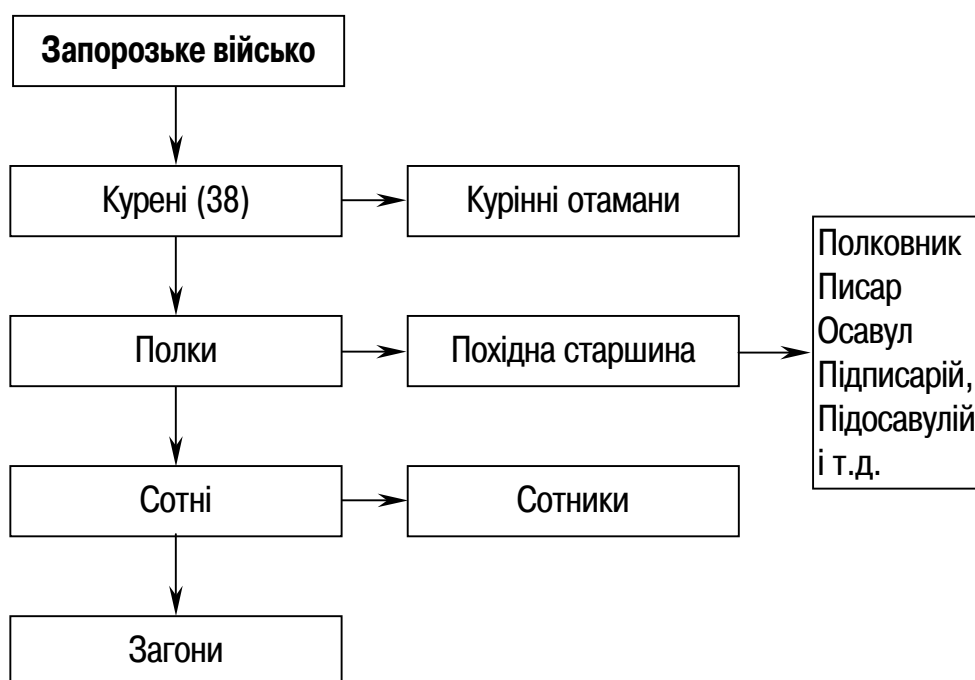


**Рис. 3.2.5. Козацько-селянські повстання перш. пол. XVII ст.**



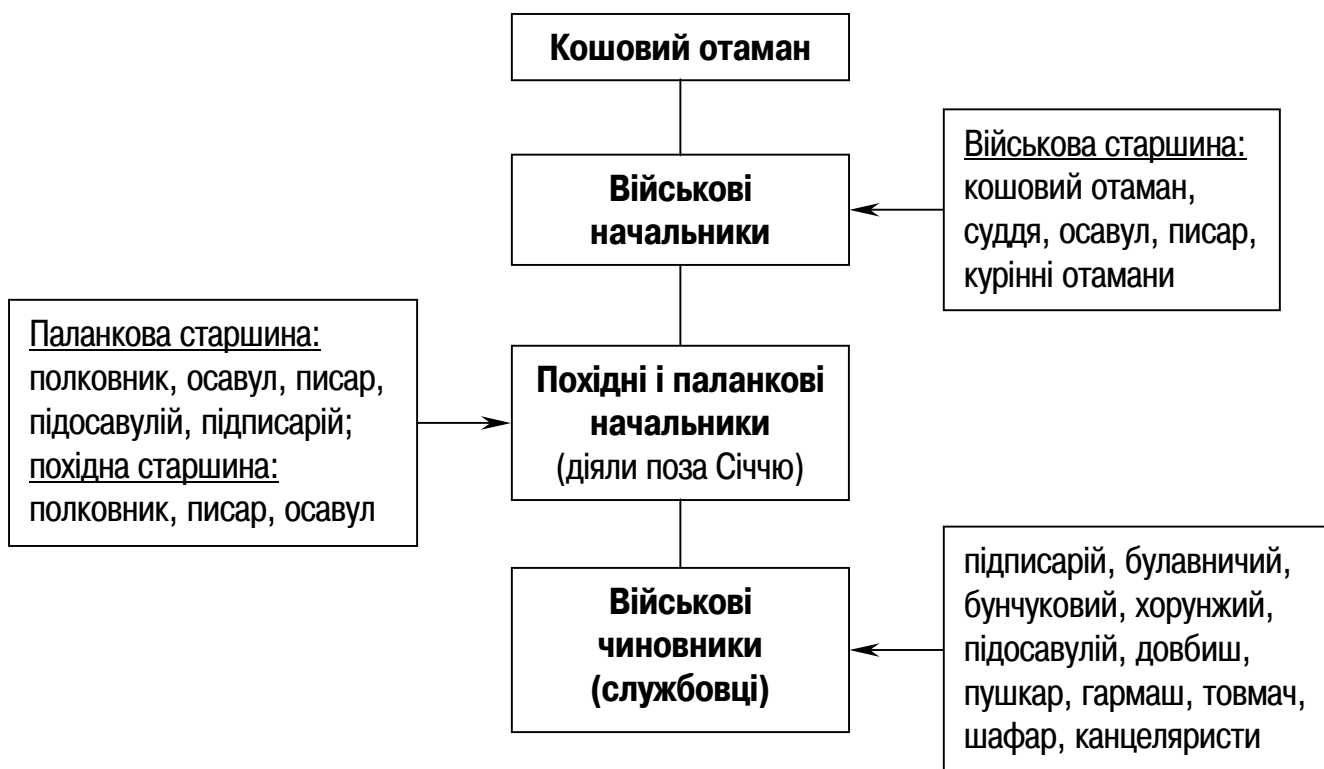
**Рис. 3.2.6. Хронологія Запорозьких Січей**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



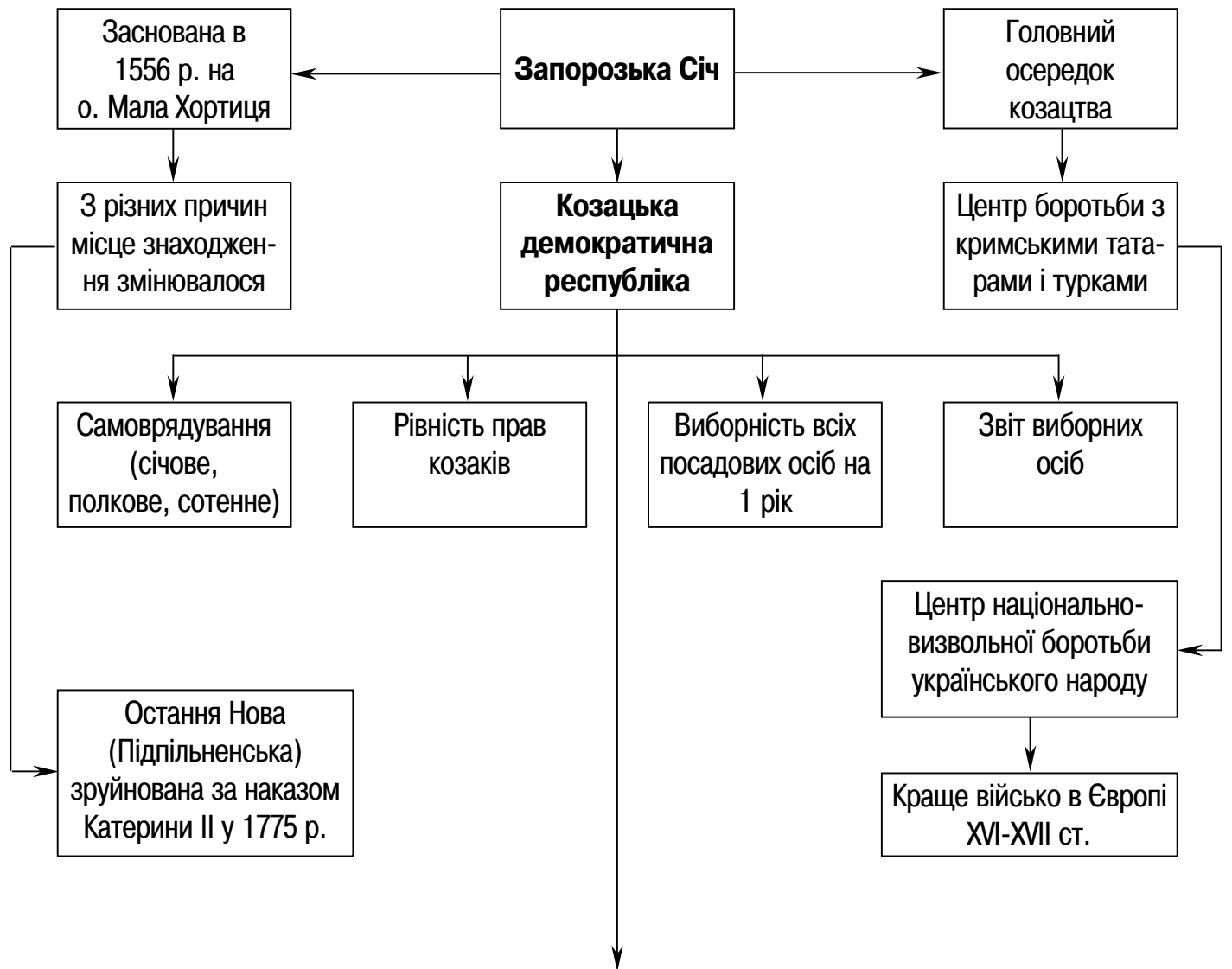
**Рис. 3.2.7. Військовий устрій Запорозької Січі**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.2.8. Адміністративна влада в Запорозькій Січі**





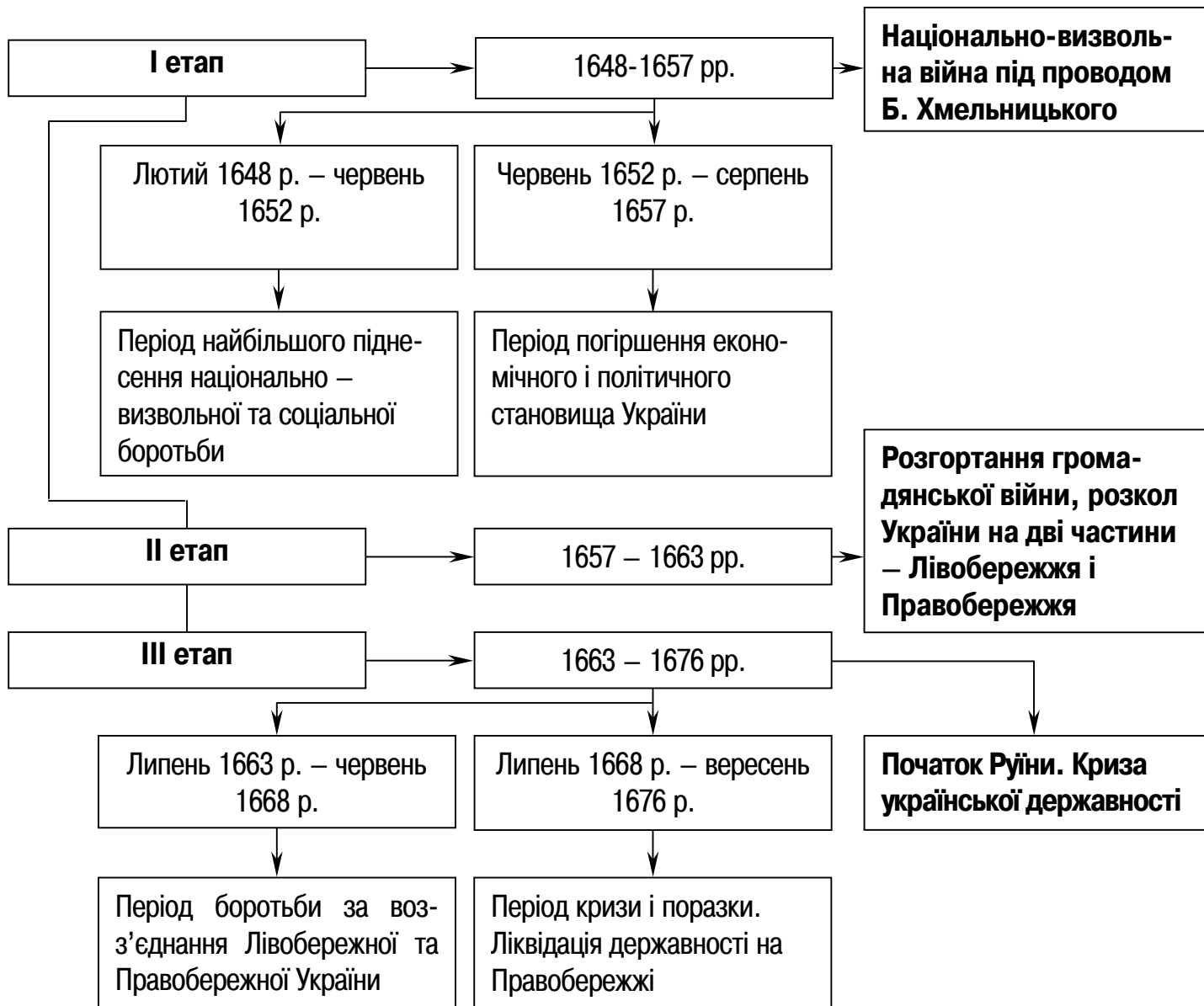
**М. Костомаров вважав Запорозьку Січ „християнською козацькою демократичною республікою”. Рисами козацької демократії він визначав відсутність феодальної власності на землю та кріпацтва; виборну систему органів управління, контроль за діяльністю якої здійснювала козацька рада; глибоку релігійність, захист православної віри**

**Рис. 3.2.9. Козацька демократична республіка: соціально-політичний устрій**

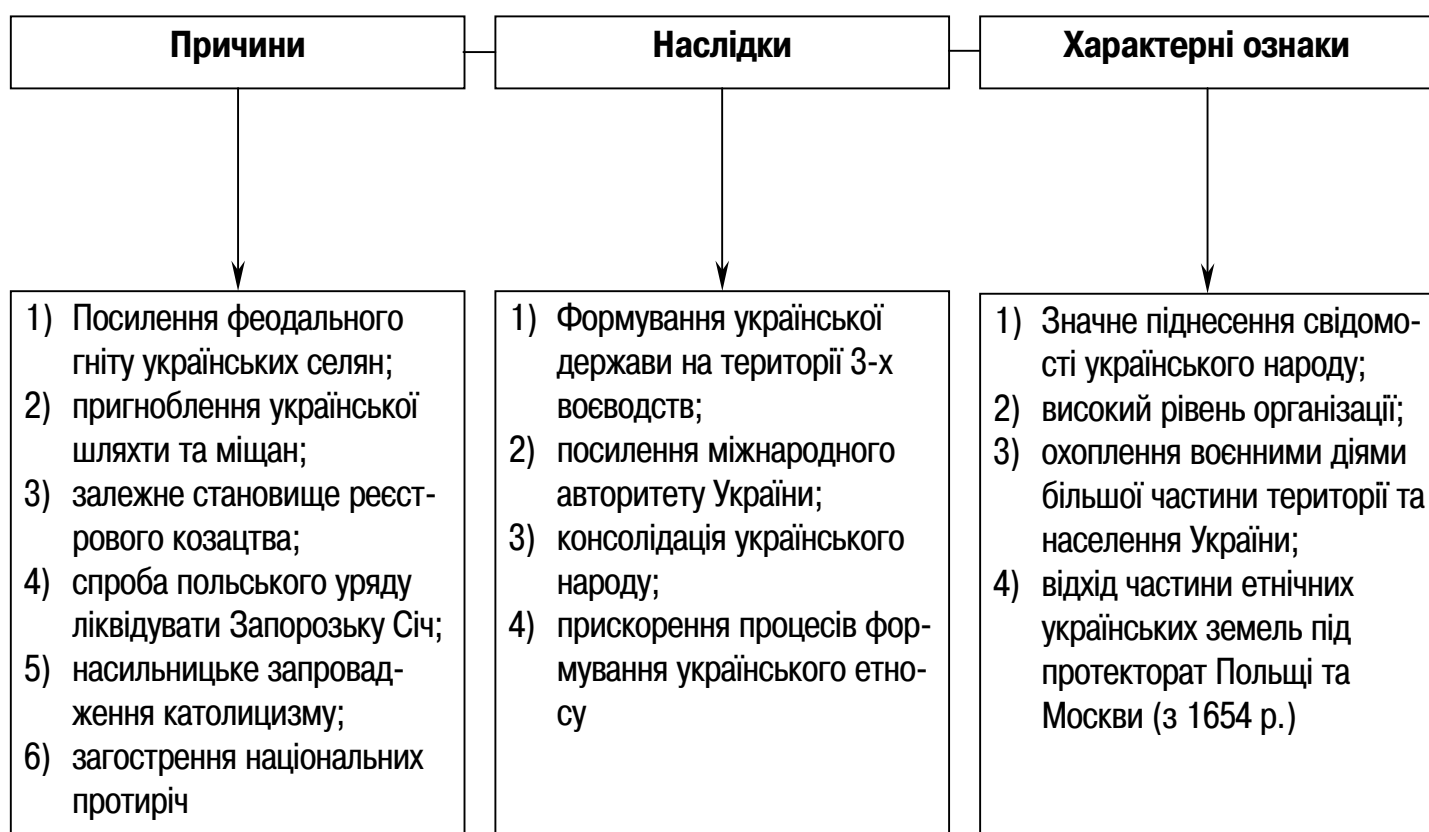


**Рис. 3.2.10. Господарсько-економічна діяльність запорозьких козаків**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.3.1. Етапи української національно-демократичної революції XVII ст.**

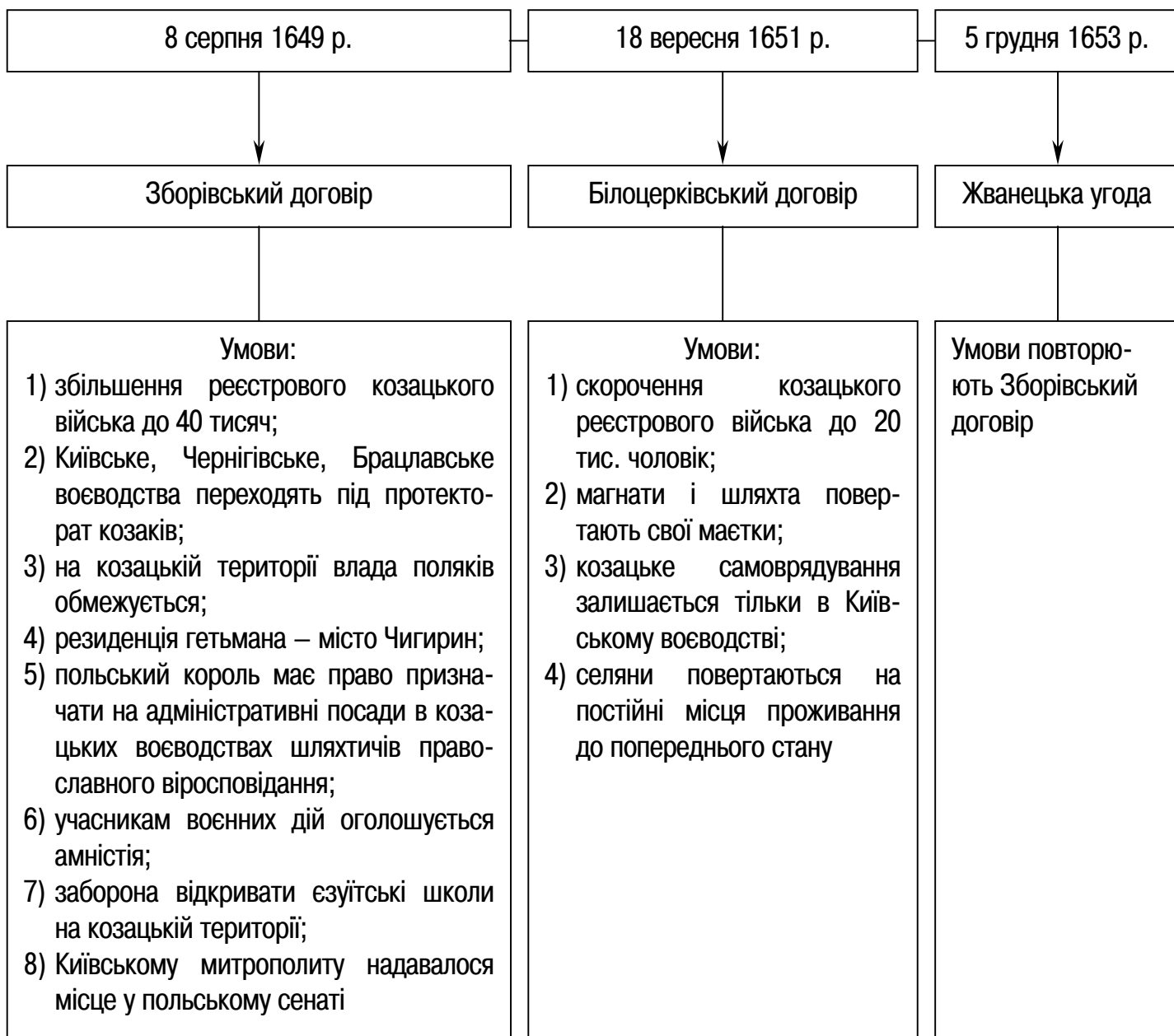


**Рис. 3.3.2. Визвольна війна під проводом  
Б. Хмельницького 1648 – 1657 рр.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

1648 – 1649 рр.	1650 – 1651 рр.	1652 – 1654 рр.	1655 – 1657 рр.
<p>Повстання на Запорозькій Січі під проводом Б. Хмельницького.</p> <p>Перемога козацького війська над поляками під Жвотими Водами та Корсунем.</p> <p>Активізація селянських повстань.</p> <p>Розгром польського війська під Пилявцями. Облога Львова і Замостя.</p> <p>Успішні дії козацького війська під Збаржем та Зборовим. Зборівська угода</p>	<p>Бій під Красним.</p> <p>Оборона Вінниці І. Богуном.</p> <p>Поразка козацького війська під Берестечком. Поразка козацького війська на чолі з полковником Небабою.</p> <p>Білоцерківський договір</p>	<p>Розгром польського війська козаками під Батогом.</p> <p>Молдавський похід Б.Хмельницького.</p> <p>Оточення козаками польської армії під Жванцем.</p> <p>Жванецька угода.</p> <p>Переяславська Рада. Березневі статті</p>	<p>Героїчна оборона Умані загонами І. Богуна.</p> <p>Звільнення Брацлавщини від поляків.</p> <p>Спільний успішний похід запорожців і донських козаків на Кримське ханство.</p> <p>Перемога козаків і росіян над поляками під Городком.</p> <p>Спільні успішні дії України і Семиграддя проти Польщі</p>

**Рис. 3.3.3. Перебіг бойових дій національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького 1648 – 1657 рр.**

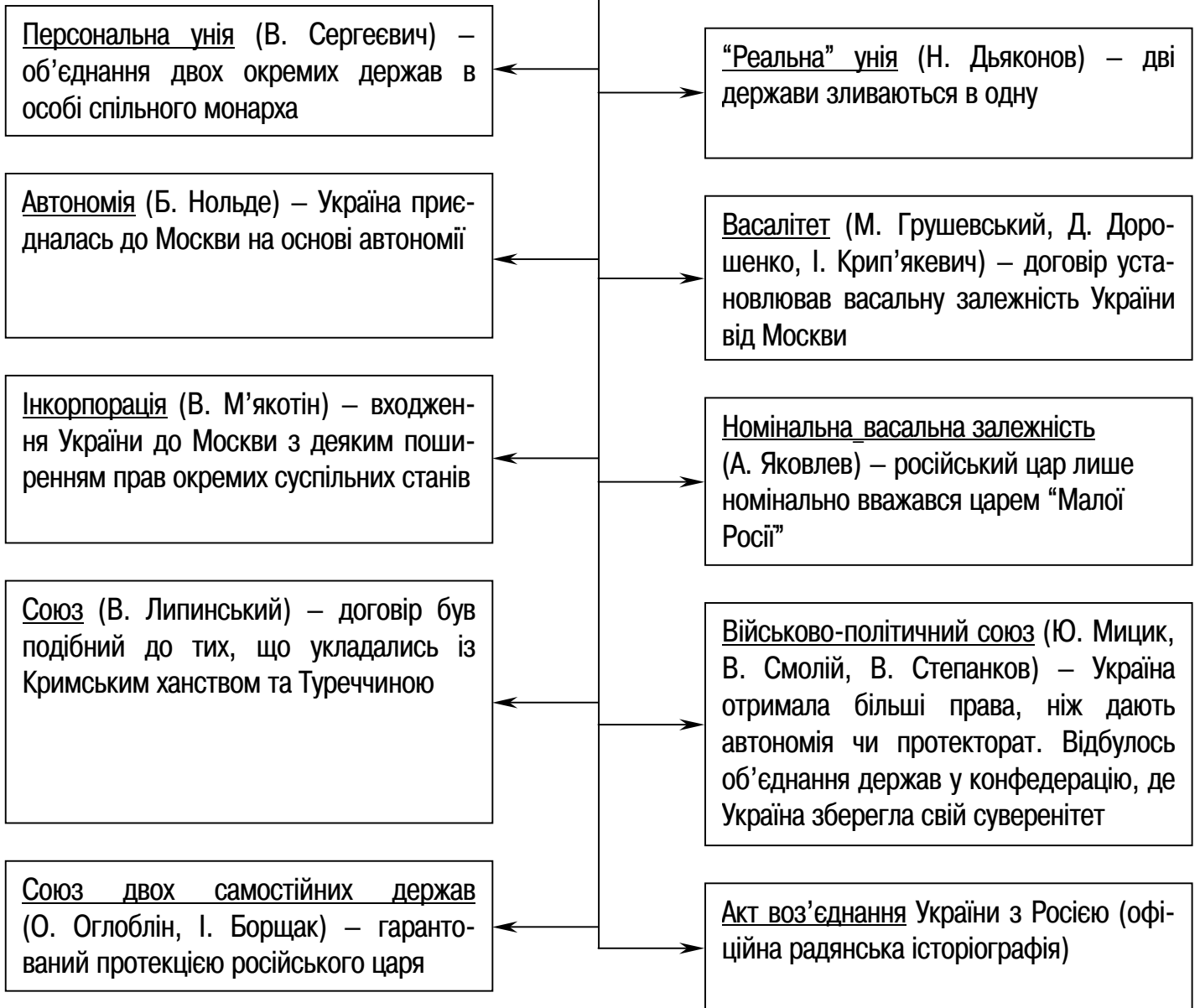


**Рис. 3.3.4. Україно-польські договори періоду Визвольної війни 1648 – 1657 рр.**



**Рис. 3.3.5. Основні засади Березневих статей**

### Оцінка Березневих статей в історичній літературі



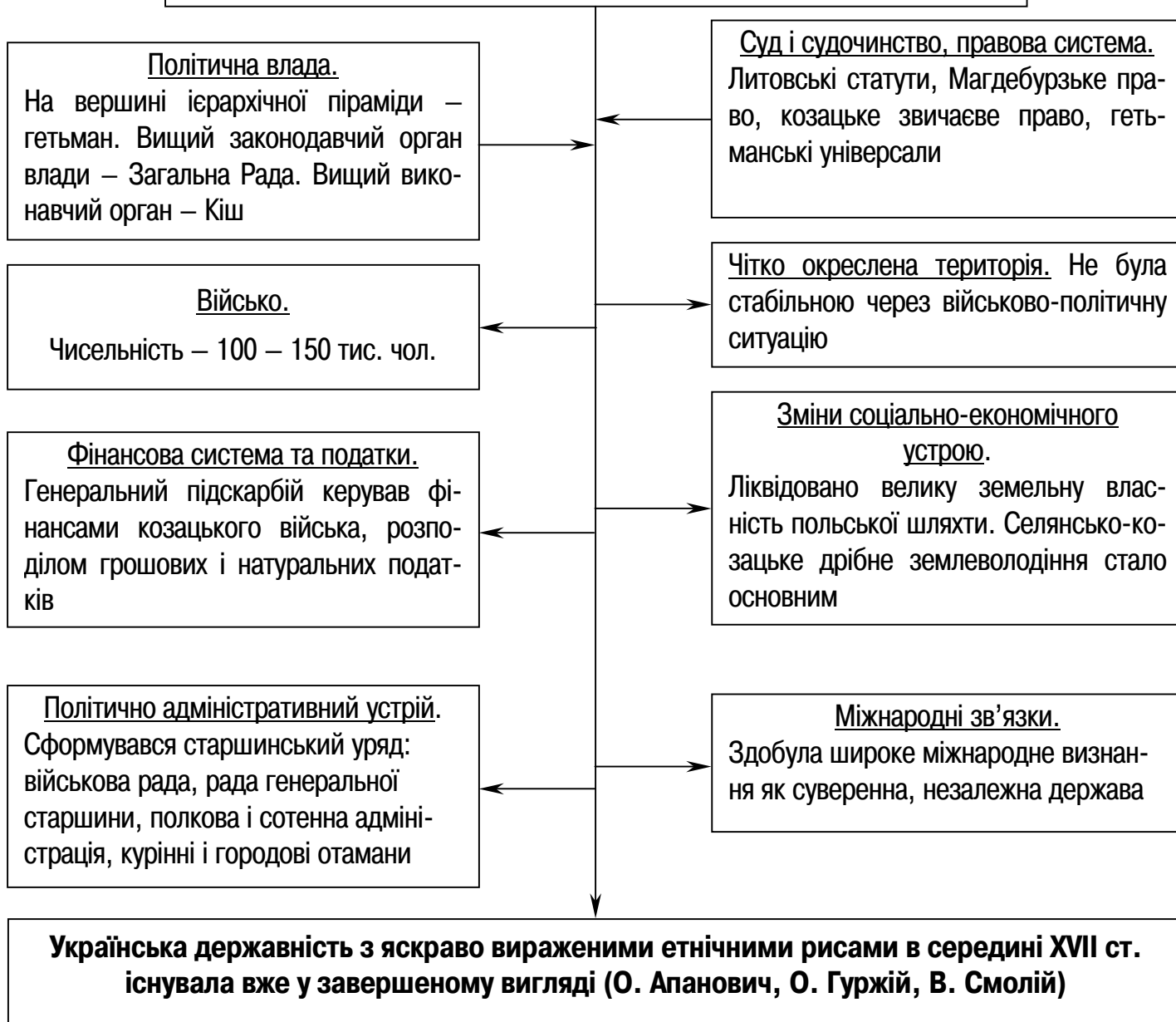
**Рис. 3.3.6. Оцінка Березневих статей в історичній літературі**



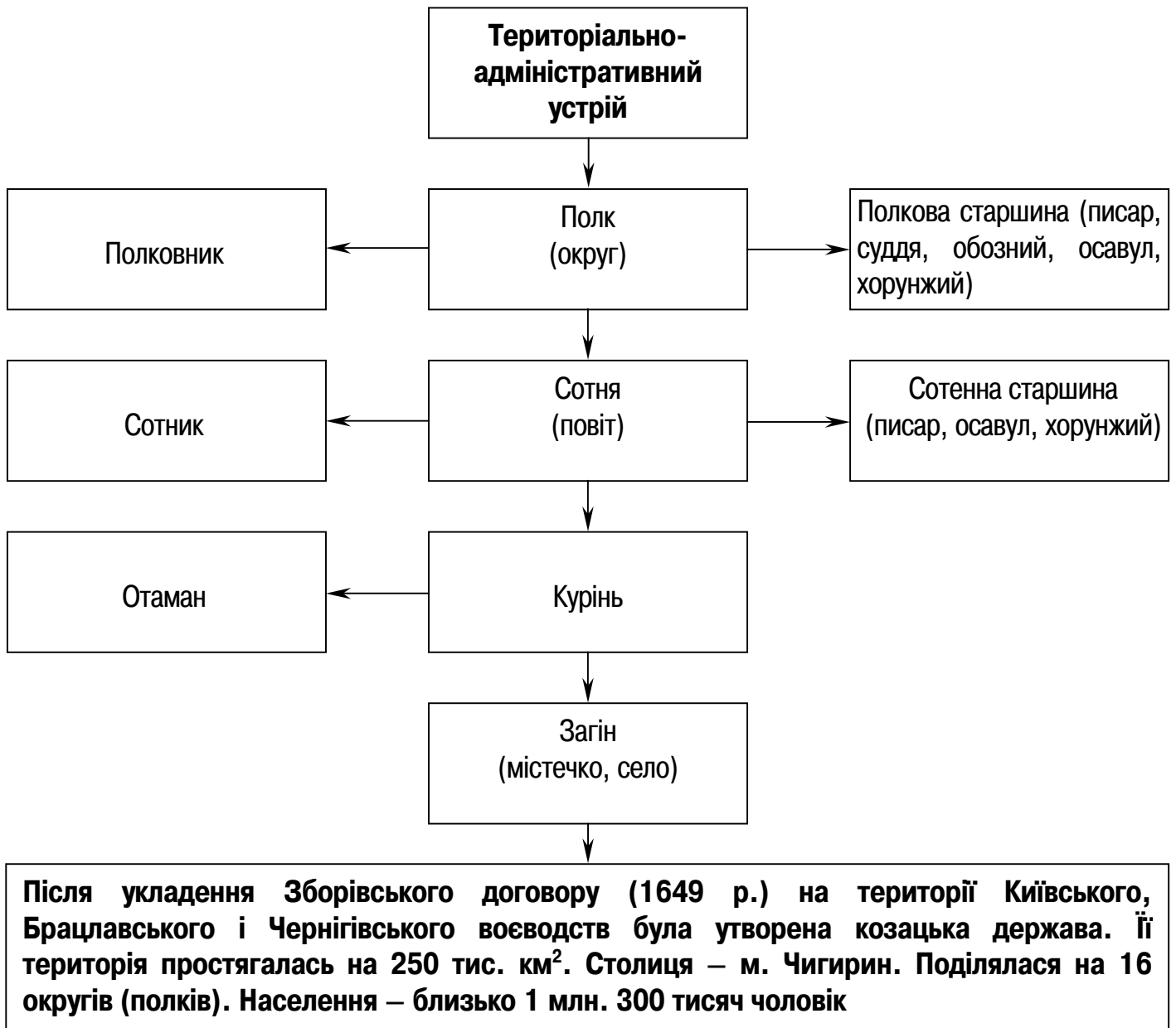


**Рис. 3.3.7. Гадяцька угода 1658 р.**

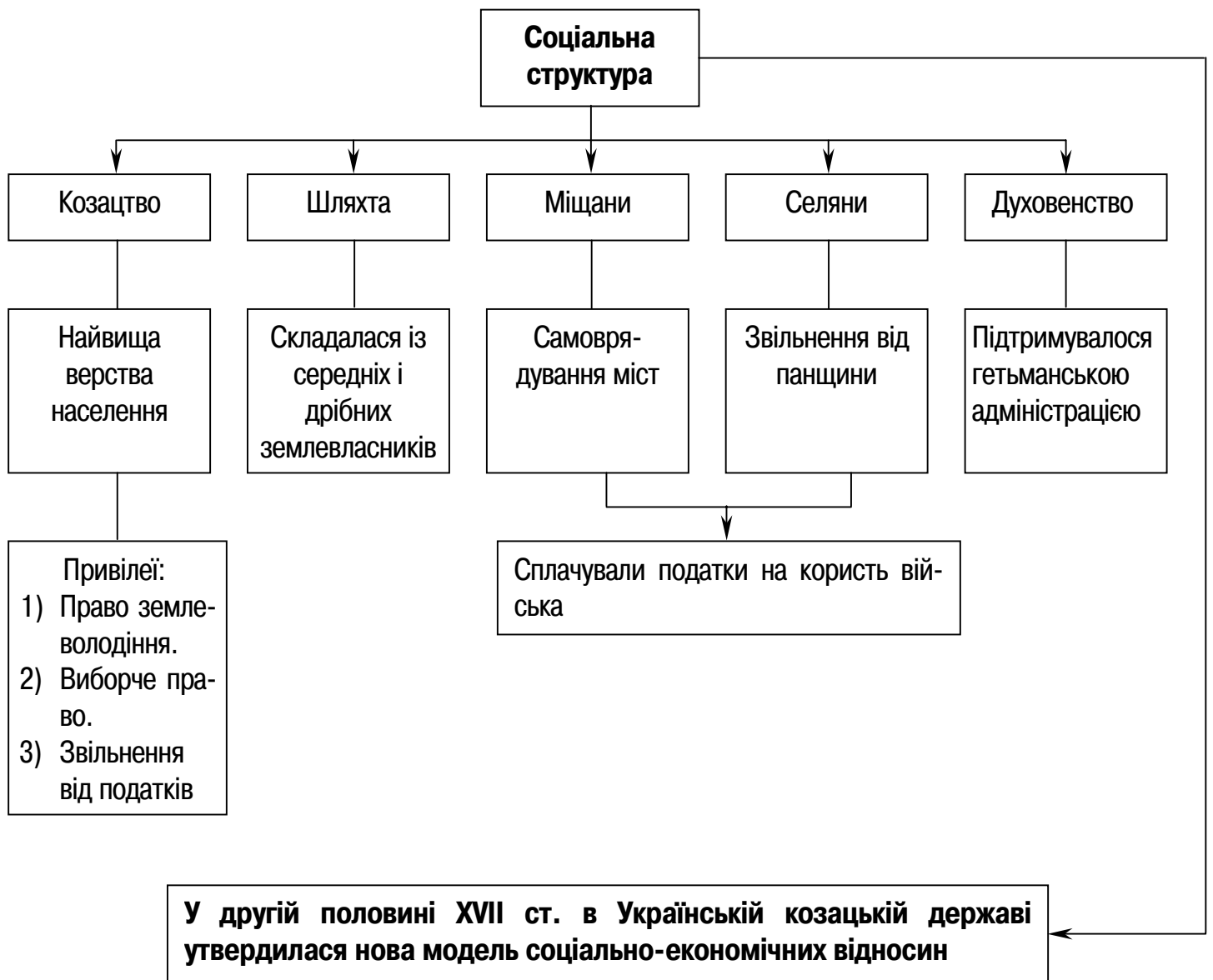
### Найхарактерніші ознаки української козацької держави XVII ст.



**Рис. 3.3.8. Найхарактерніші ознаки української козацької держави XVII ст.**

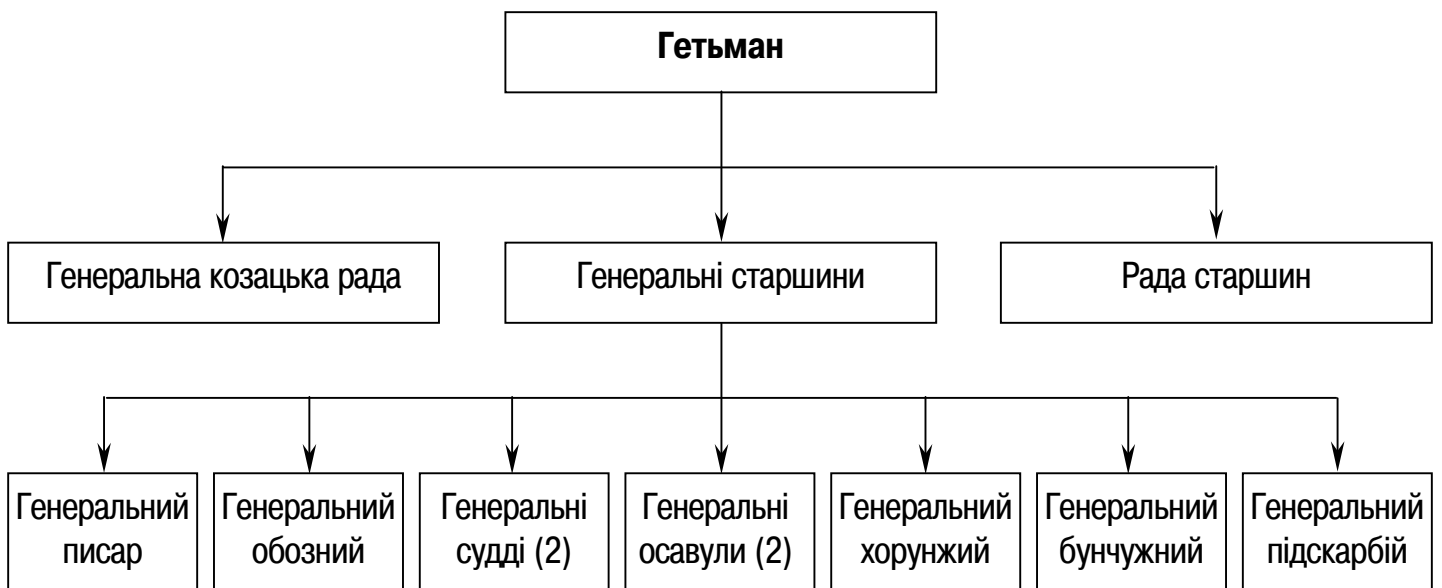


**Рис. 3.3.9. Територіально-адміністративний устрій України в др. пол. XVII ст.**

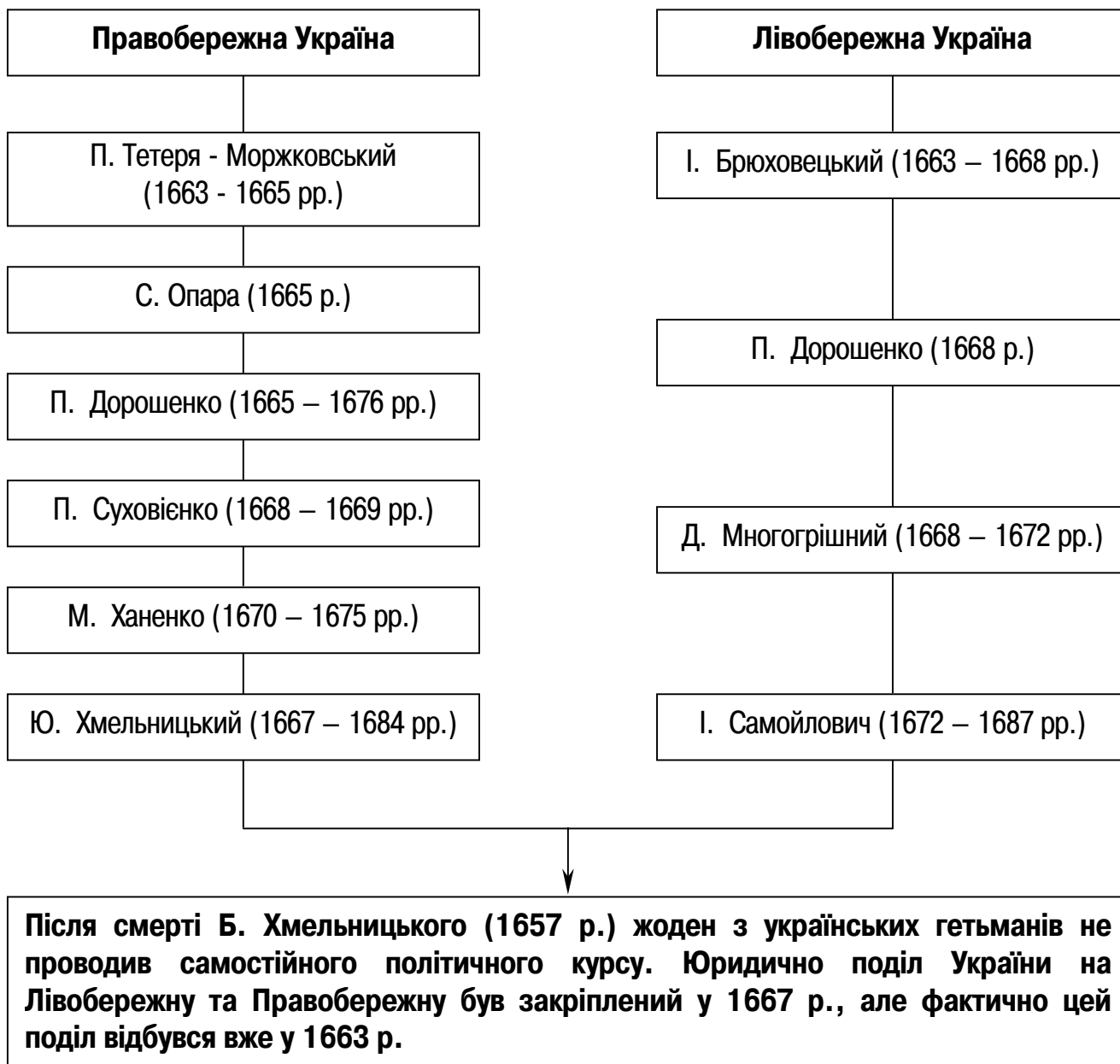


**Рис. 3.3.10. Соціальна структура населення України в др. пол. XVII ст.**

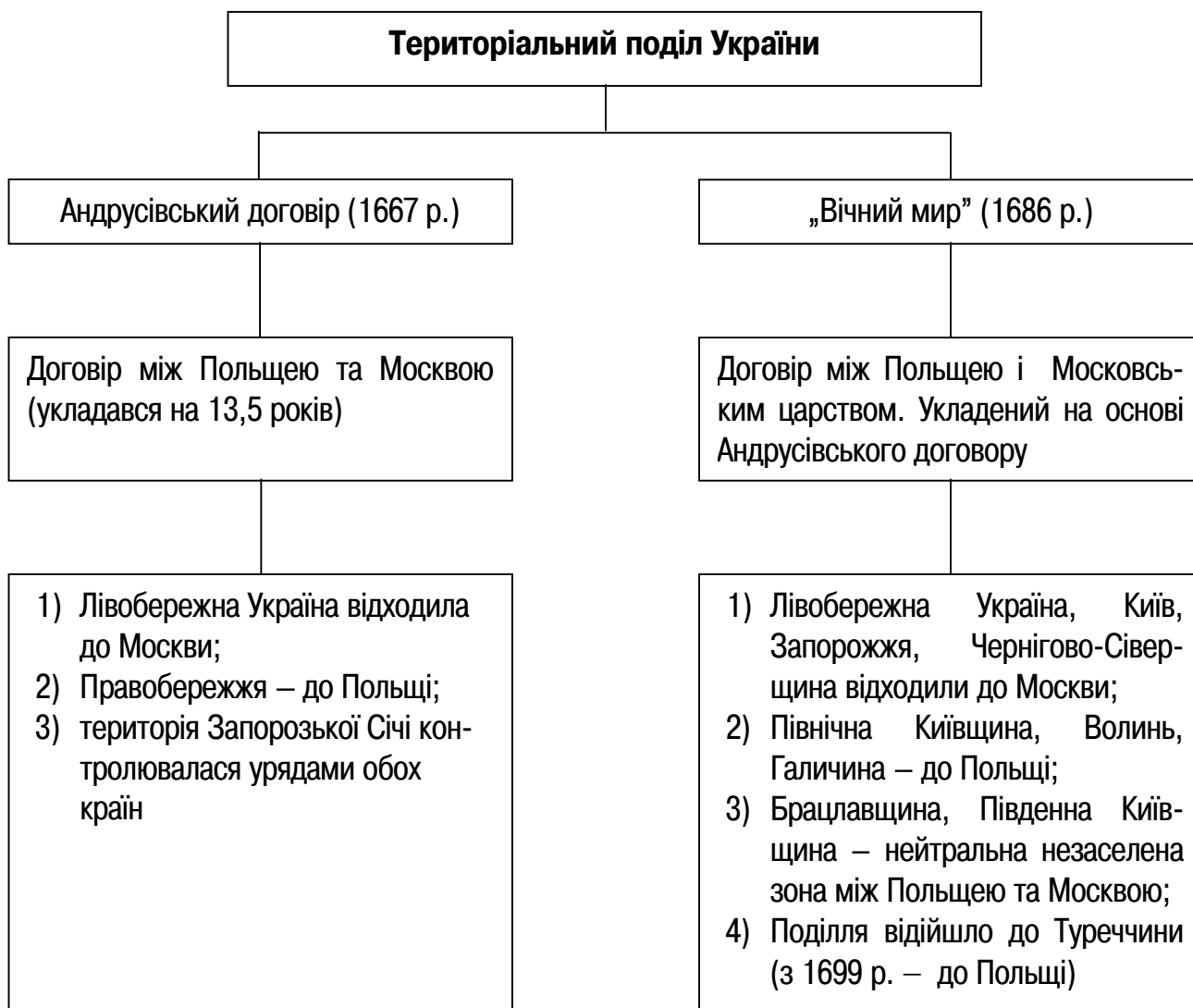
© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.3.11. Структура влади в Українській гетьманській державі**

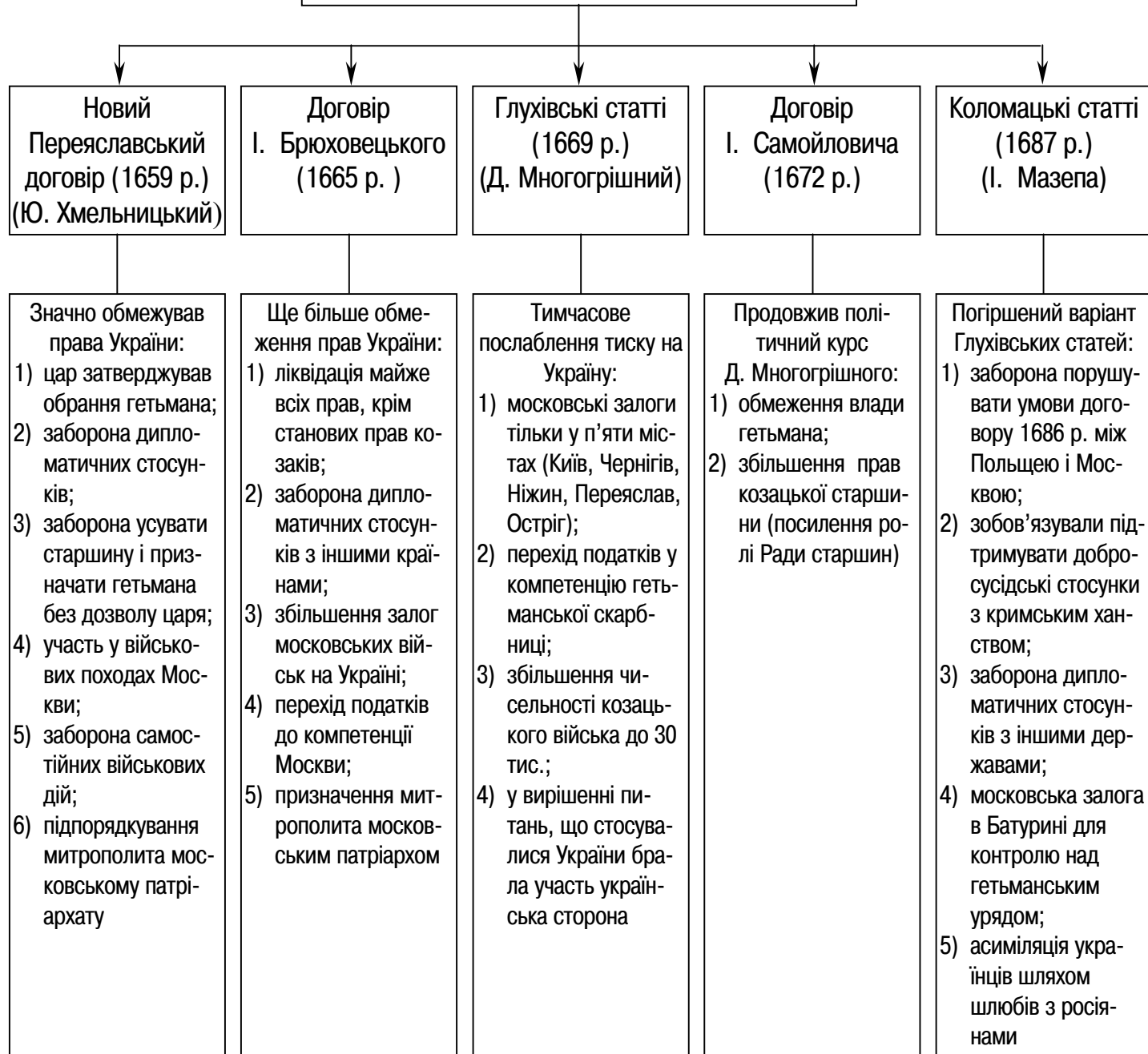


**Рис. 3.3.12. Українські гетьмани періоду Руїни (1663-1687 рр.)**



**Рис. 3.3. 13. Територіальний поділ України в др. пол. XVII ст.**

## Україно-російські договори

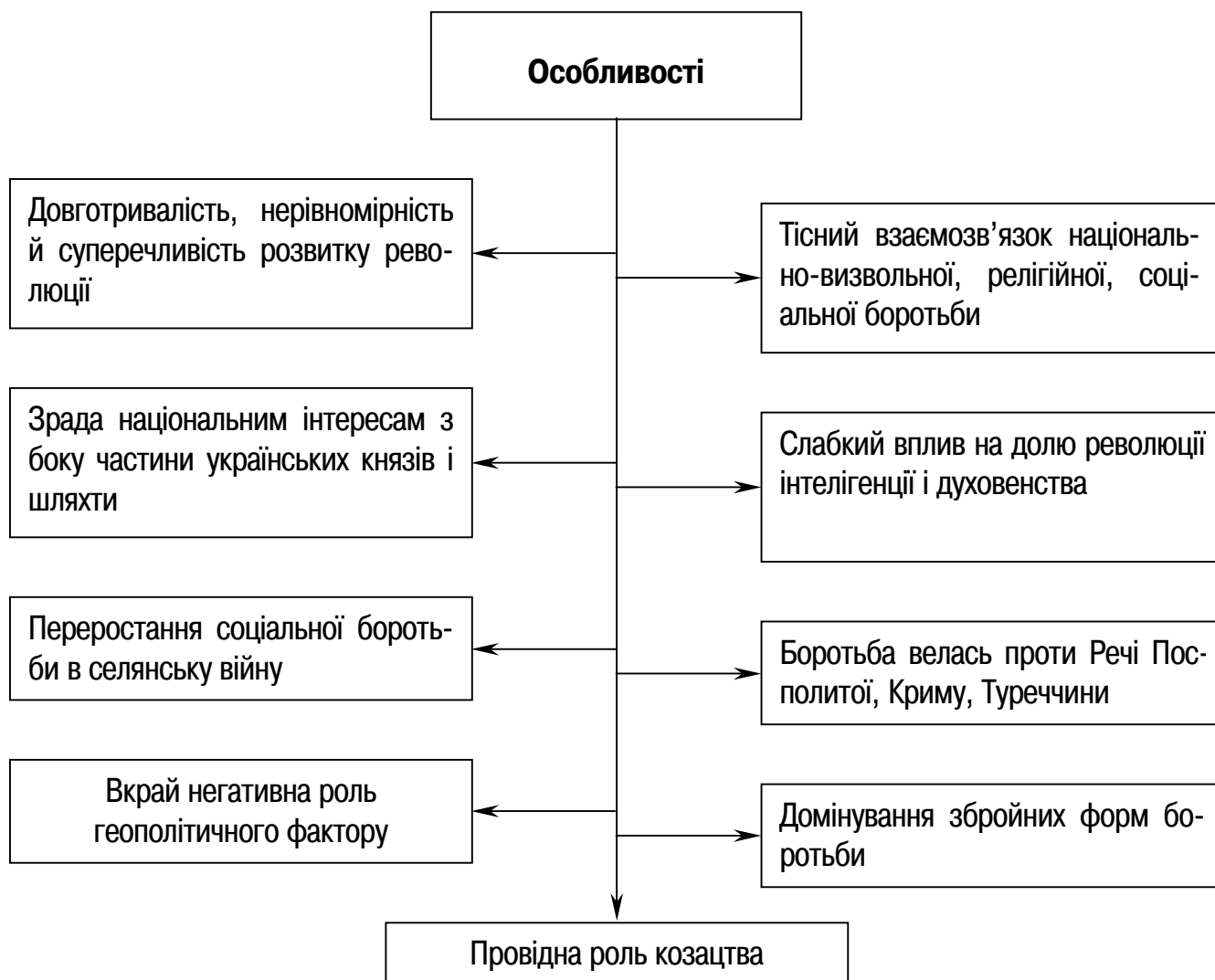


**Рис. 3.3.14. Законодавчі засади відносин між Україною і Росією в період Руїни**





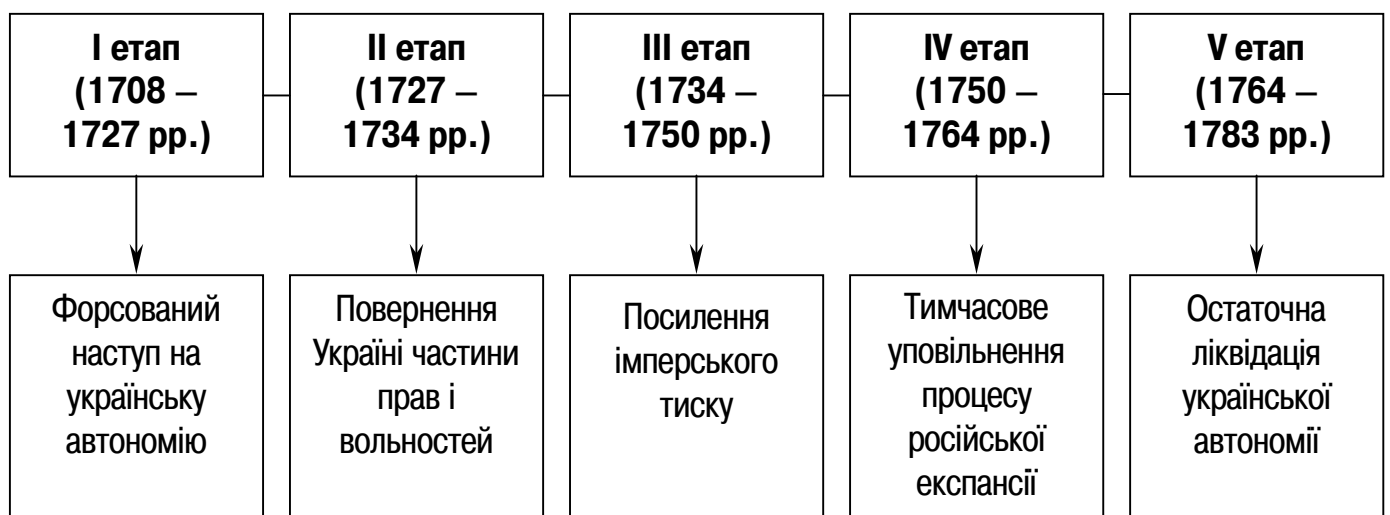
**Рис. 3.3.15. Причини поразки української національної революції XVII ст.**



**Рис. 3.3.16. Особливості української національної революції XVII ст.**



**Рис. 3.3.17. Історичне значення української національної революції XVII ст.**



**Рис. 3.4.1. Ліквідація Російською імперією української автономії (XVIII ст.)**



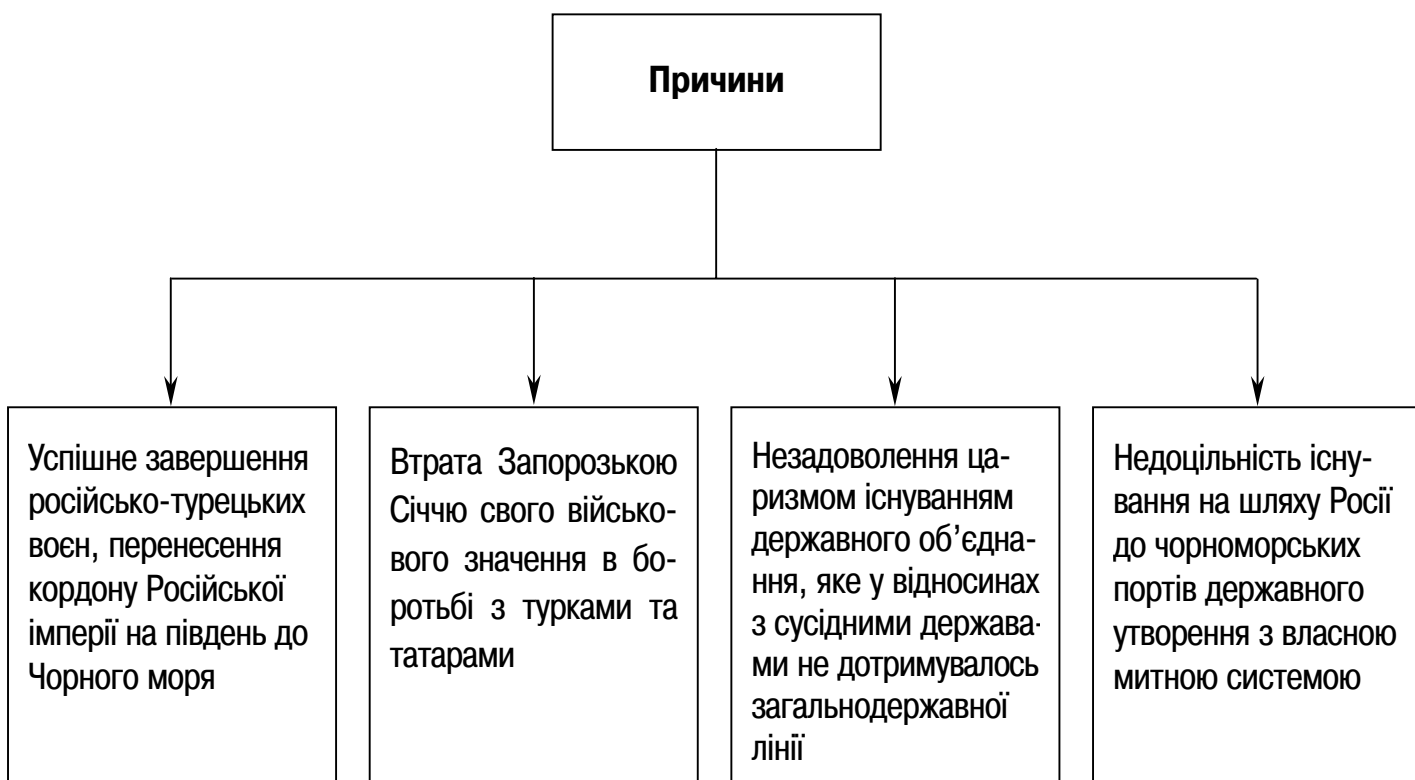
**Рис. 3.4.2. Слобідська Україна в др. пол. XVII – на поч. XVIII ст.**



**Рис. 3.4.3. Конституція П. Орлика – видатна пам'ятка української державно-політичної думки XVIII ст.**



**Рис. 3.4.4. Внутрішні причини ліквідації Запорозької Січі (1775 р.)**

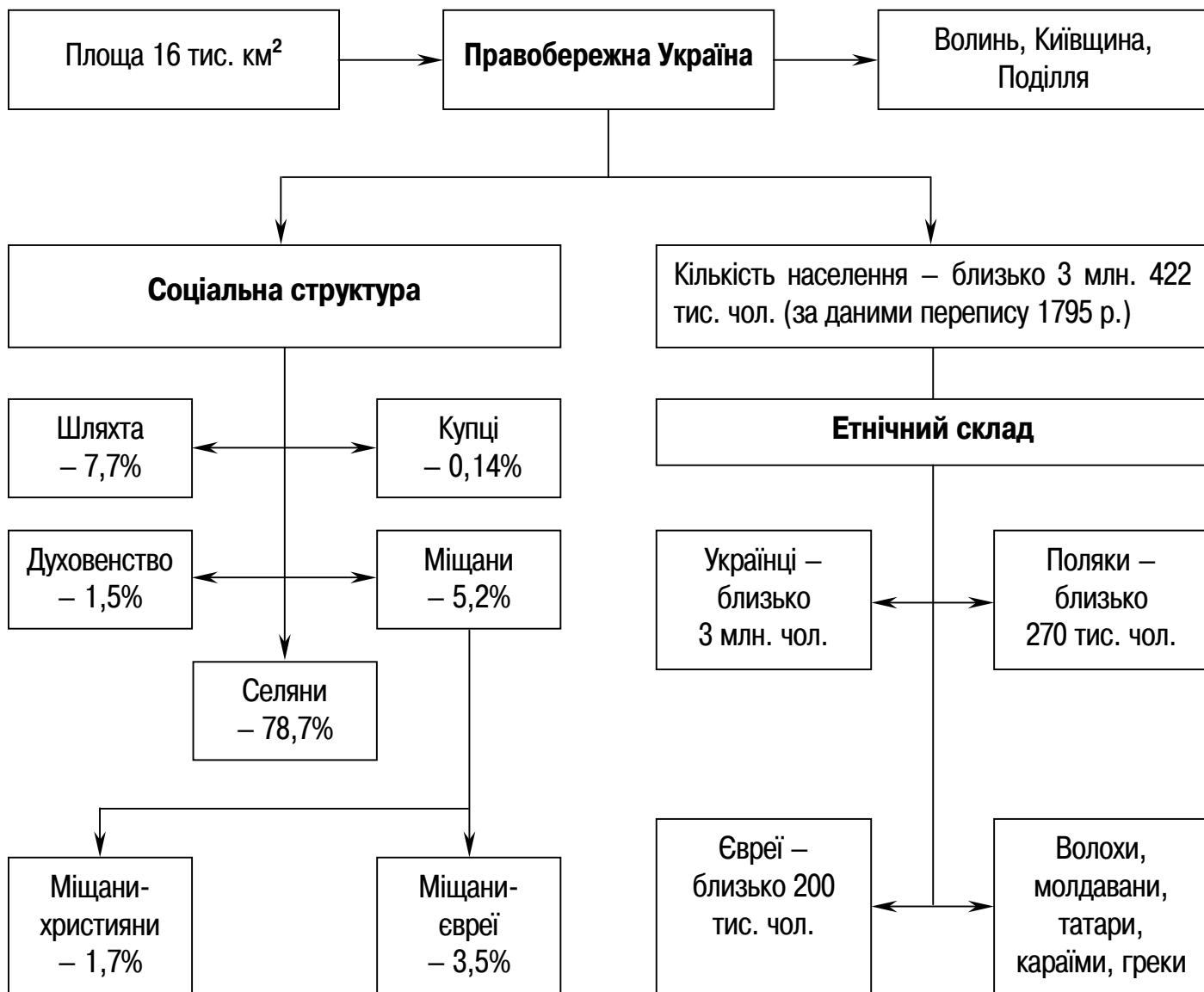


**Рис. 3.4.5. Зовнішні причини ліквідації Запорозької Січі (1775 р.)**



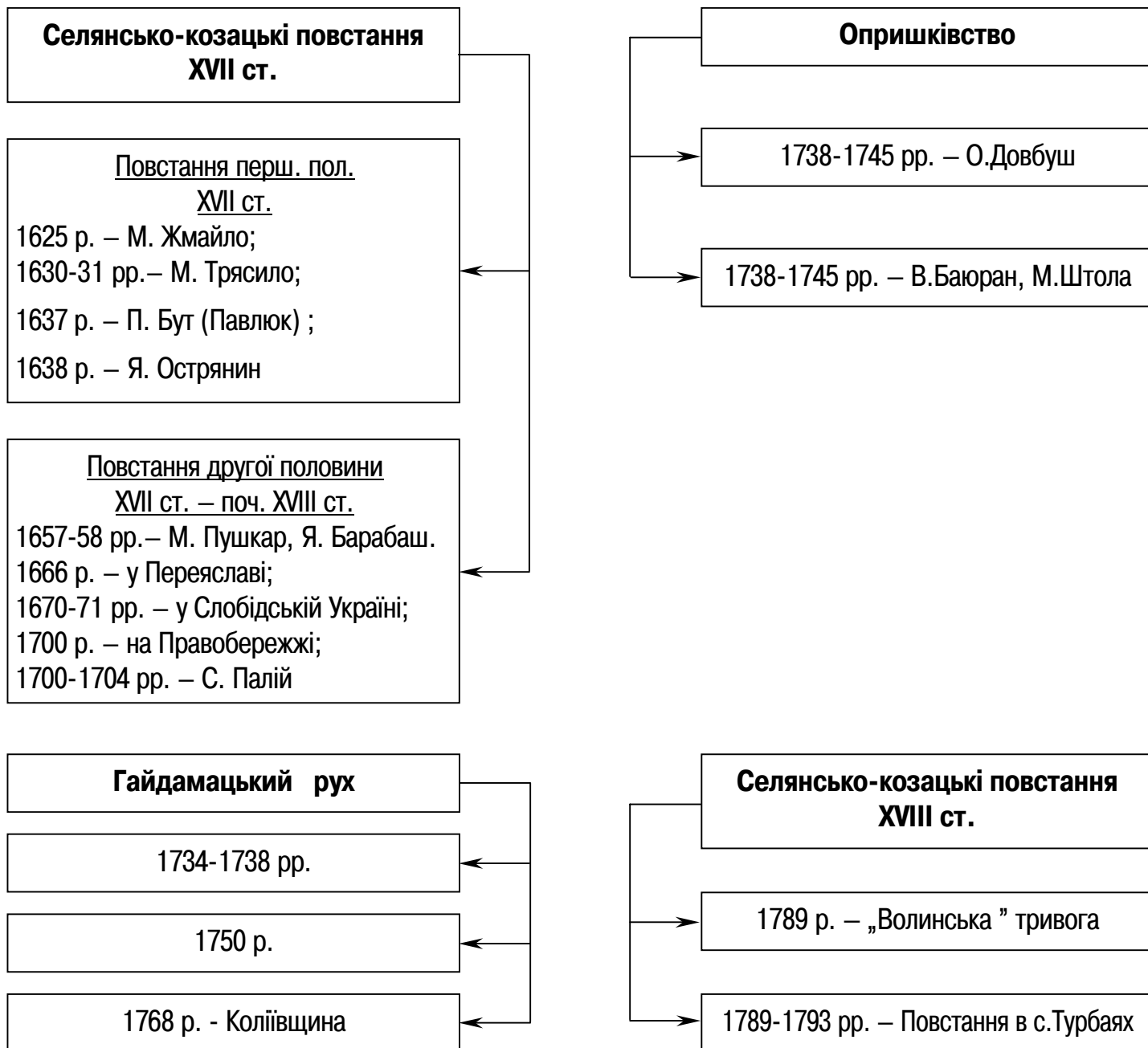


**Рис. 3.5.1. Правобережжя та Східна Галичина в кін. XVII – на поч. XVIII ст.**

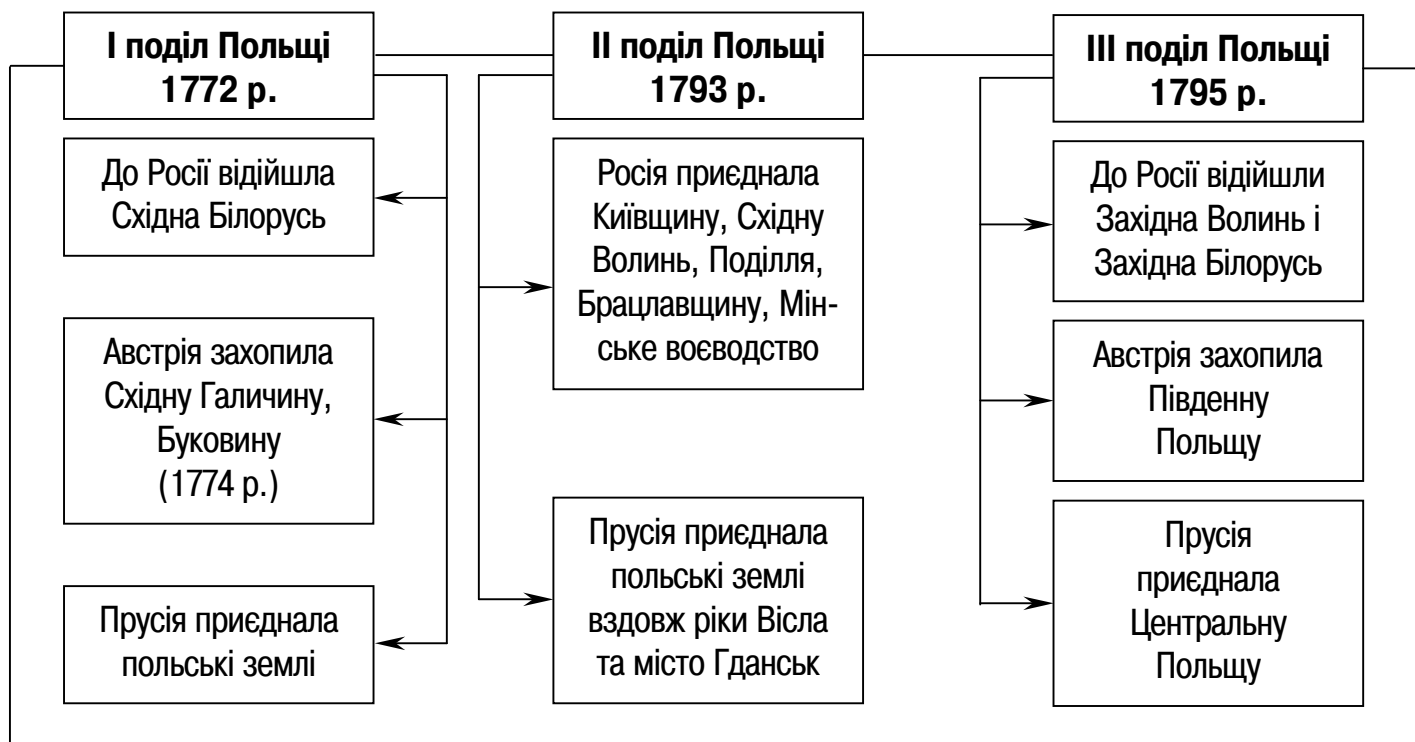


**Рис. 3.5.2. Етнічний склад та соціальна структура населення Правобережної України в кін. XVII – XVIII ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.5.3. Селянсько-козацькі повстання XVII – XVIII ст.**



**Внаслідок трьох поділів Польщі українські землі опинилися в складі двох держав – Російської та Австрійської імперій**

**Рис. 3.5.4. Три поділи Польщі та їх вплив на долю українських земель**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.5.5. Запровадження політики інтеграції на українських землях в кін. XVIII – на поч. XIX ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

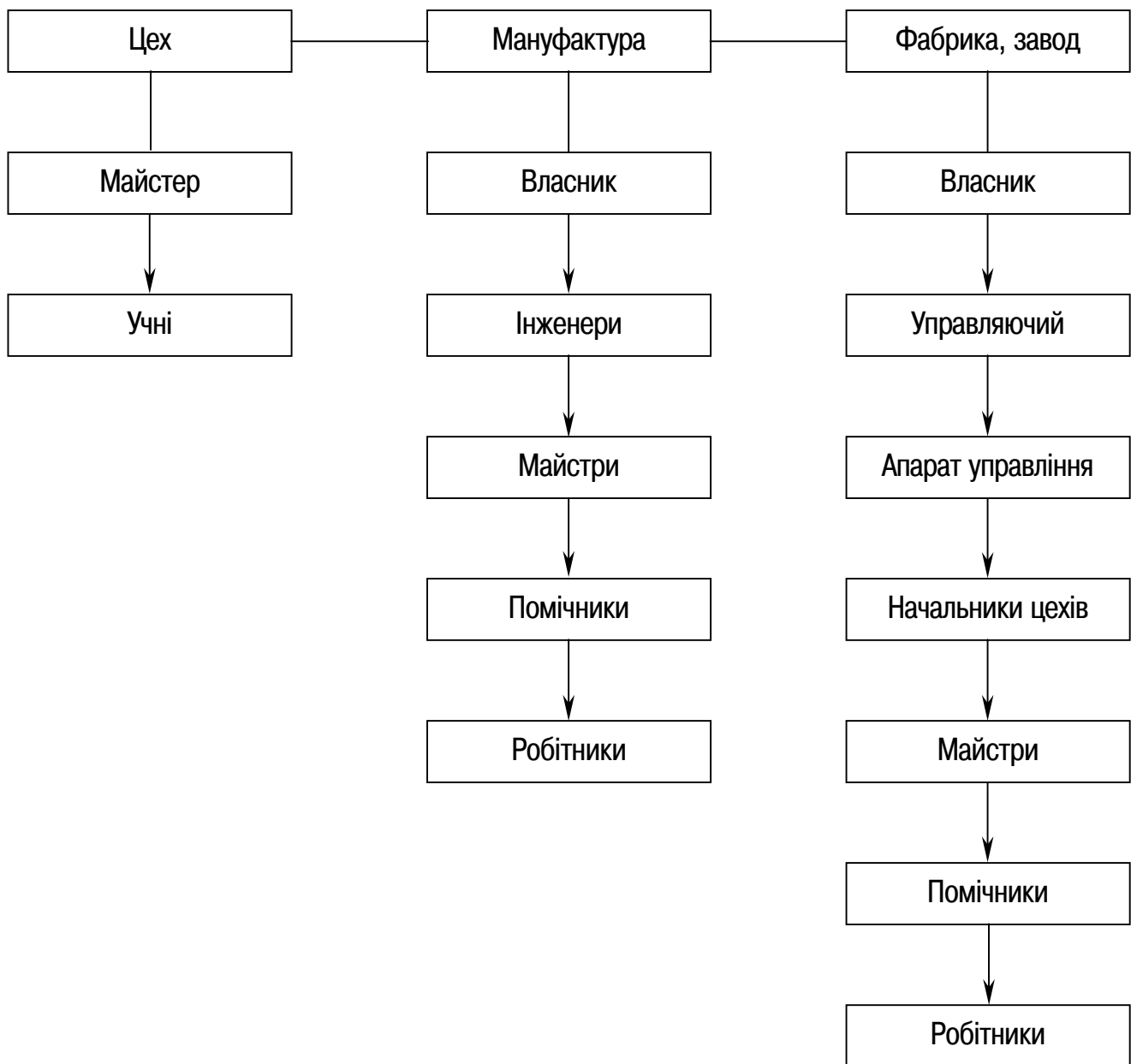
<b>Територія</b>	<b>Площа, тис. кв. м</b>	<b>Населення, тис. чол. (приблизно)</b>
Гетьманщина, або Малоросія (Російська імперія)	92	2300
Слобідська Україна (Російська імперія)	70	1000
Південна Україна (Російська імперія)	185	1000
Правобережна Україна (Річ Посполита)	170	3400
Східна Галичина (Річ Посполита)	55	1800
Закарпаття (Імперія Габсбургів)	13	250
Буковина (Оттоманська імперія до 1772 р.)	5	5
<b>Разом</b>	<b>585</b>	<b>10000</b>

**Рис. 3.5.6. Землі, населені українцями наприкінці XVIII ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



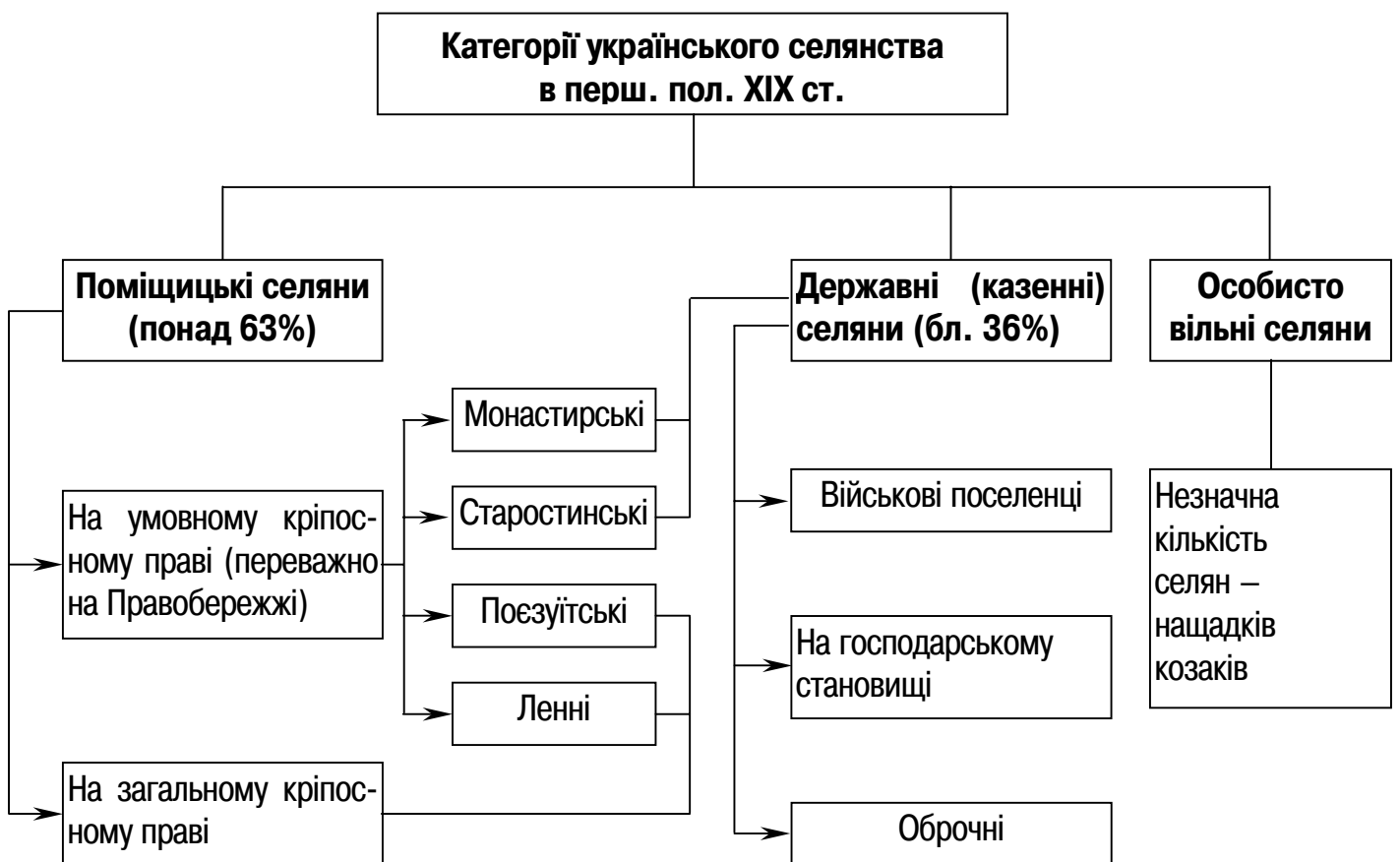
**Рис. 3.6.1. Колоніальна політика щодо України в перш. пол. XIX ст.**



**Рис. 3.6.2. Промисловий переворот в Україні (XIX ст.)**

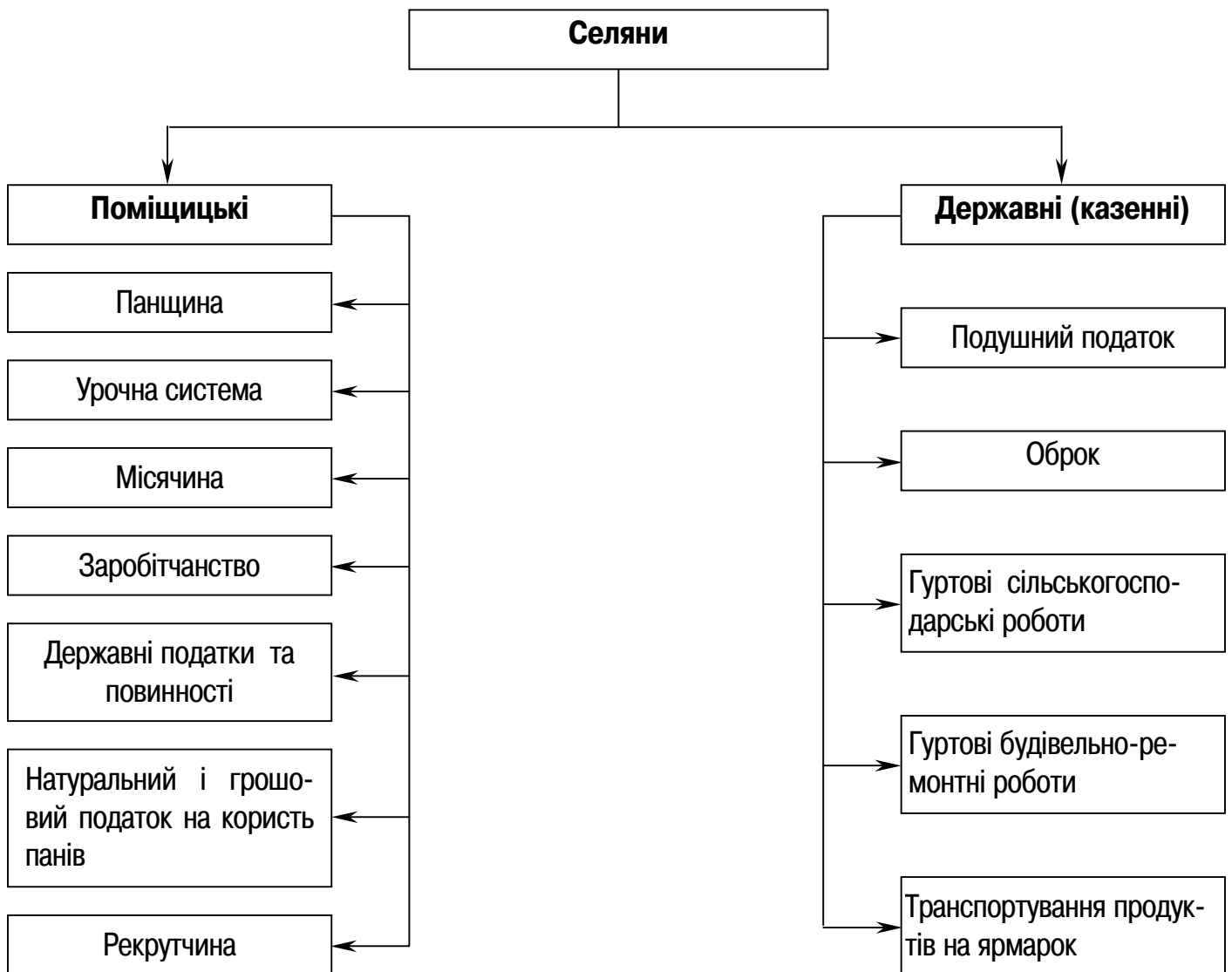
© Науково-методичний центр аграрної освіти





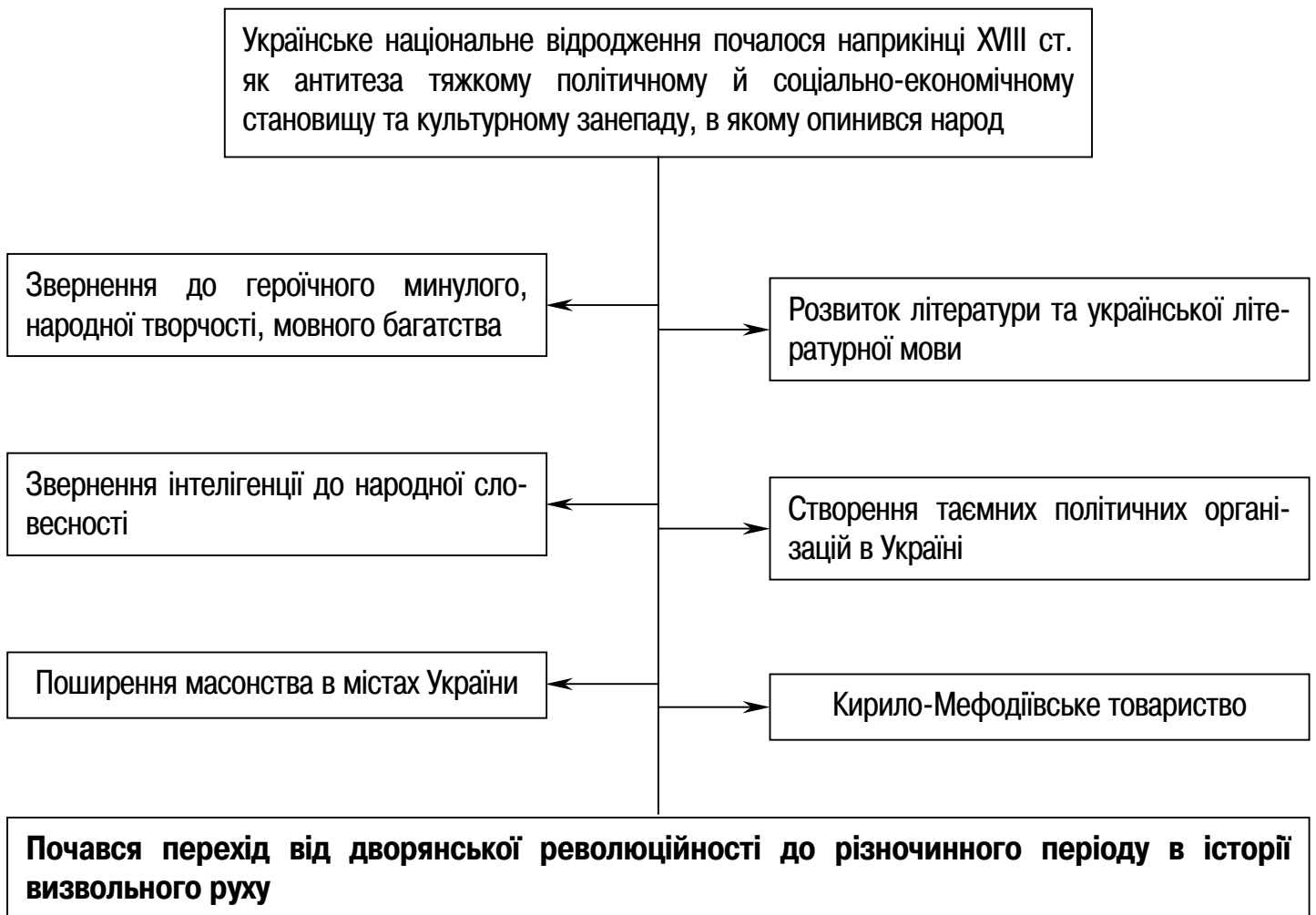
**Рис. 3.6.3. Категорії українського селянства в перш. пол. ХІХ ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



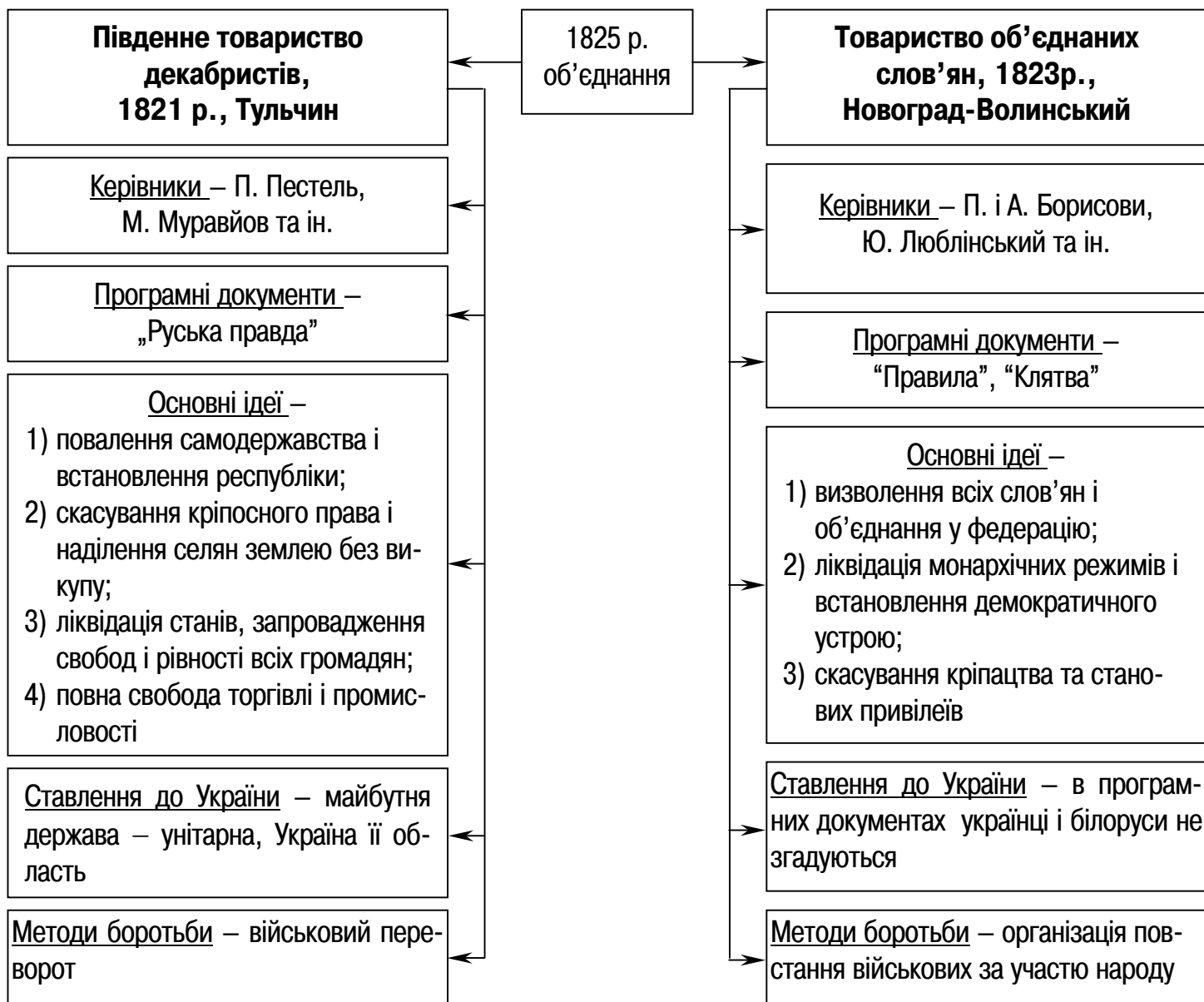
**Рис. 3.6.4. Форми експлуатації поміщицьких і державних селян в Україні в перш. пол. XIX ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

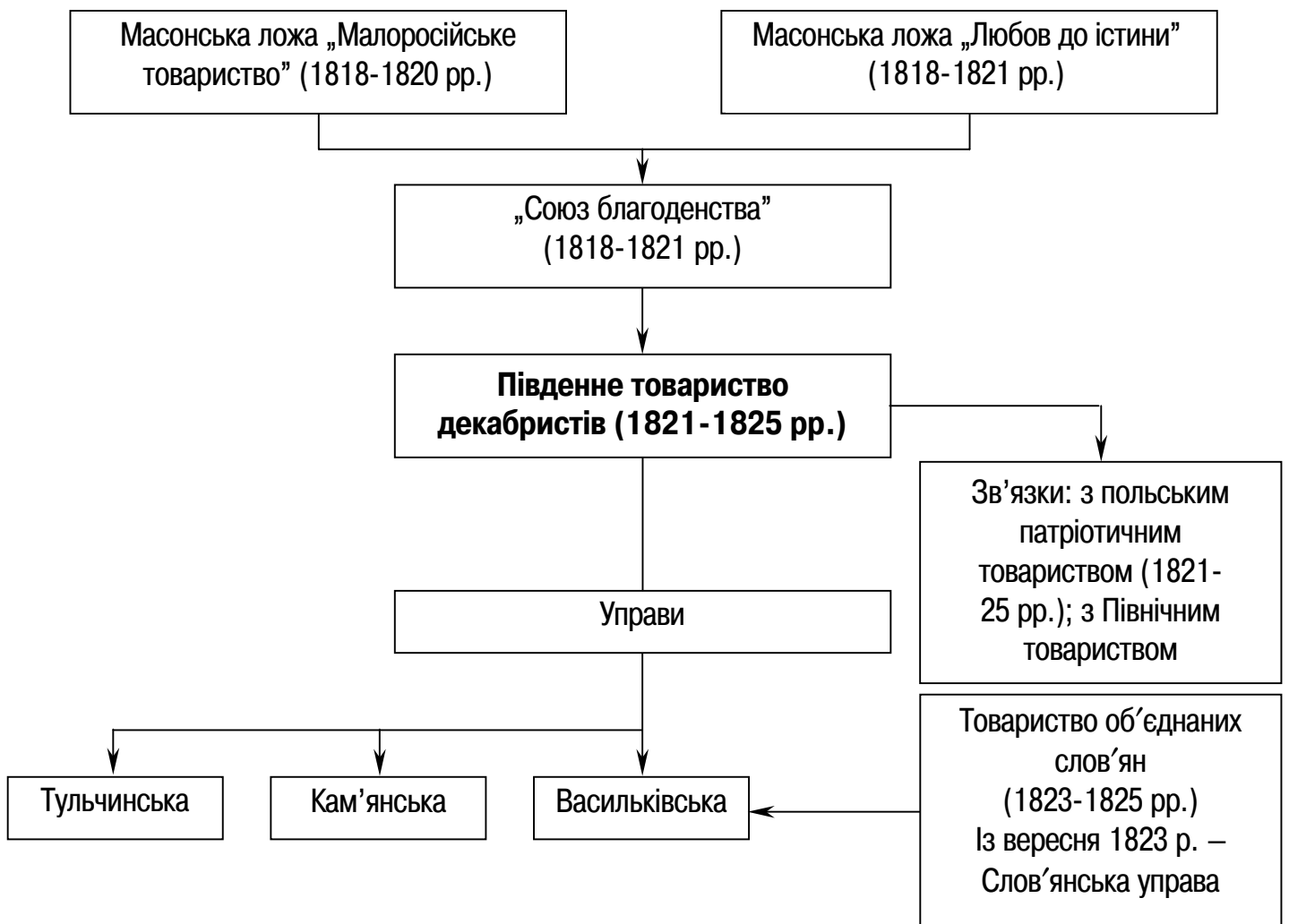


**Рис. 3.6.5. Початок українського національного відродження**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.6.6. Декабристський рух в Україні**



**Рис. 3.6.7. Організаційна структура декабристського руху в Україні**



**Рис. 3.6.8. Причини поразки та історичне значення повстання декабристів**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



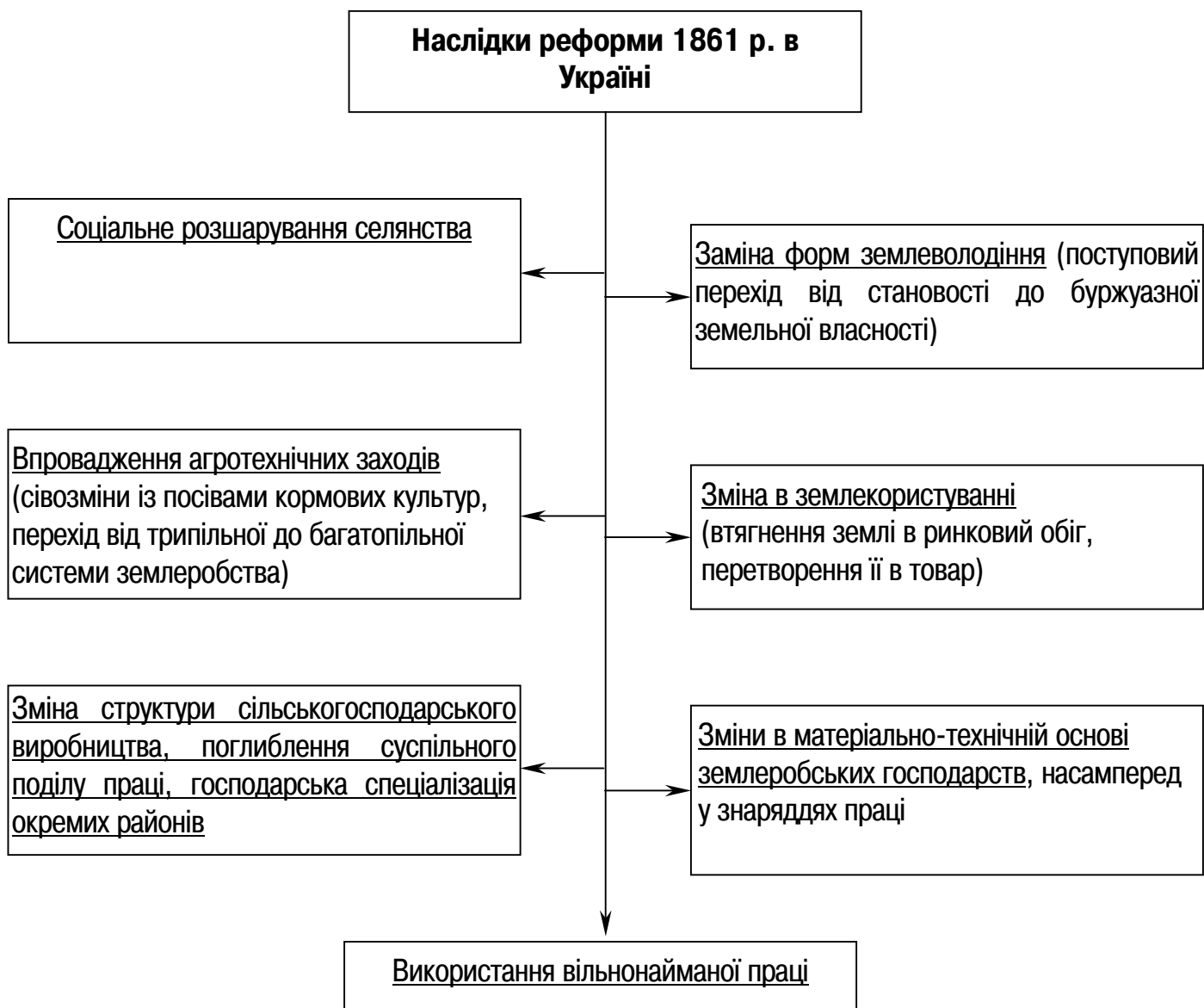
**Рис. 3.6.9. Кирило-Мефодіївське братство – перша політична організація в Україні**



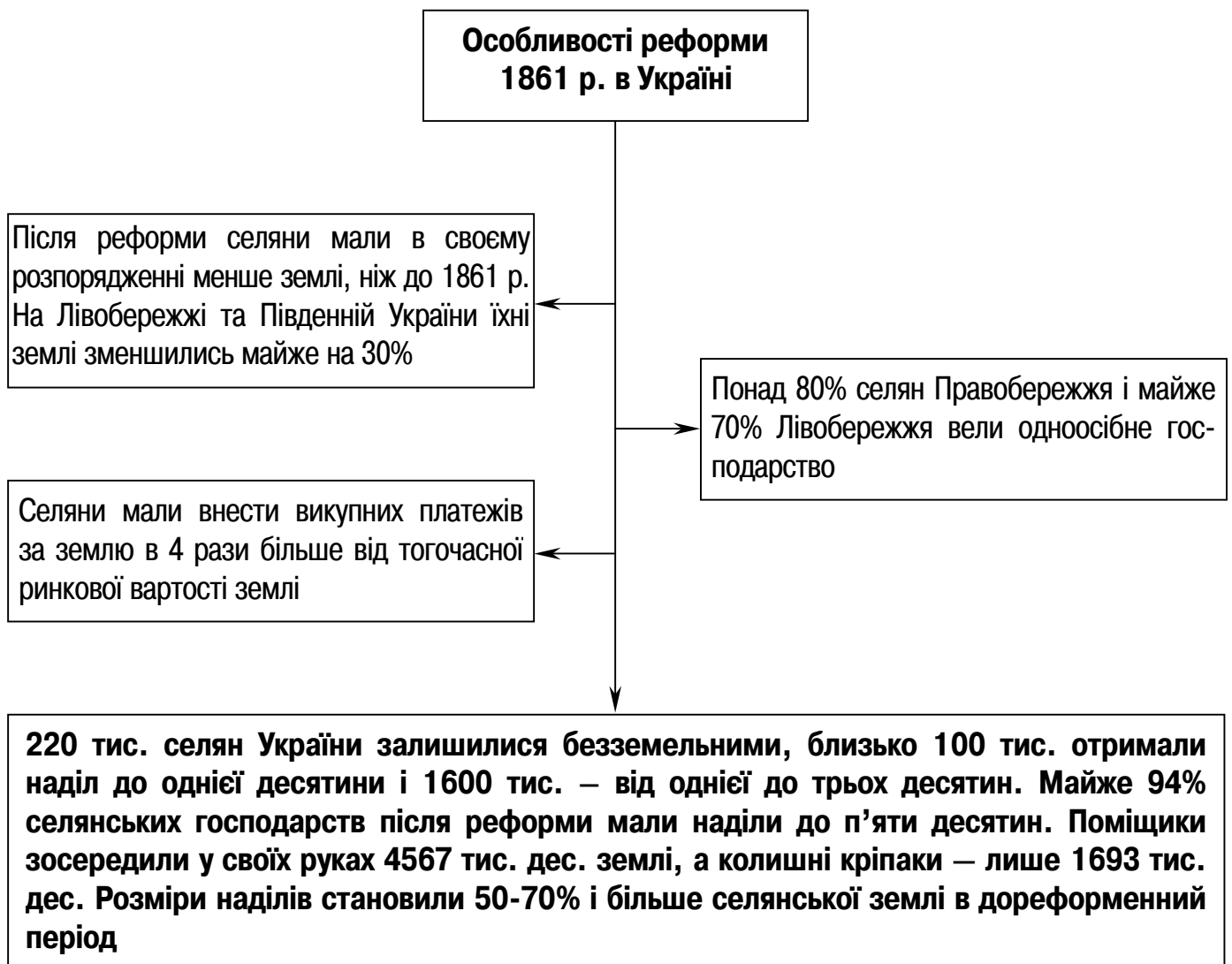
**Рис. 3.6.10. Велика селянська реформа 1861 р.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



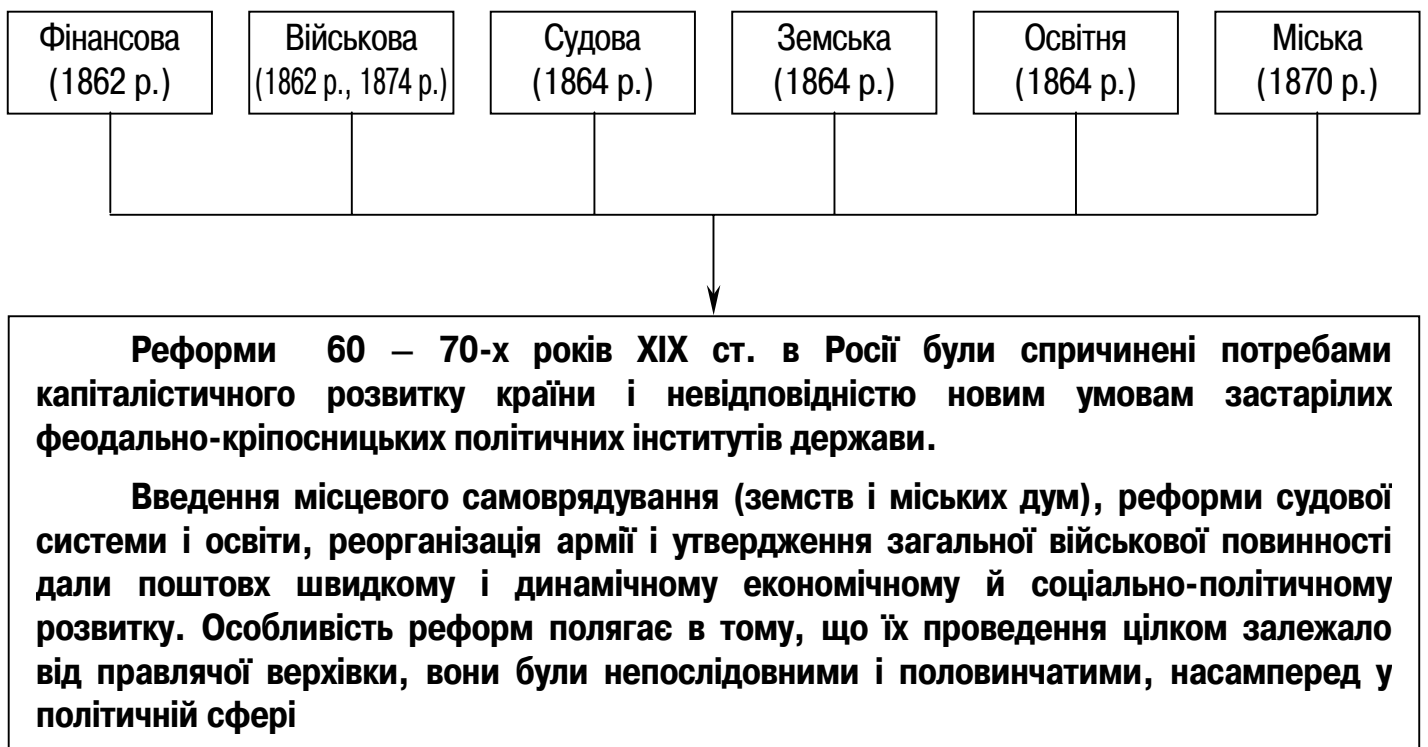


**Рис. 3.6.11. Соціально-економічні наслідки Селянської реформи 1861 р. в Україні**



**Рис. 3.6.12. Особливості здійснення Селянської реформи 1861 р. в Україні**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.6.13. Буржуазні реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. в Україні**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

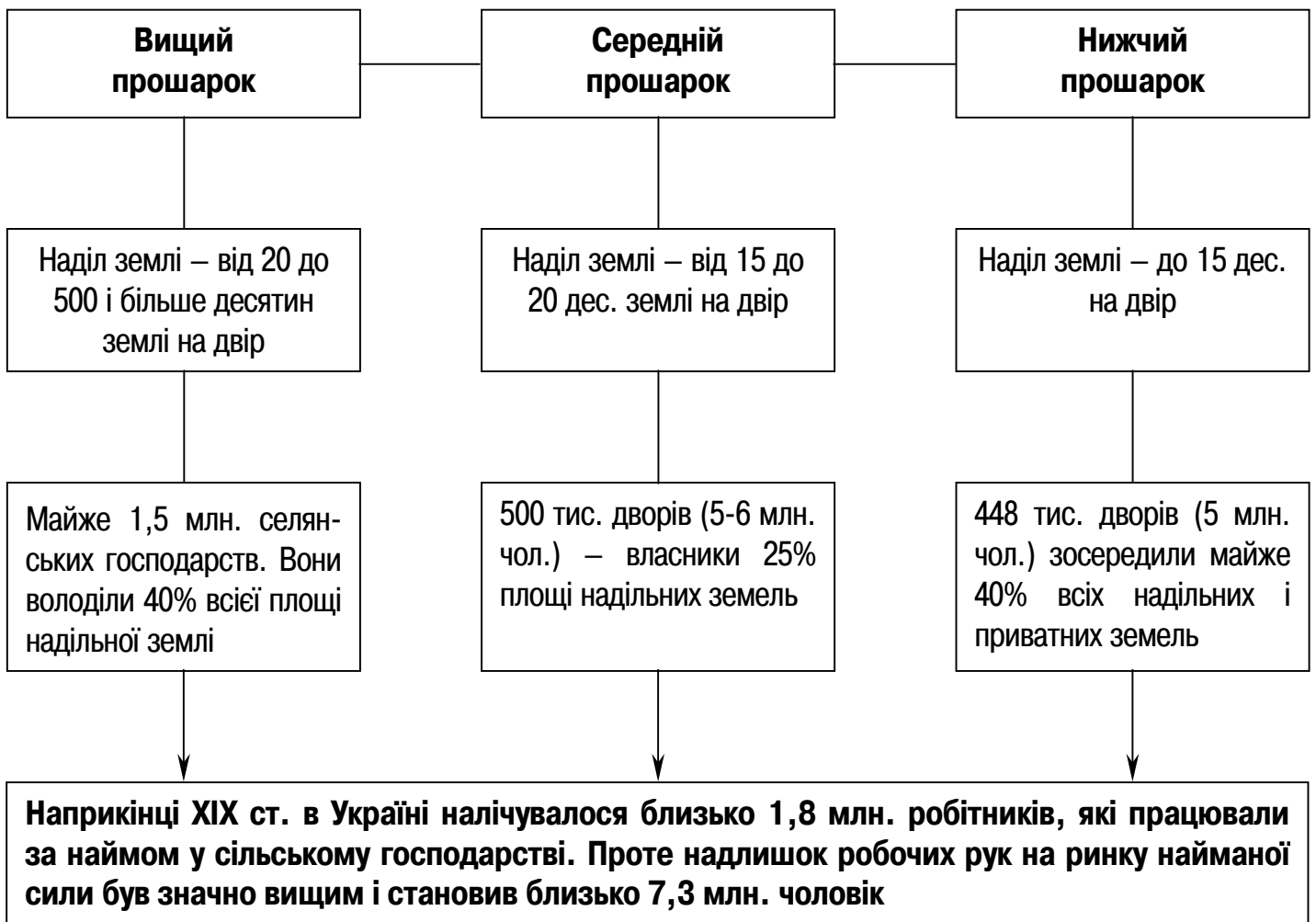


**Рис. 3.6.14. Розвиток капіталізму в Україні після реформи 1861 р.**

<b>Губернії</b>	<b>Міське населення (%)</b>	<b>Сільське населення (%)</b>
Київська	12,9	87,1
Подільська	7,3	92,7
Волинська	8,6	91,4
Харківська	14,7	85,3
Чернігівська	9,2	90,8
Полтавська	9,9	90,1
Херсонська	28,9	71,1
Катеринославська	11,5	88,5
Таврійська	20,0	80,0
Разом по Україні	13,6	86,4

**Рис. 3.6.15. Співвідношення міського і сільського населення губерній Наддніпрянської України за даними перепису 1897 р.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



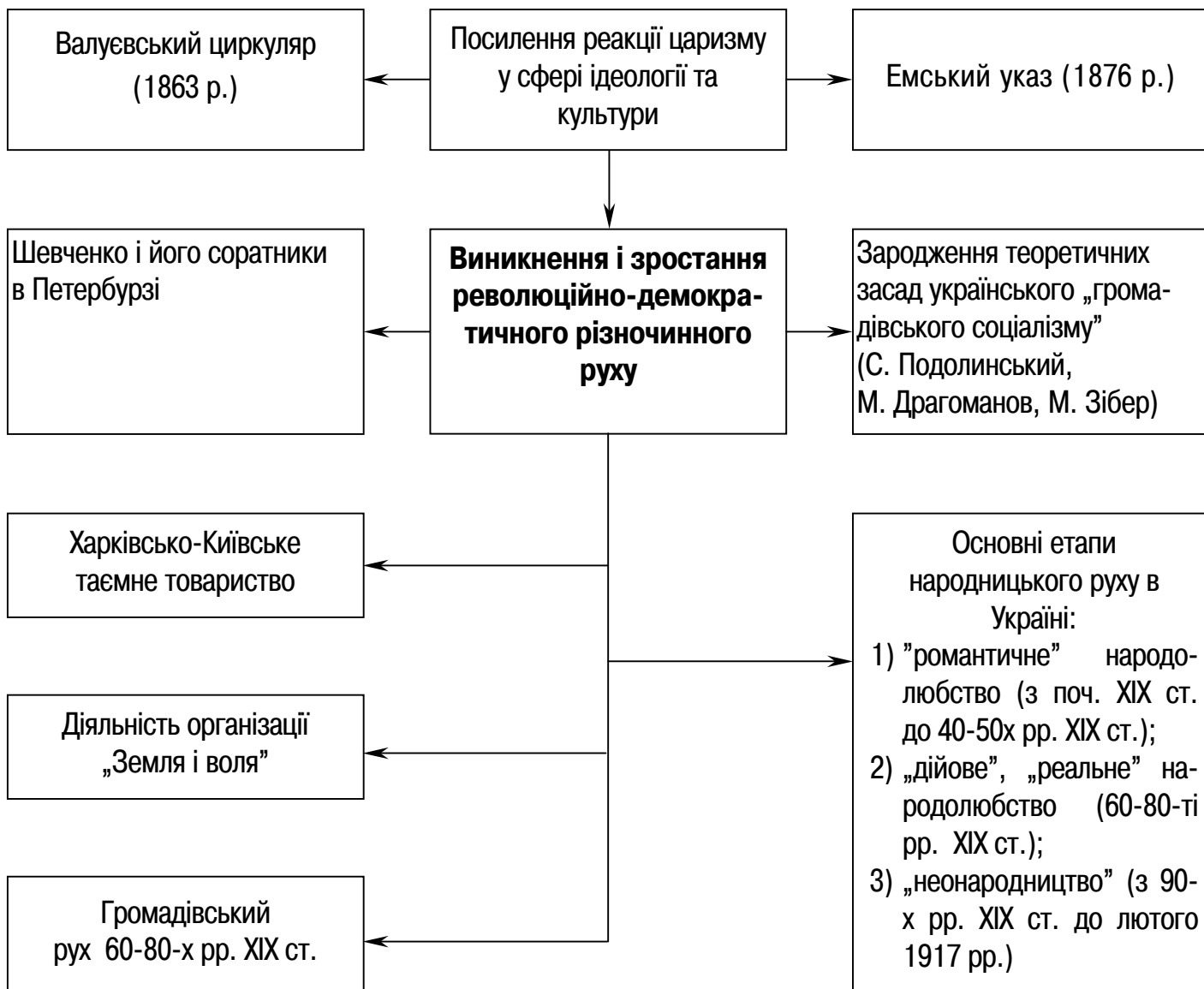
**Рис. 3.6.16. Соціальне розшарування українського селянства в кін. XIX – на поч. XX ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.6.17. Зміни в аграрних відносинах у Наддніпрянській Україні в кін. XIX ст.**

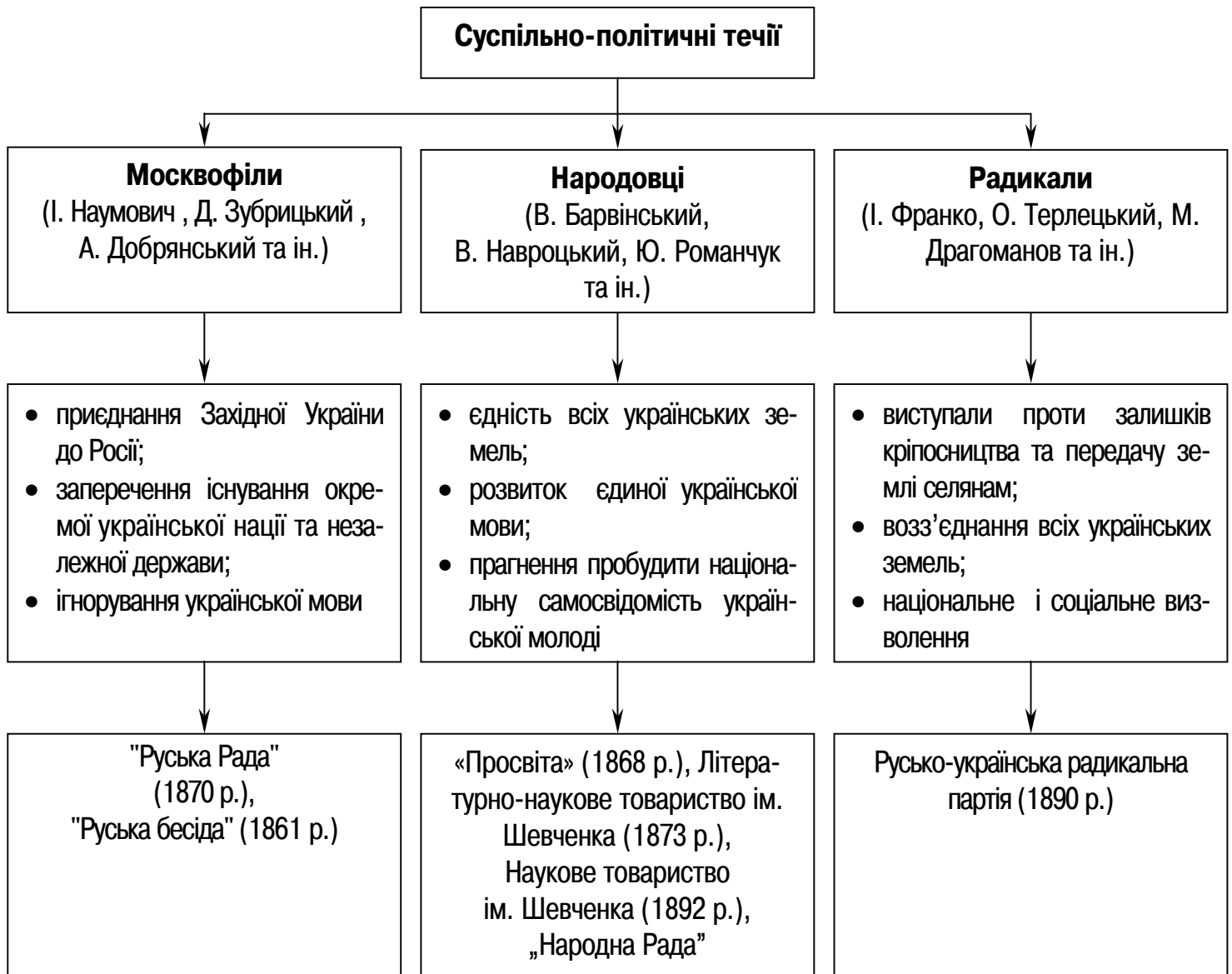
© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 3.6. 18. Суспільно-політичні рухи в Україні (др. пол. ХІХ ст.)**

© Науково-методичний центр аграрної освіти





**Рис. 3.6.19. Суспільно-політичні течії на західноукраїнських землях у др. пол. XIX ст.**

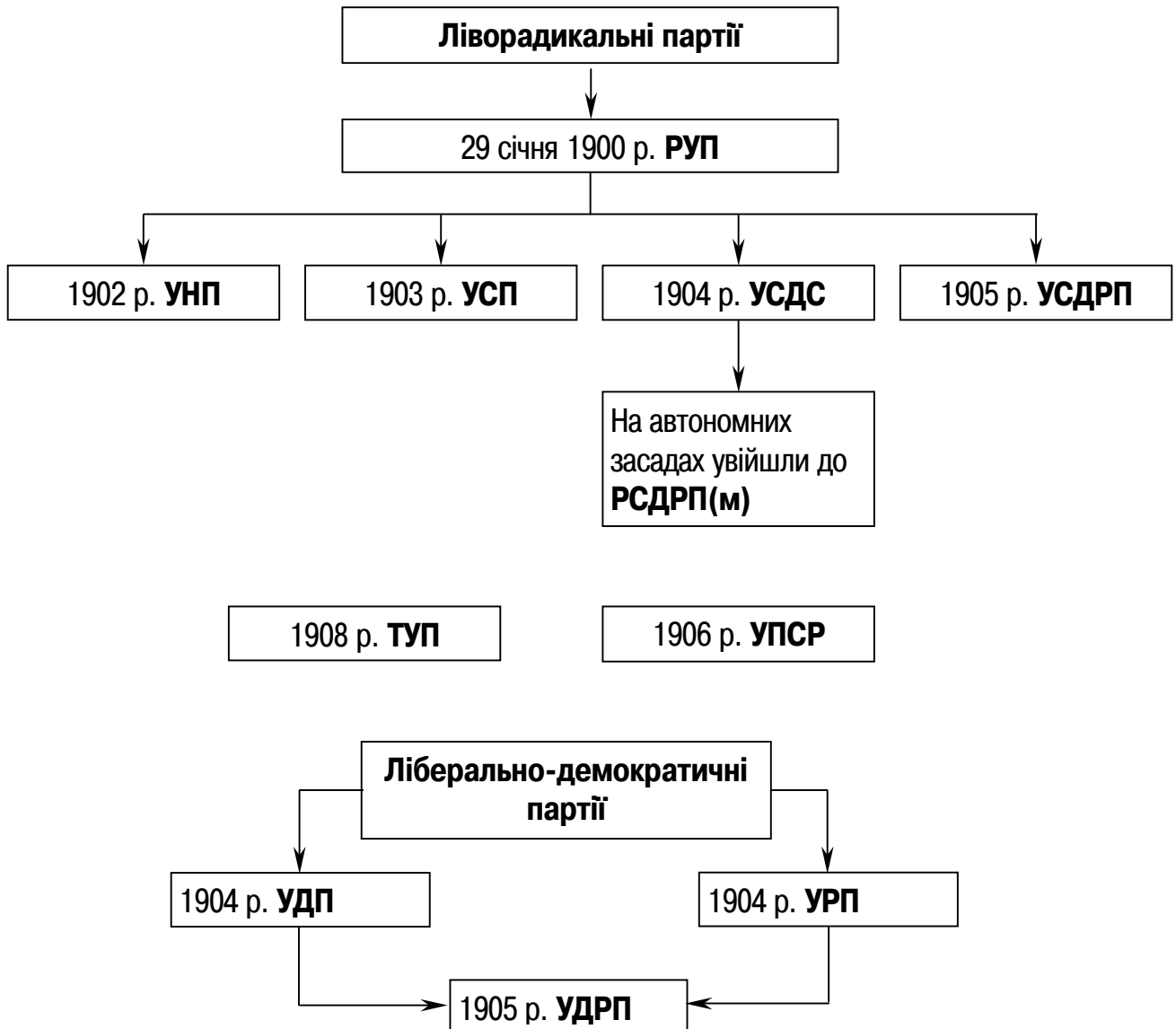
	Україна в складі Російської імперії	в тому числі українська частина Бессарабії	Східна Галичина	Північна Буковина	Закарпаття	Вся Україна
Всього (в тис.)	23690	605	4130	460	530	28810
Українці	17485 (73,8%)	250 (41,3%)	2685 (65,0%)	260 (56,5%)	320 (60,4%)	20750 (72,0%)
Євреї	1905 (8,0%)	55 (9,1%)	540 (13,1%)	70 (15,2%)	75 (14,2%)	2590 (9,0%)
Росіяни	2532 (10,7%)	67 (11,1%)	-	3 (0,7%)	-	2535 (8,8%)
Поляки	390 (1,6%)	3 (0,5%)	853 (20,7%)	20 (4,3%)	-	1263 (4,4%)
Німці	538 (2,3%)	40 (6,6%)	44 (1,1%)	25 (5,4%)	10 (1,9%)	617 (2,1%)
Молдавани і румуни	186 (0,8%)	90 (14,9%)	-	82 (17,8%)	10 (1,9%)	278 (1,0%)
Татари	288 (1,0%)	-	-	-	-	288 (0,8%)
Болгари	143 (0,6%)	80 (13,2%)	-	-	-	143 (0,5%)
Угорці	1 (0,0%)	-	-	-	105 (19,8%)	106 (0,4%)
Білоруси	92 (0,4%)	-	-	-	-	92 (0,3%)
Греки	75 (0,3%)	2 (0,3%)	-	-	-	75 (0,3%)
Чехи і словаки	36 (0,2%)	-	4 (0,1%)	-	10 (1,9%)	50 (0,2%)
Інші	79 (0,3%)	18 (3,0%)	4 (0,1%)	-	-	83 (0,3%)

**Рис. 4.1.1. Етнічний склад населення України на поч. ХХ ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.1.2. Особливості розвитку капіталізму на українських землях на поч. ХХ ст.**



**Рис. 4.1.3. Перші українські політичні партії**

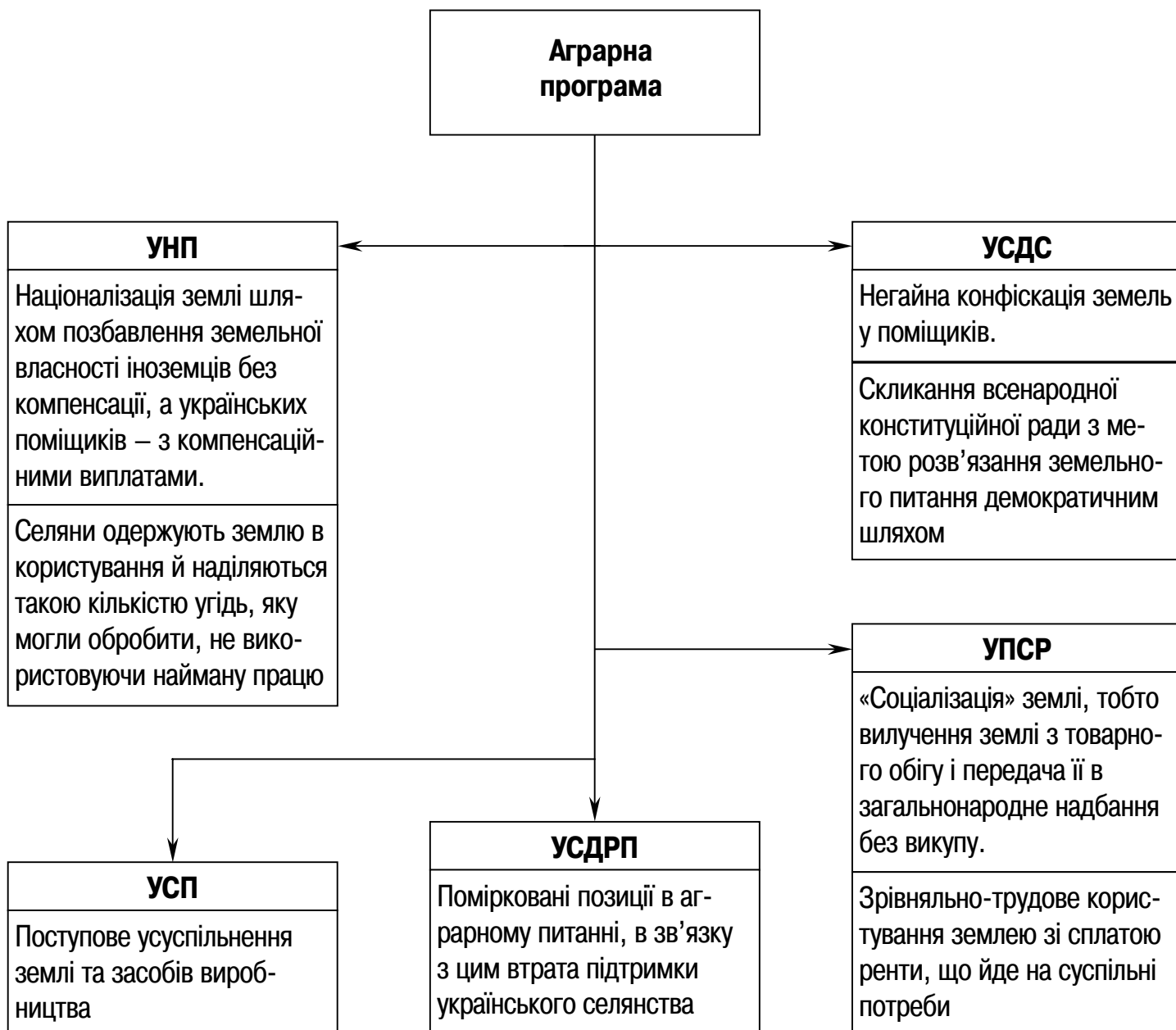


**Рис. 4.1.4. Програмні завдання перших українських партій Наддніпрянської України**

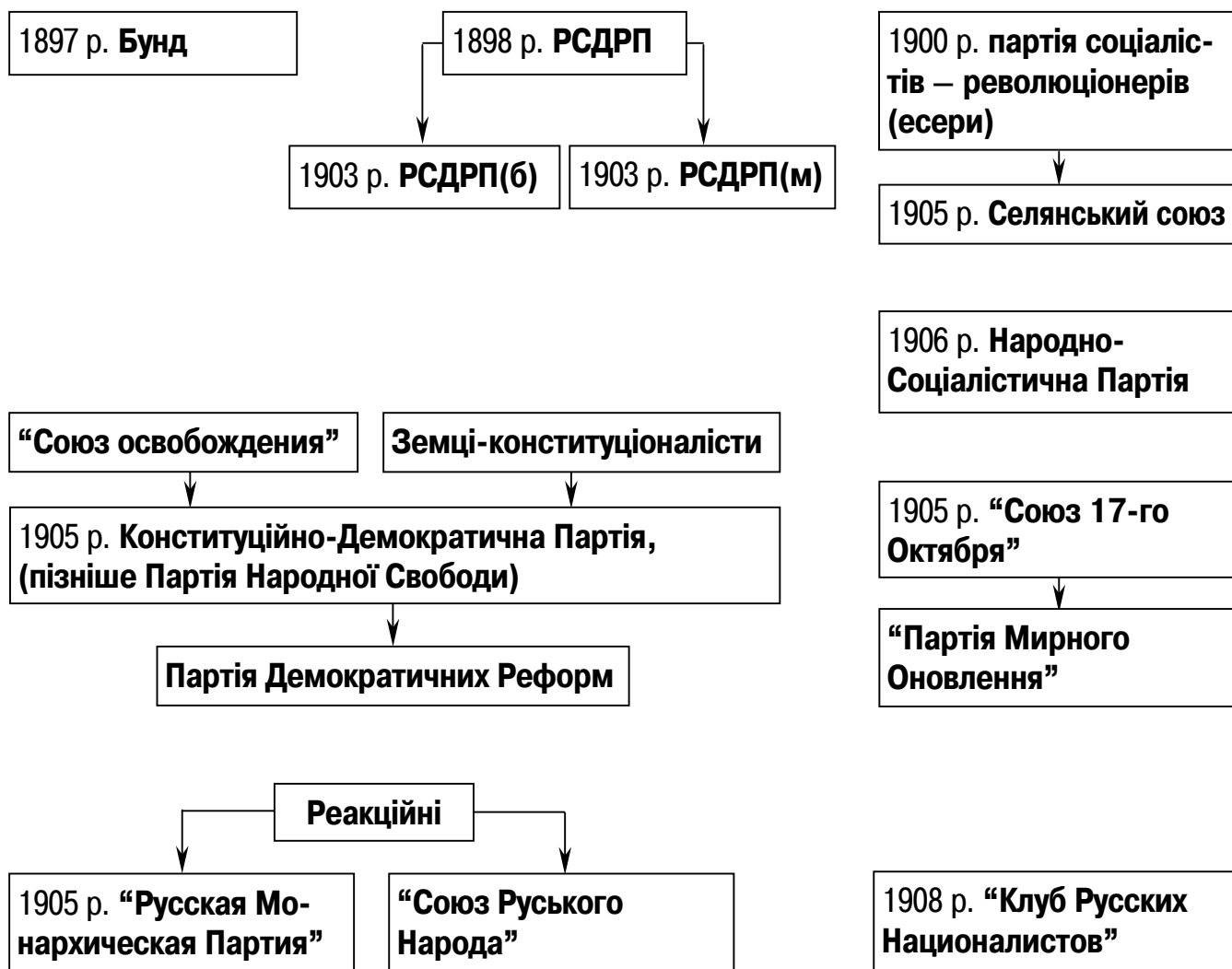


**Рис. 4.1.5. Аграрні питання в програмах ліберально-демократичних партій Наддніпрянської України**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.1.6. Аграрні питання в програмах ліворадикальних партій Наддніпрянської України**

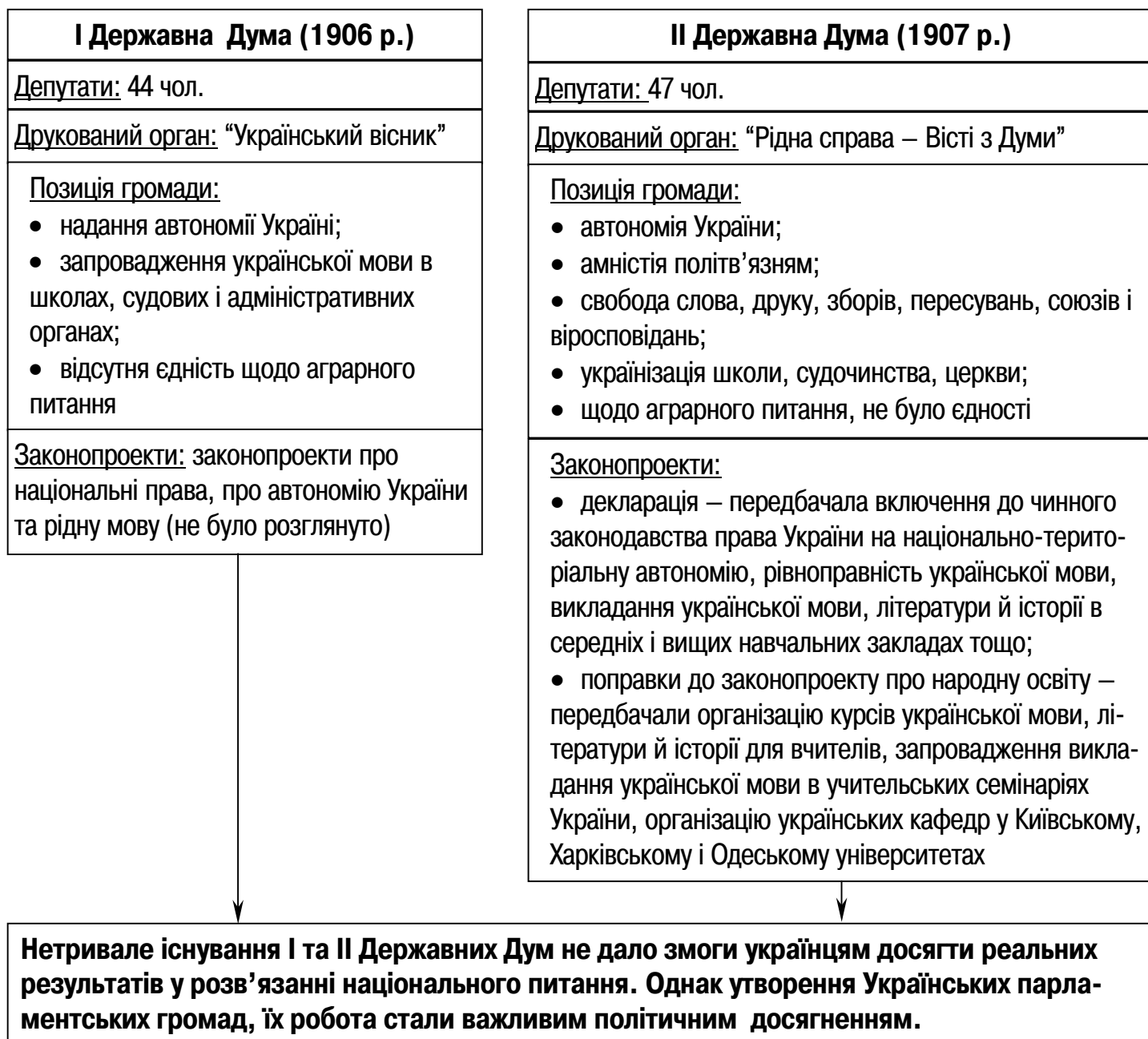


**Рис. 4.1.7. Загальноросійські політичні партії на українських землях (поч. ХХ ст.)**



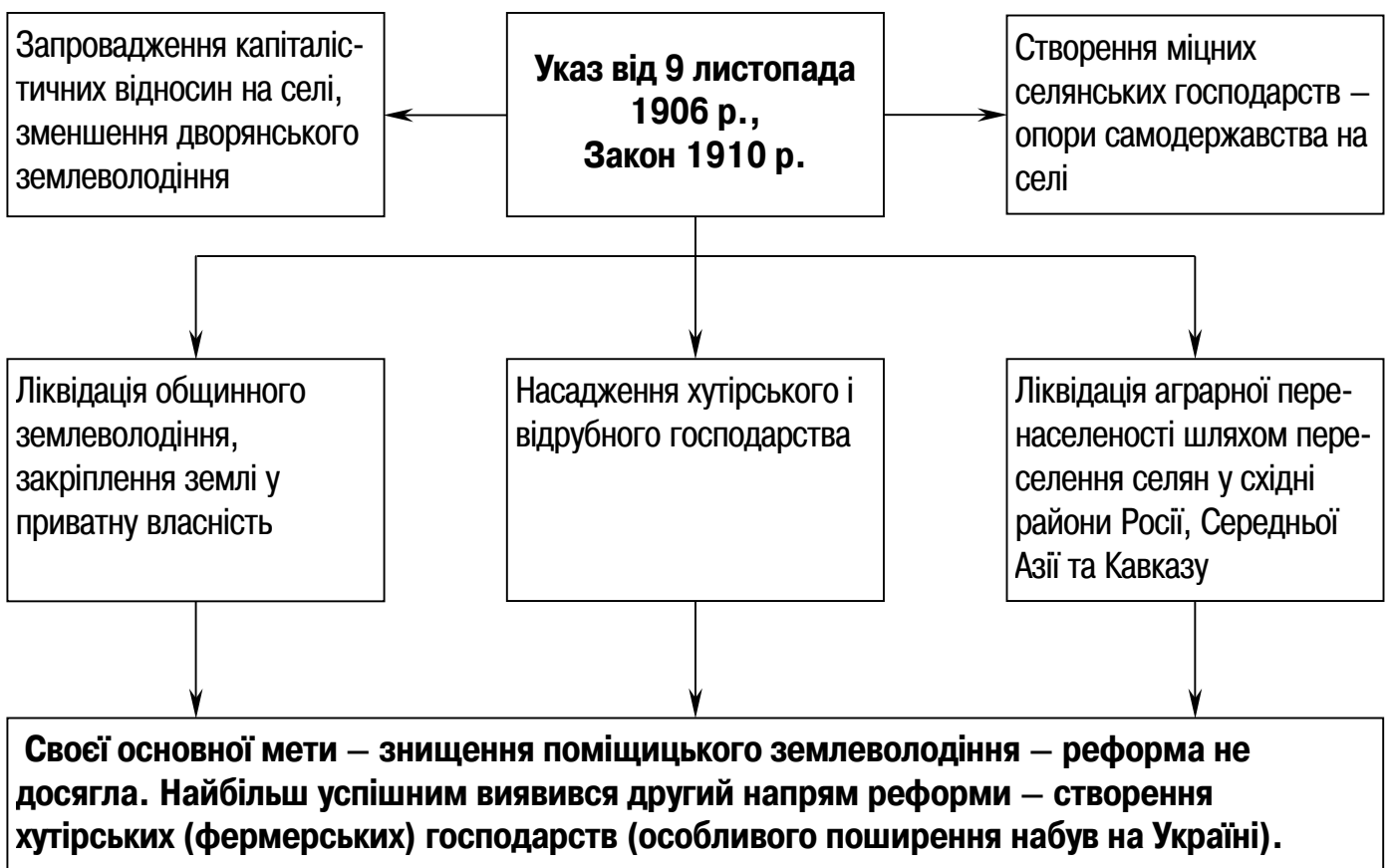


**Рис. 4.1.8. Основні революційні події 1905 – 1907 рр. в Україні**



**Рис. 4.1.9. Діяльність української парламентської громади в I та II Державних Думах Росії**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



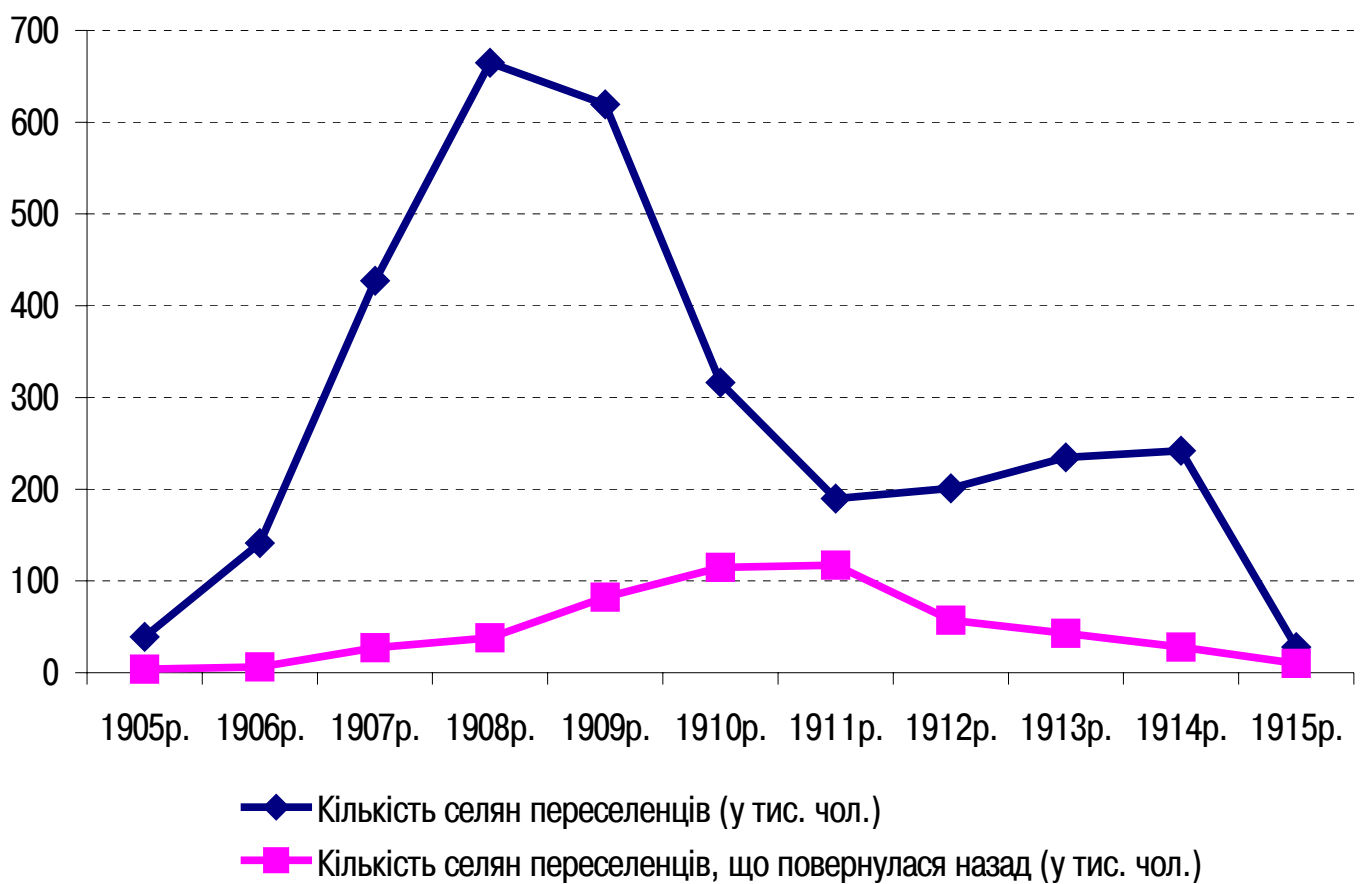
**Рис. 4.1.10. Земельна реформа П. А. Столипіна**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

Губернія	Кількість господарств					У них землі				
	Усього	У тому числі				У тому числі				
		Общинних		Подворних		Общинної			Подворної	
		кількість	%	кількість	%	Усього	Десятин	%	Десятин	%
Катерино-славська	270824	268080	99,2	2144	0,8	2531076	257540	99,5	13536	0,5
Таврійська	132876	122341	92,1	10535	7,9	1957532	1548084	79,3	404898	20,7
Херсонська	294297	274497	93,3	19829	6,7	2291208	2005846	87,5	285362	12,5
По регіону	697997	664889	9,7	32508	3	6779816	6071470	95,4	723796	4,6

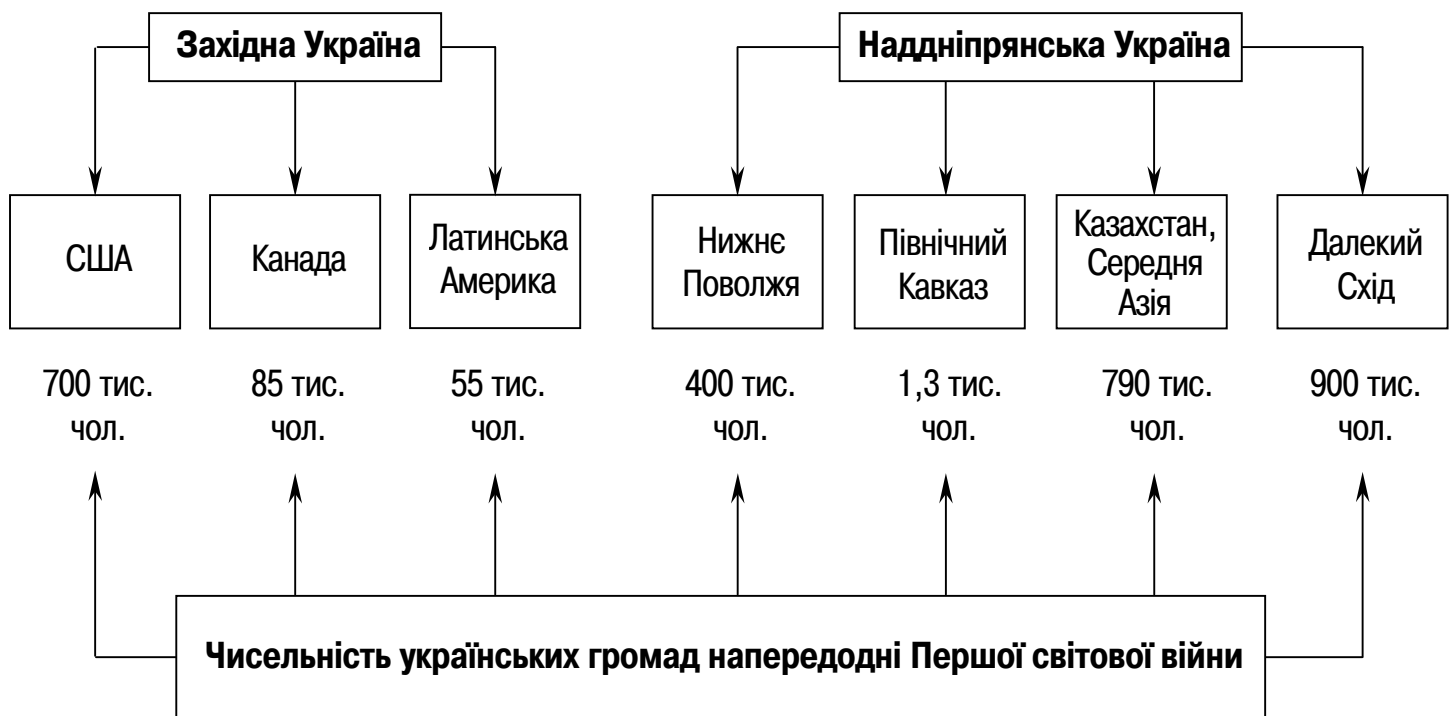
**Рис. 4.1.11. Характер землеволодіння селянства південноукраїнських губерній у роки проведення Столипінської аграрної реформи**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



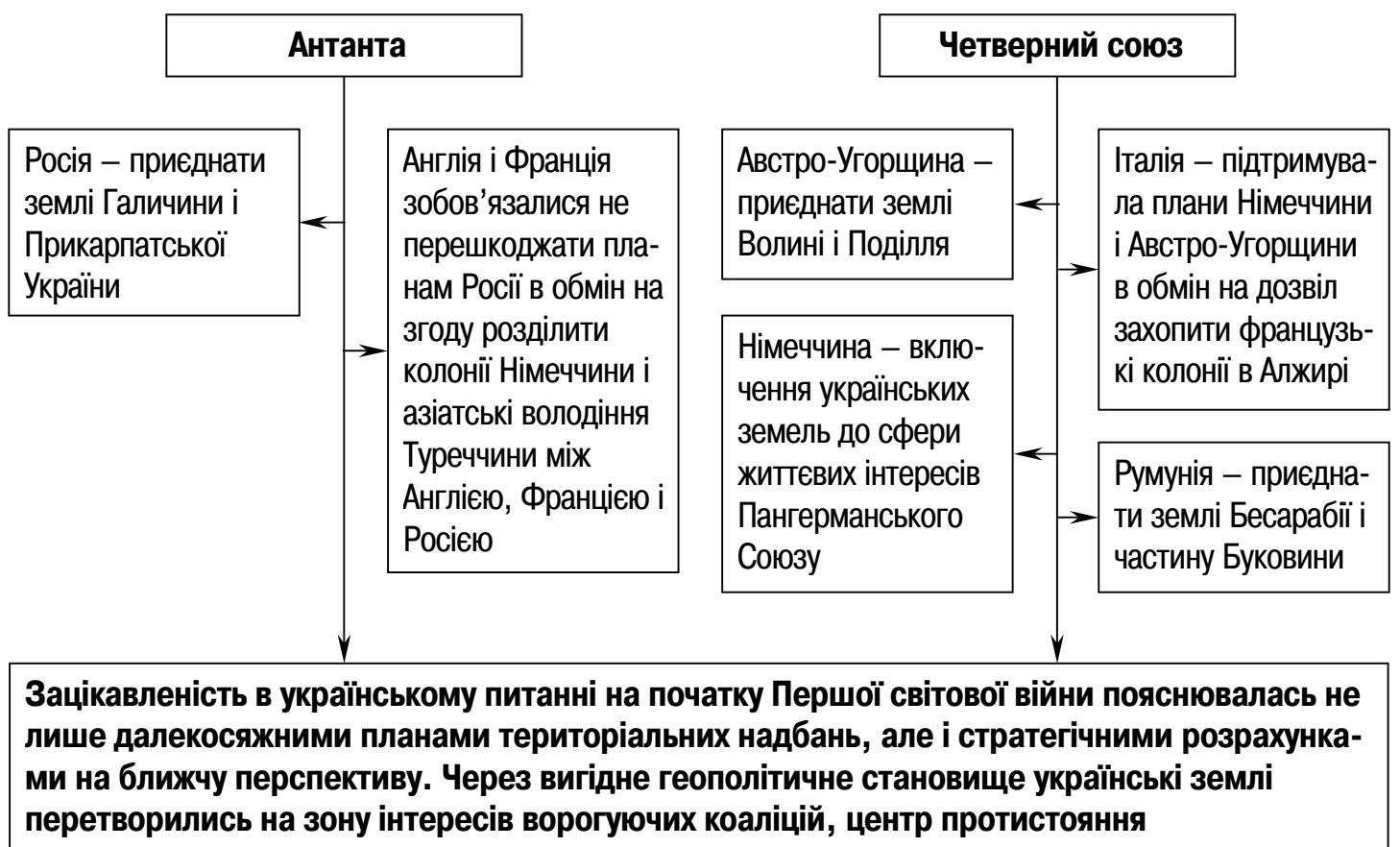
**Рис. 4.1.12. Ліквідація аграрного перенаселення в Російській імперії на поч. ХХ ст. (реалізація третього напрямку Столипінської аграрної реформи)**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

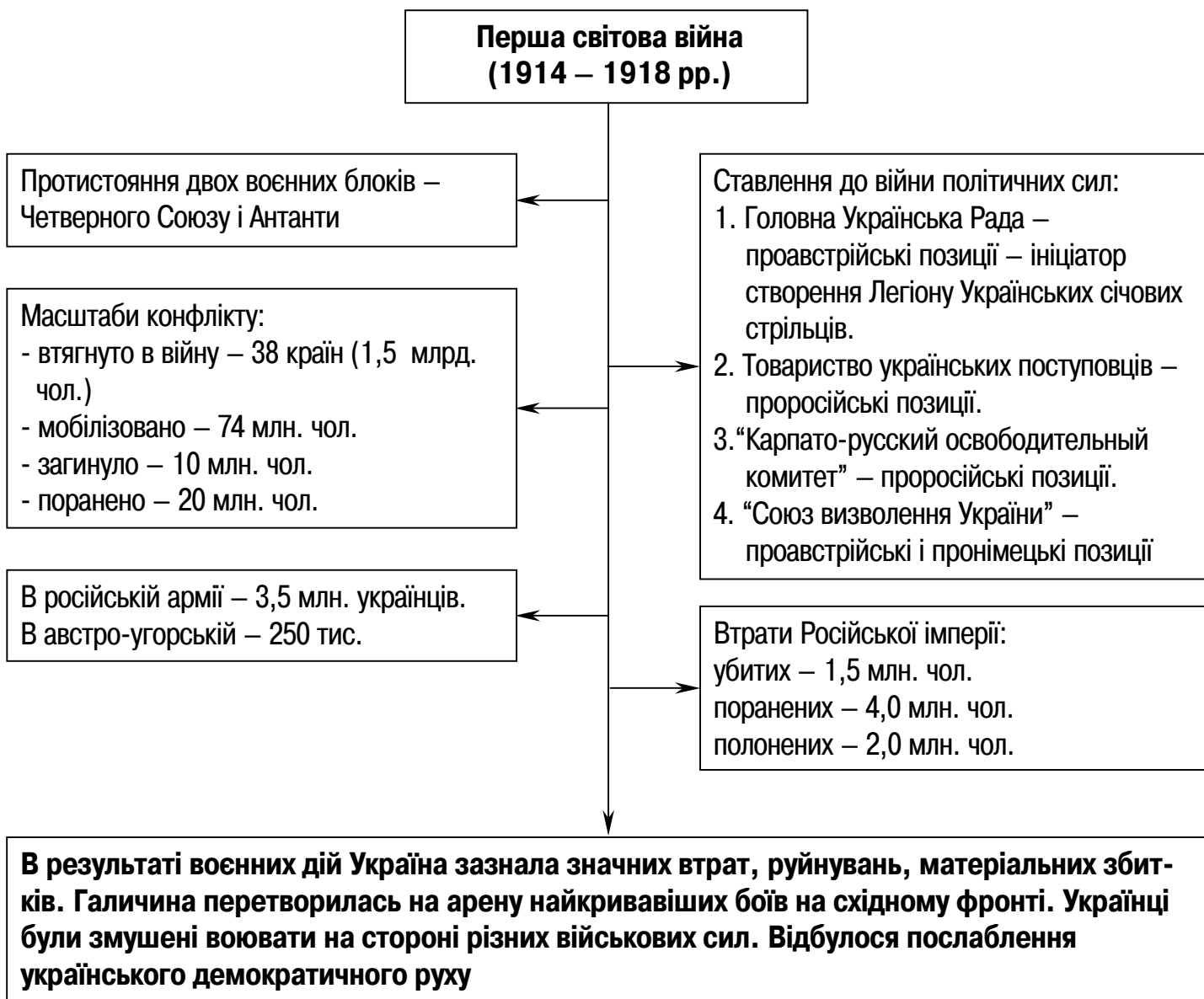


**Рис. 4.1.13. Українська еміграція напередодні Першої світової війни**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.1.14. Україна в планах іноземних держав на поч. Першої світової війни**



**Рис. 4.1.15. Україна в Першій світовій війні (1914 – 1918 рр.)**



Класові групи	Кількість господарств, %	Землеволодіння, %
Бідняки	57,1	12,3
Середняки	29,9	22,2
Сільська буржуазія	12,2	30,4
Поміщики	0,8	29,9
Держава, уділи, церква	—	5,2

**Напередодні Першої світової війни в Україні налічувалося близько 4 млн. селянських господарств. Характерною рисою українського села було глибоке розшарування й різке погіршення становища основної маси селянства**

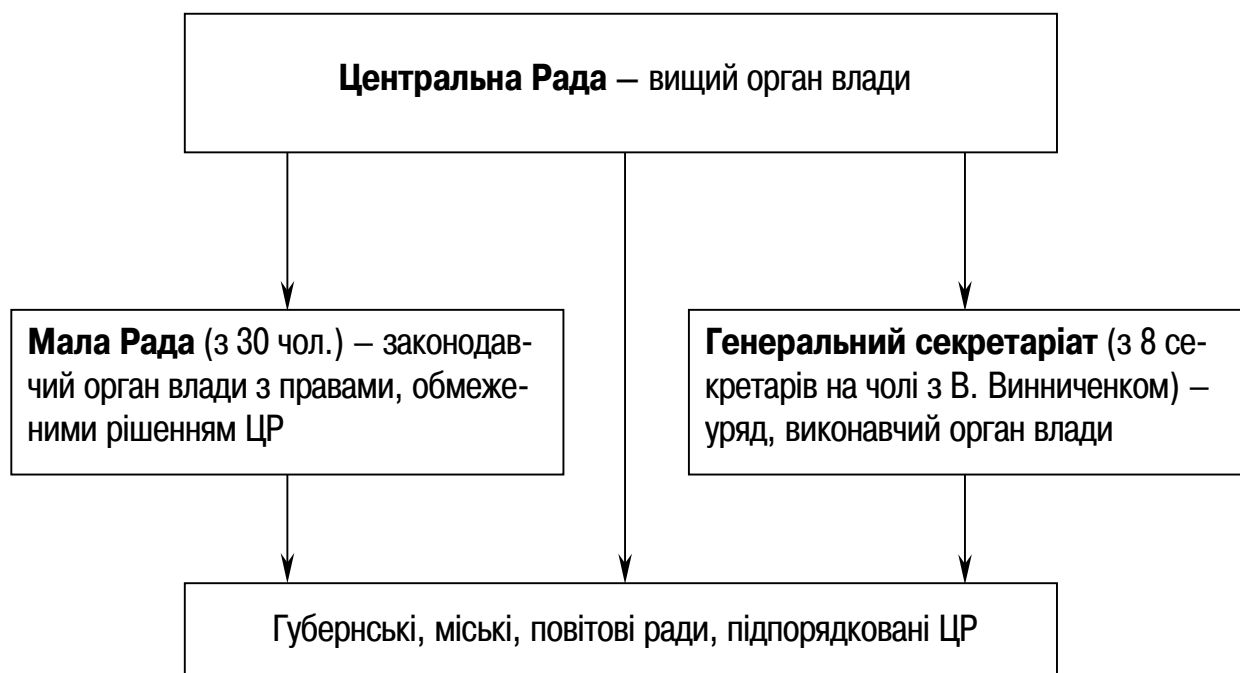
**Рис. 4.2.1. Соціальне обличчя українського села перед революцією 1917-1920 рр.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.2.2. Програмні завдання Центральної Ради**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



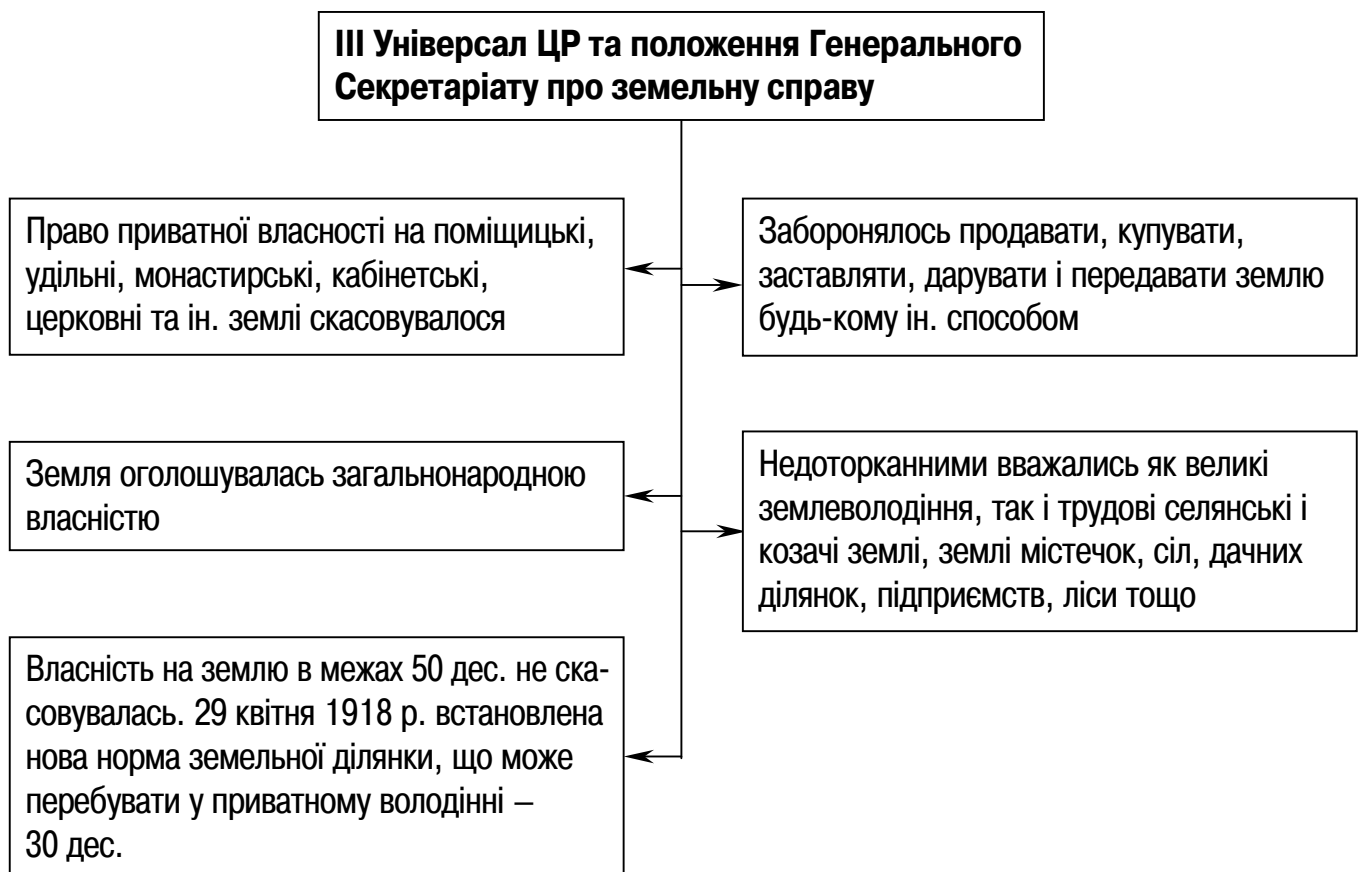
**Рис. 4.2.3. Структура вищих органів влади в Україні (перш. пол. 1917 р.)**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.2.4. Причини поразки Центральної Ради**

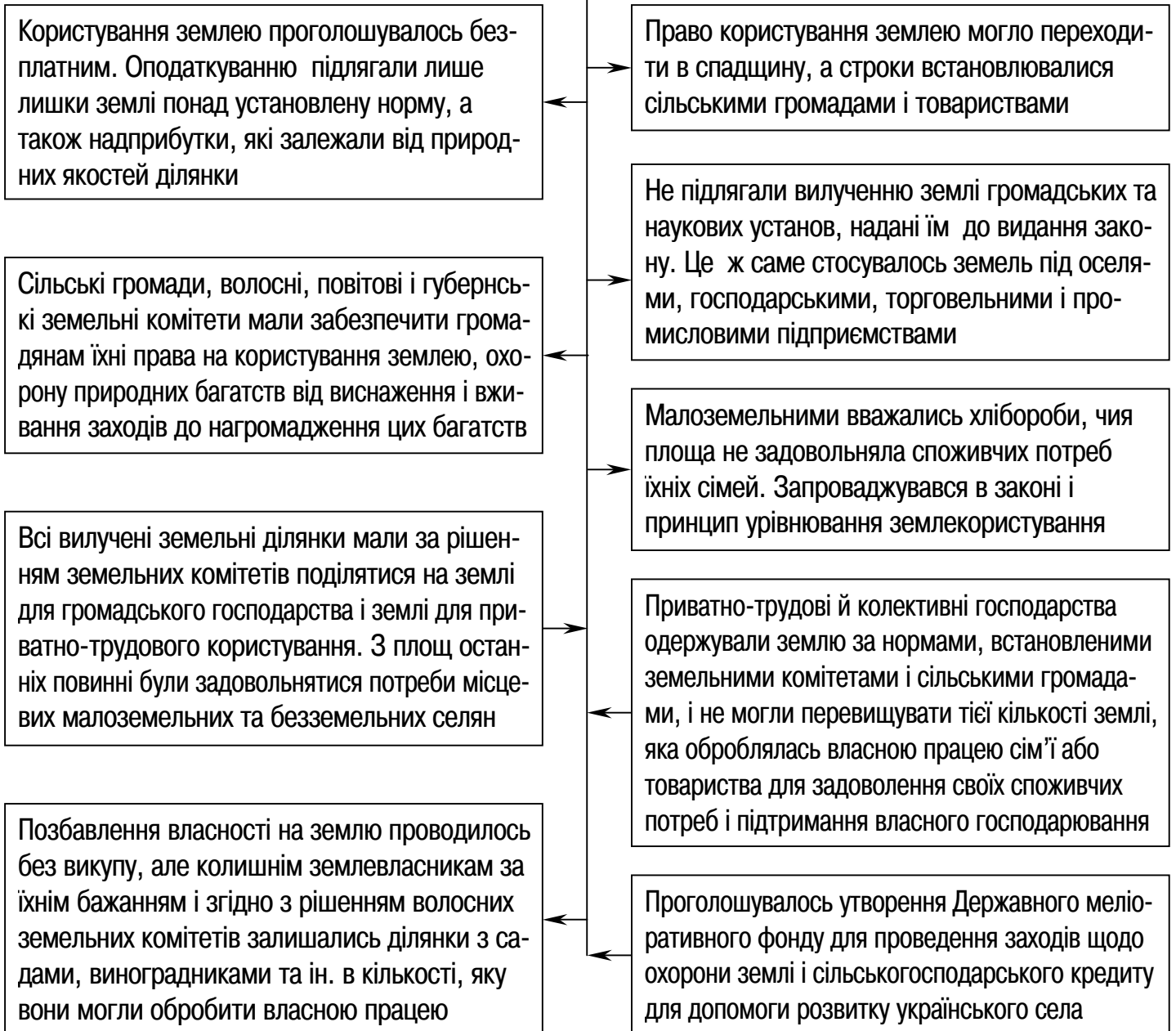
© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.2.5. Аграрне питання в III Універсалі та положеннях Генерального Секретаріату**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

## Земельний закон (18 січня 1918 р.)



**Рис. 4.2.6. Земельний закон Центральної Ради**



**Рис. 4.2.7. Доба Гетьманату: загальна характеристика (квітень-грудень 1918 р.)**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

**Директорія – тимчасовий орган влади, метою якого було відновлення УНР**



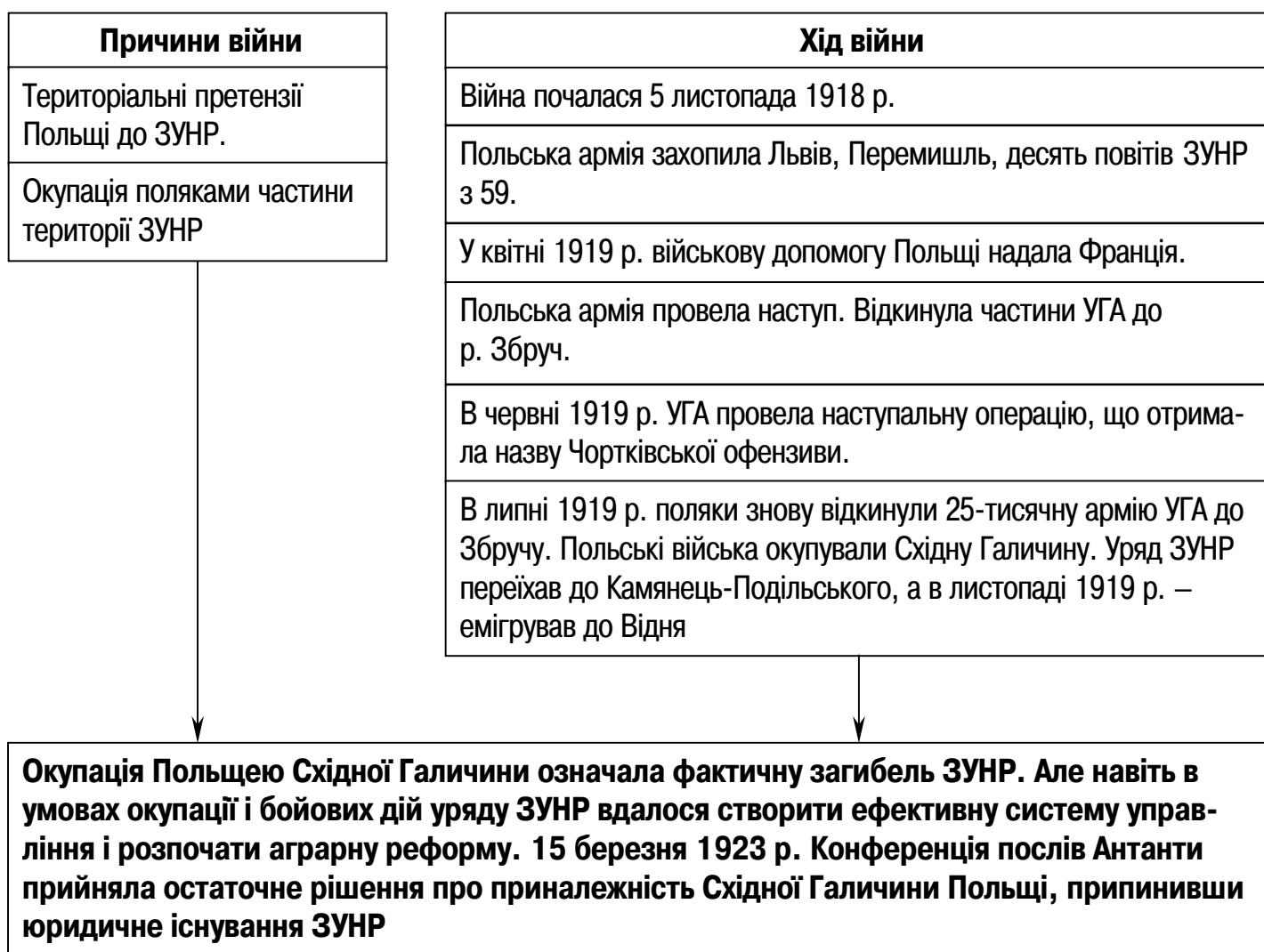
**Рис. 4.2.8. Директорія УНР**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

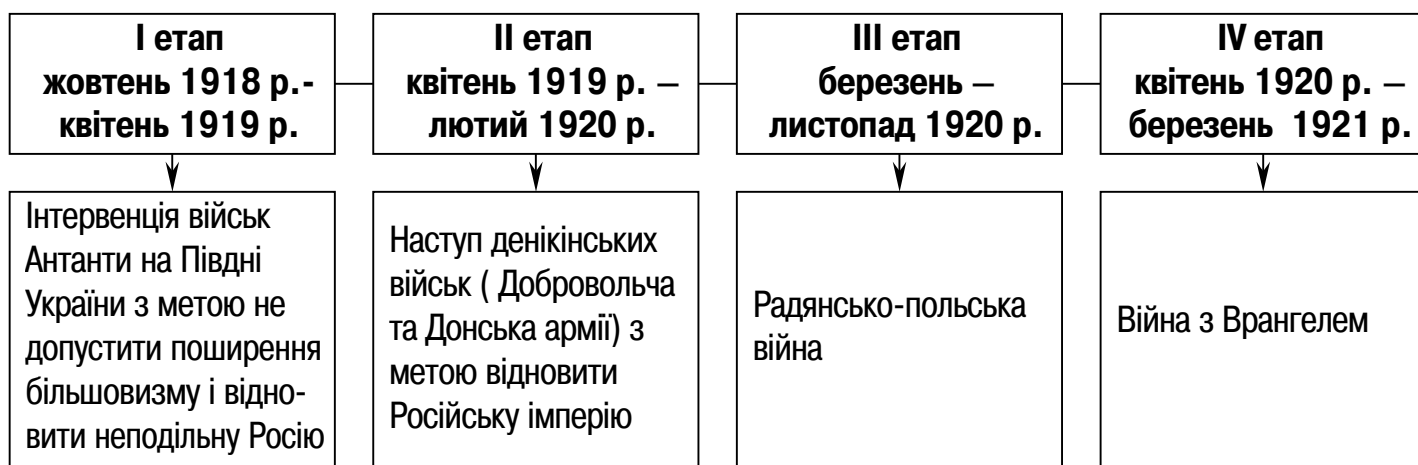




**Рис.4.2.9. Проголошення ЗУНР, її внутрішня та зовнішня політика**



**Рис. 4.2.10. Війна Польщі із ЗУНР**



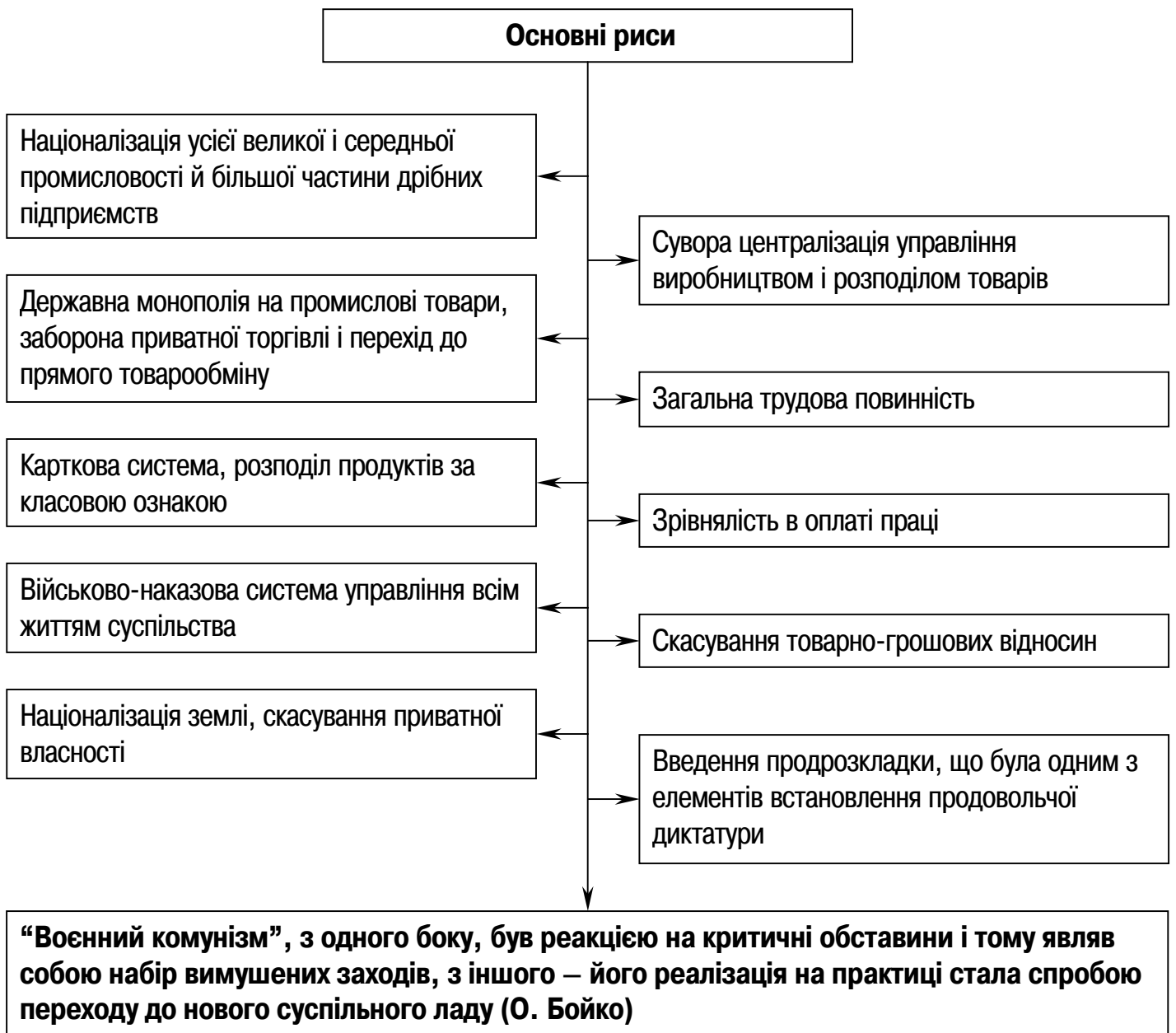
**Рис. 4.2.11. Етапи громадянської війни в Україні та іноземної воєнної інтервенції**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.2.12. Особливості громадянської війни в Україні та іноземної воєнної інтервенції**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.2.13. Політика “ воєнного комунізму”**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.2.14. Причини поразки української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

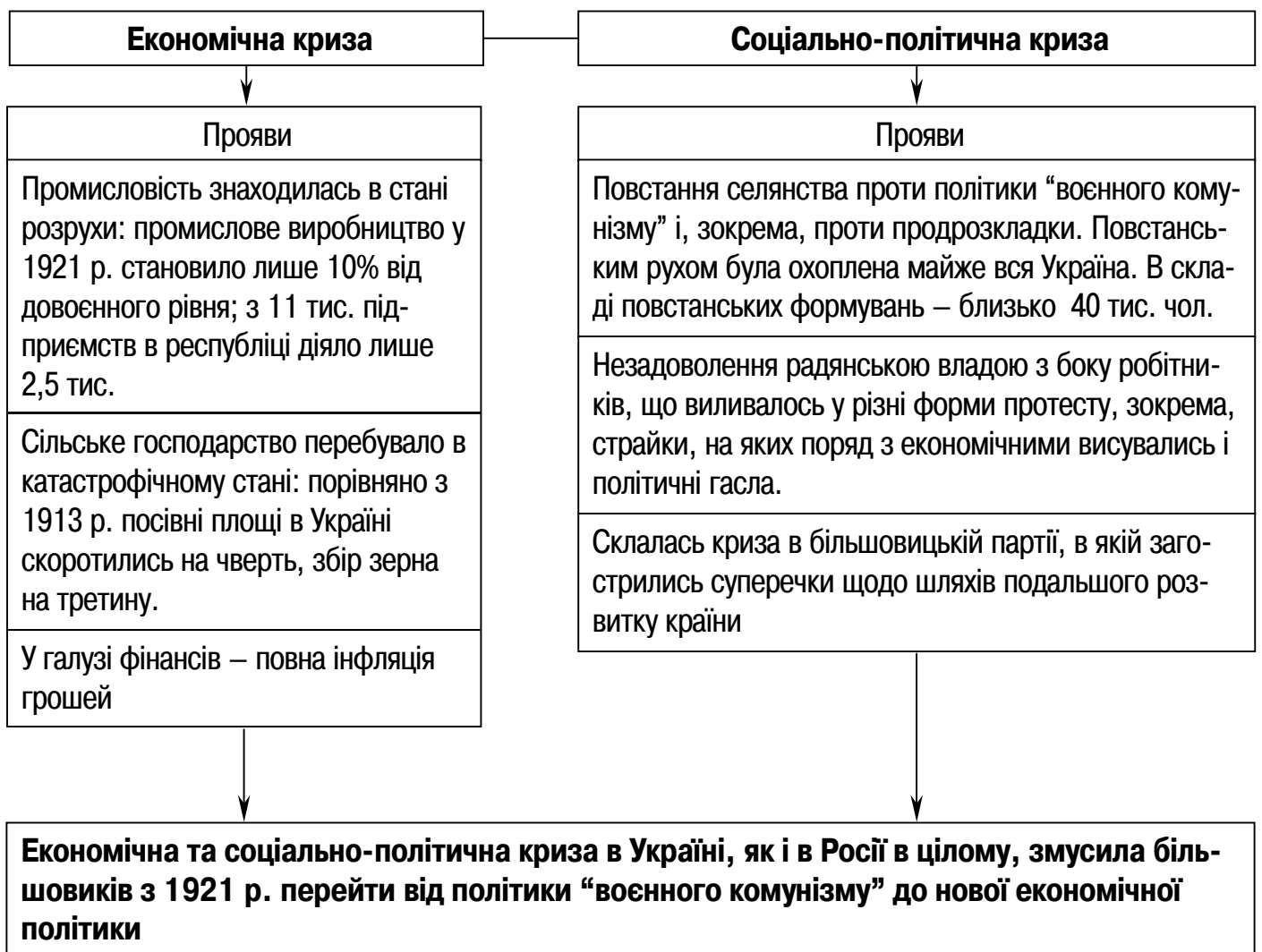


**Рис. 4.2. 15. Основні уроки та історичне значення української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.**



**Рис. 4.2.16. Здобутки української національно-демократичної революції 1917-1920 рр.**





**Рис. 4.3.1. Економічна і соціально-політична криза в Україні поч. 20-х рр. ХХ ст.**



**Рис. 4.3.2. Нова економічна політика**



**Рис. 4.3.3. Причини згорання НЕПу в Україні**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.3.4. Аграрна політика РКП(б) на поч. 20-х рр. XX ст.**



**Рис. 4.3.5. Колективні форми господарювання в українському селі в 20-ті рр. ХХ ст.**



**Рис. 4.3.6. Індустріалізація України**



**Рис. 4.3.7. Соціально-економічні наслідки індустріалізації**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.3.8. Суцільна колективізація та її соціально-економічні наслідки**

© Науково-методичний центр аграрної освіти





**Рис. 4.3.9. Етапи входження України до складу СРСР**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.3.10. Утворення СРСР як нової форми державності**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.3.11. Утвердження сталінського тоталітарного режиму в Україні**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

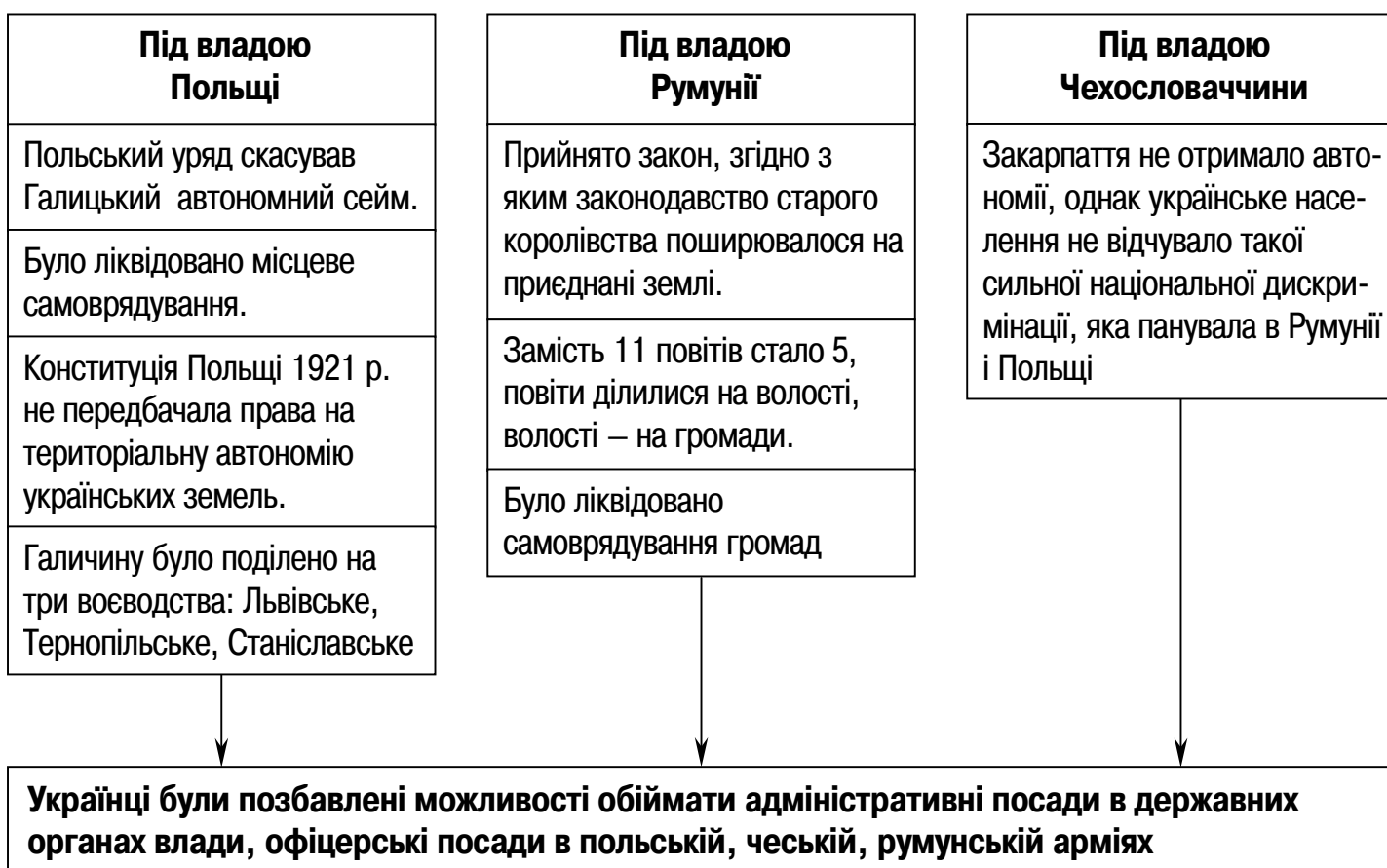


**Рис. 4.3. 12. Політичні репресії та їх наслідки в Україні**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

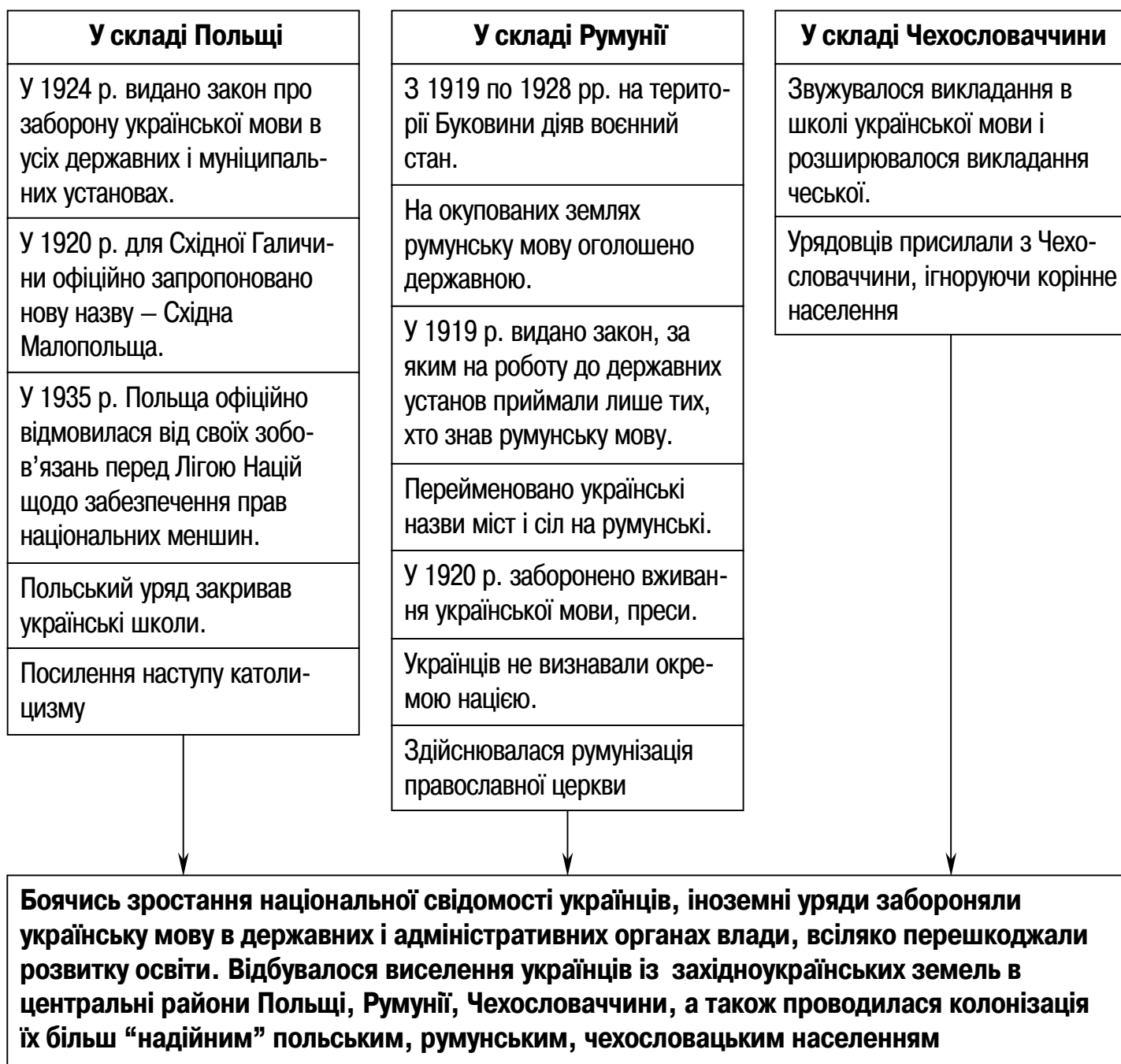


**Рис. 4.4.1. Колонізація Західної України**



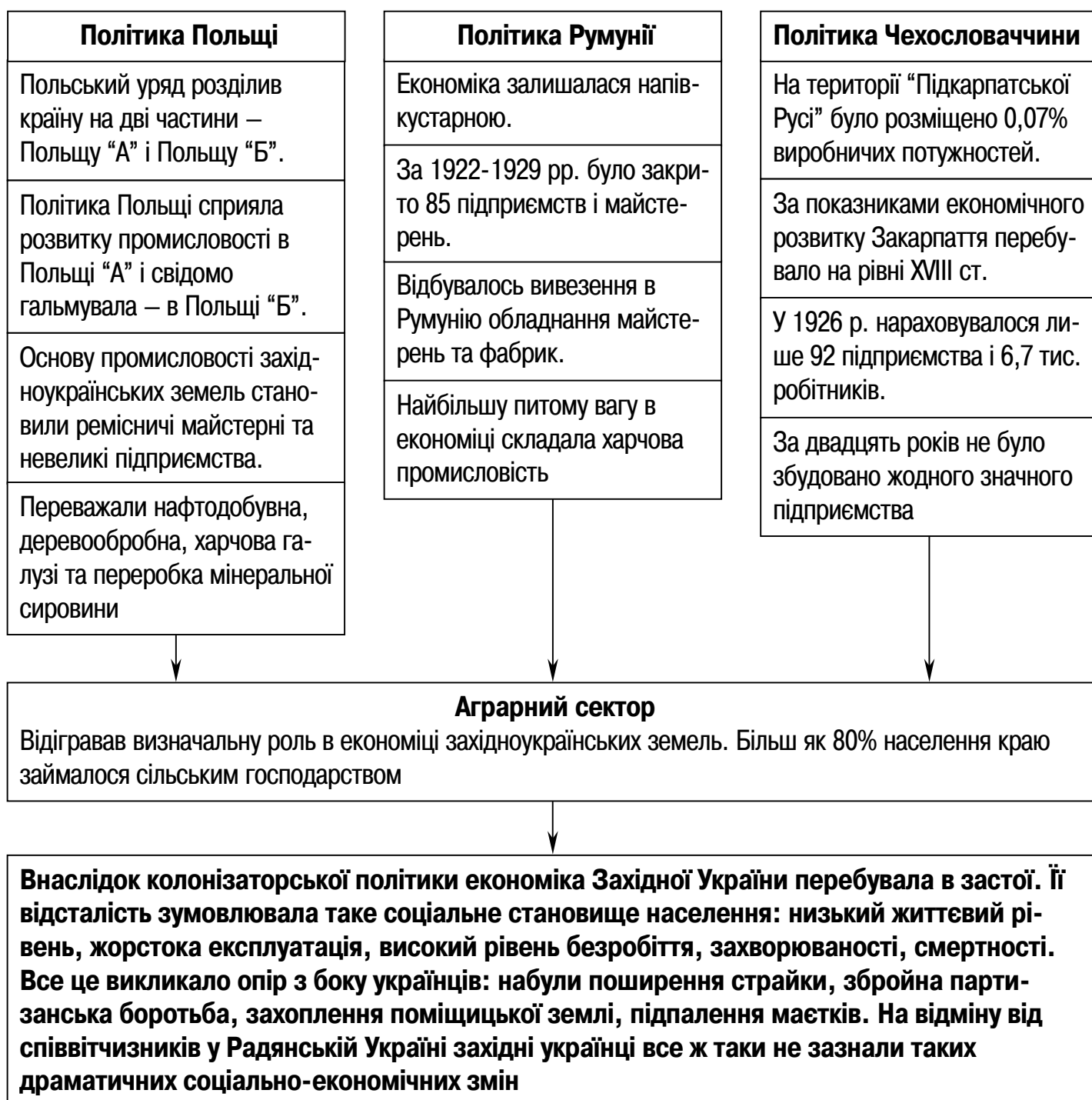
**Рис. 4.4.2. Правовий статус західноукраїнських земель**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.4.3. Національне гноблення населення західноукраїнських земель**

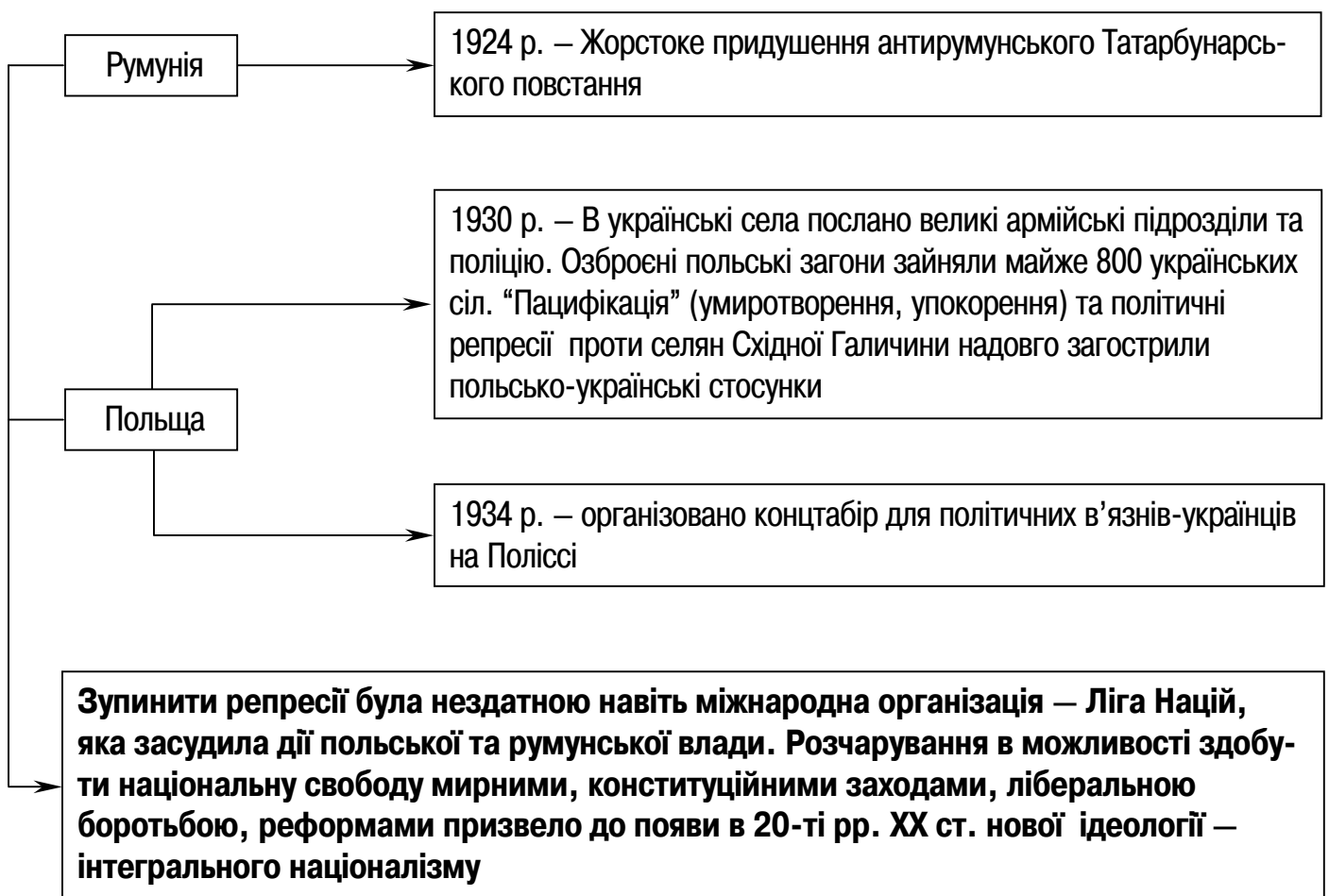
© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.4.4. Соціально-економічне становище західноукраїнських земель**

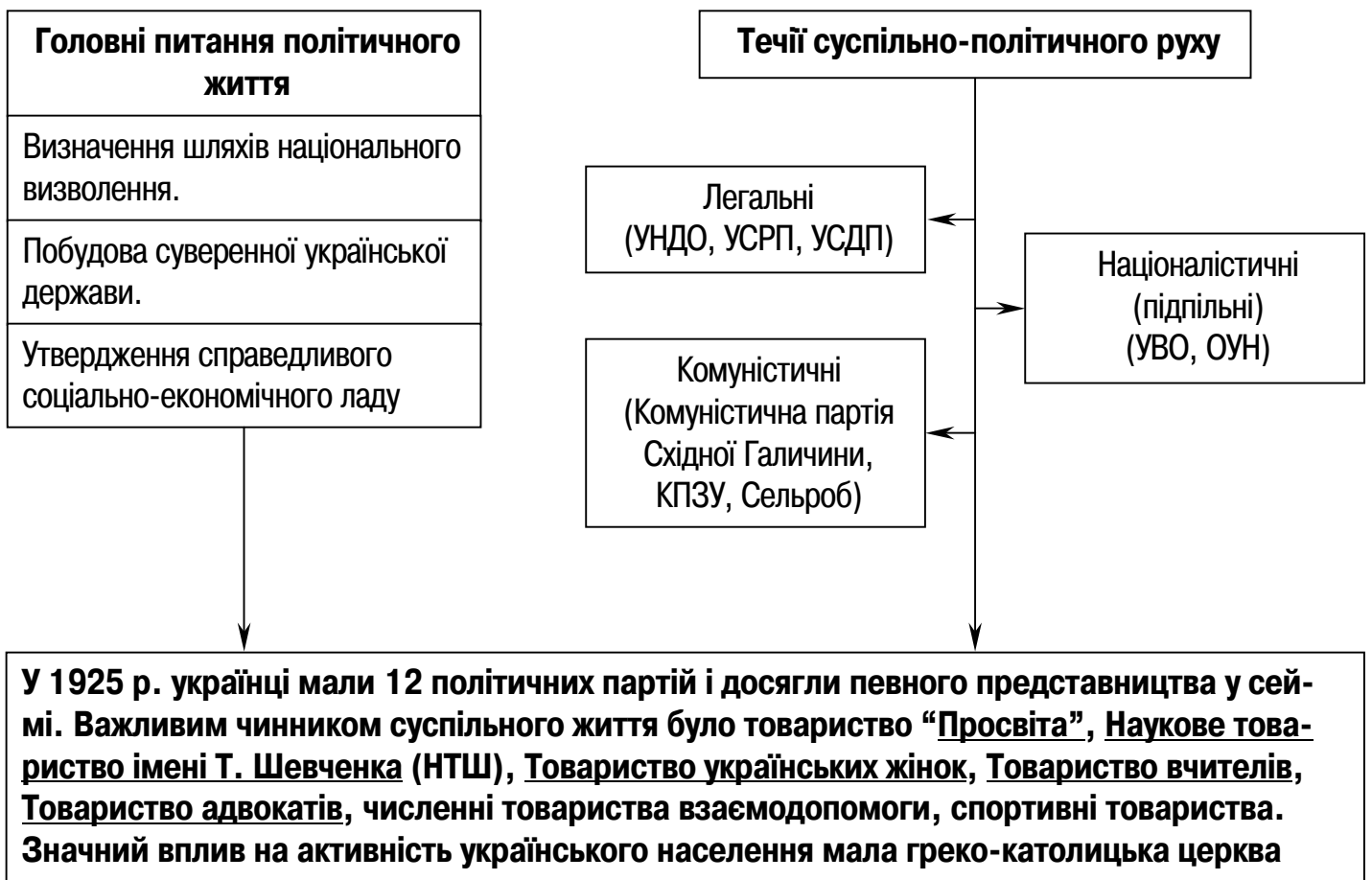
© Науково-методичний центр аграрної освіти



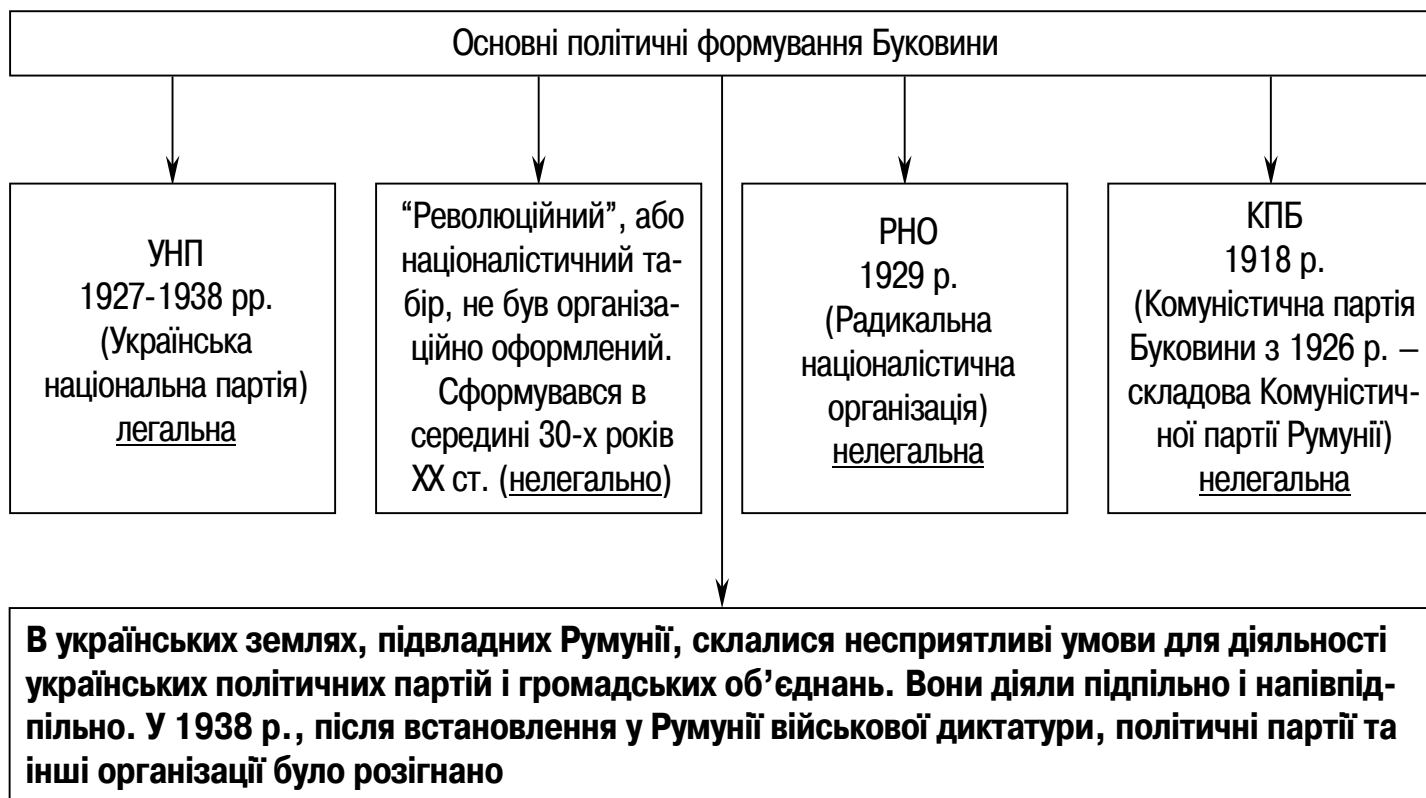


**Рис. 4.4.5. Репресивна політика влади на західноукраїнських землях**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.4.6. Суспільно-політичний рух на західноукраїнських землях**



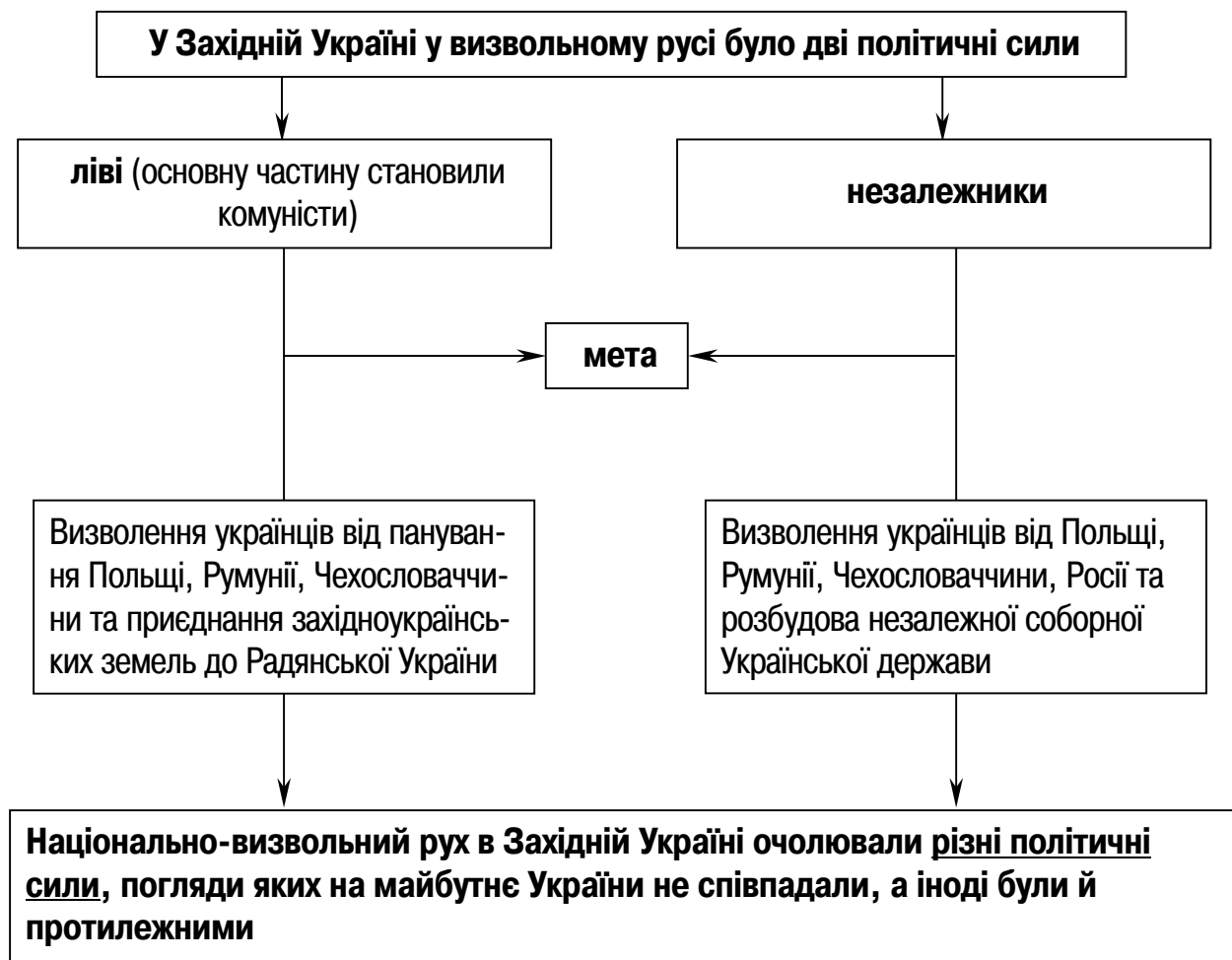
**Рис. 4.4.7. Суспільно-політичний рух в українських землях, підвладних Румунії**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.4.8. Суспільно-політичні течії Закарпаття**

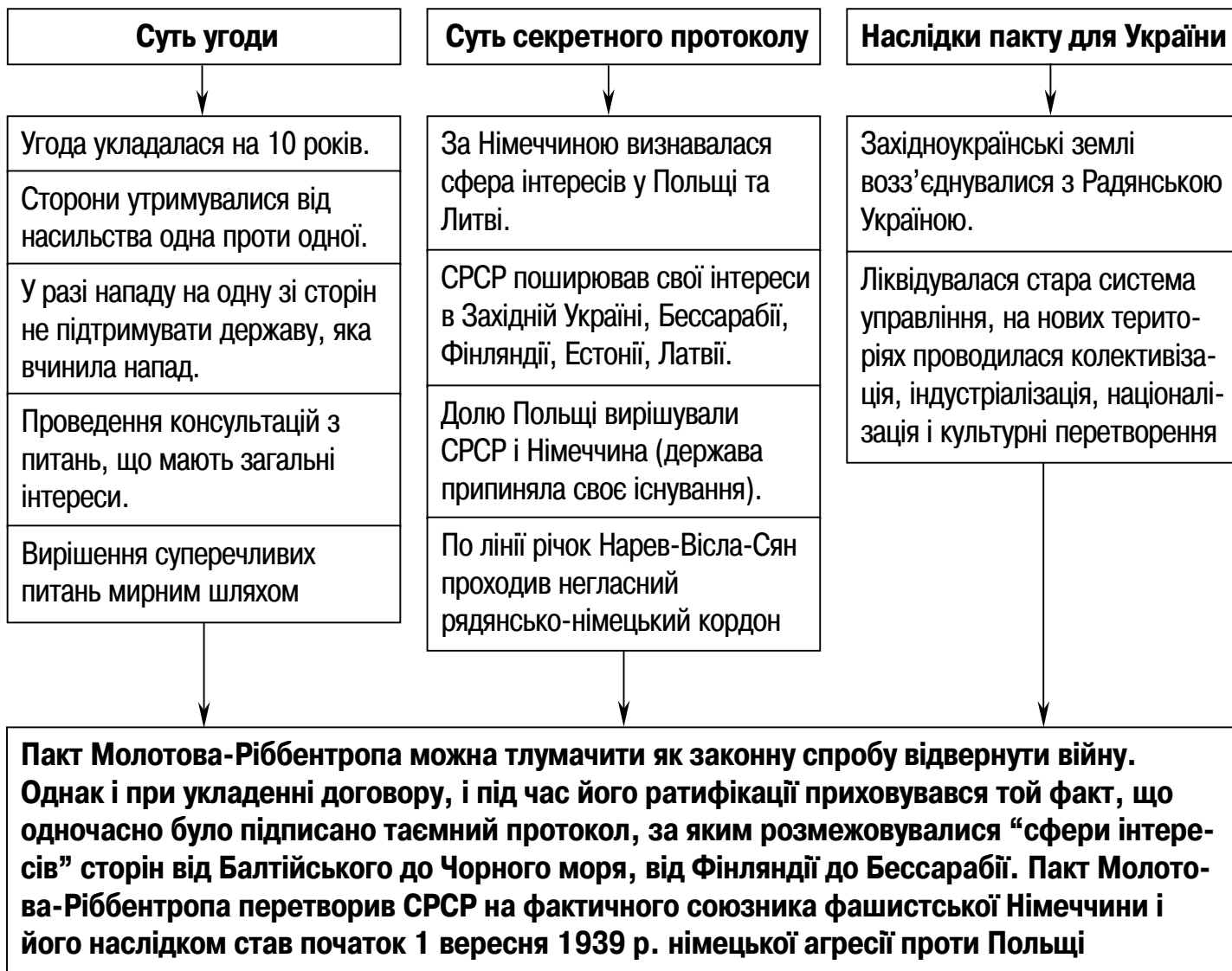
© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.4.9. Політичні сили визвольного руху західноукраїнських земель у міжвоєнний період**



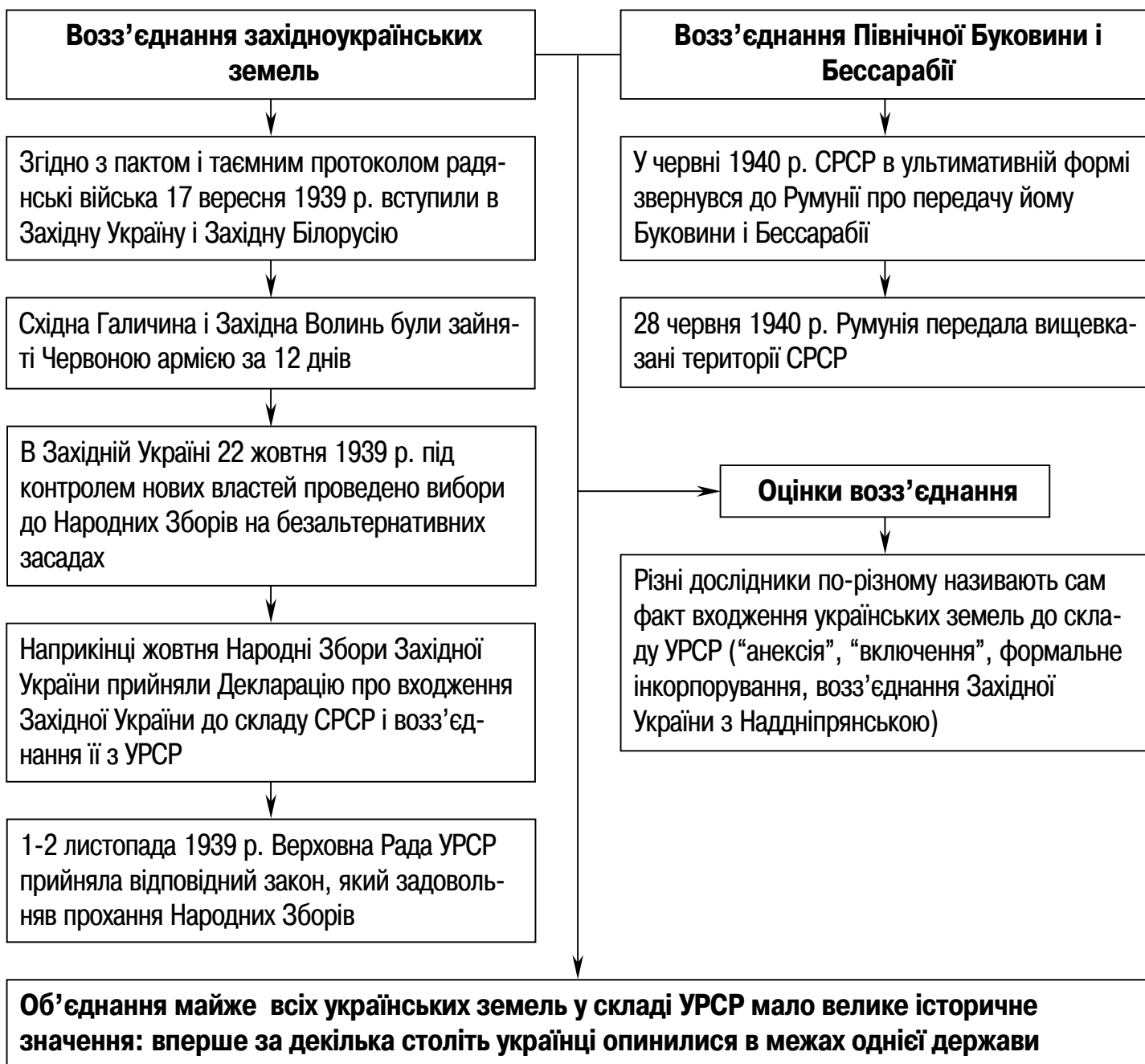
**Рис. 4.5.1. Українське питання в міжнародній політиці напередодні та на поч. Другої світової війни**



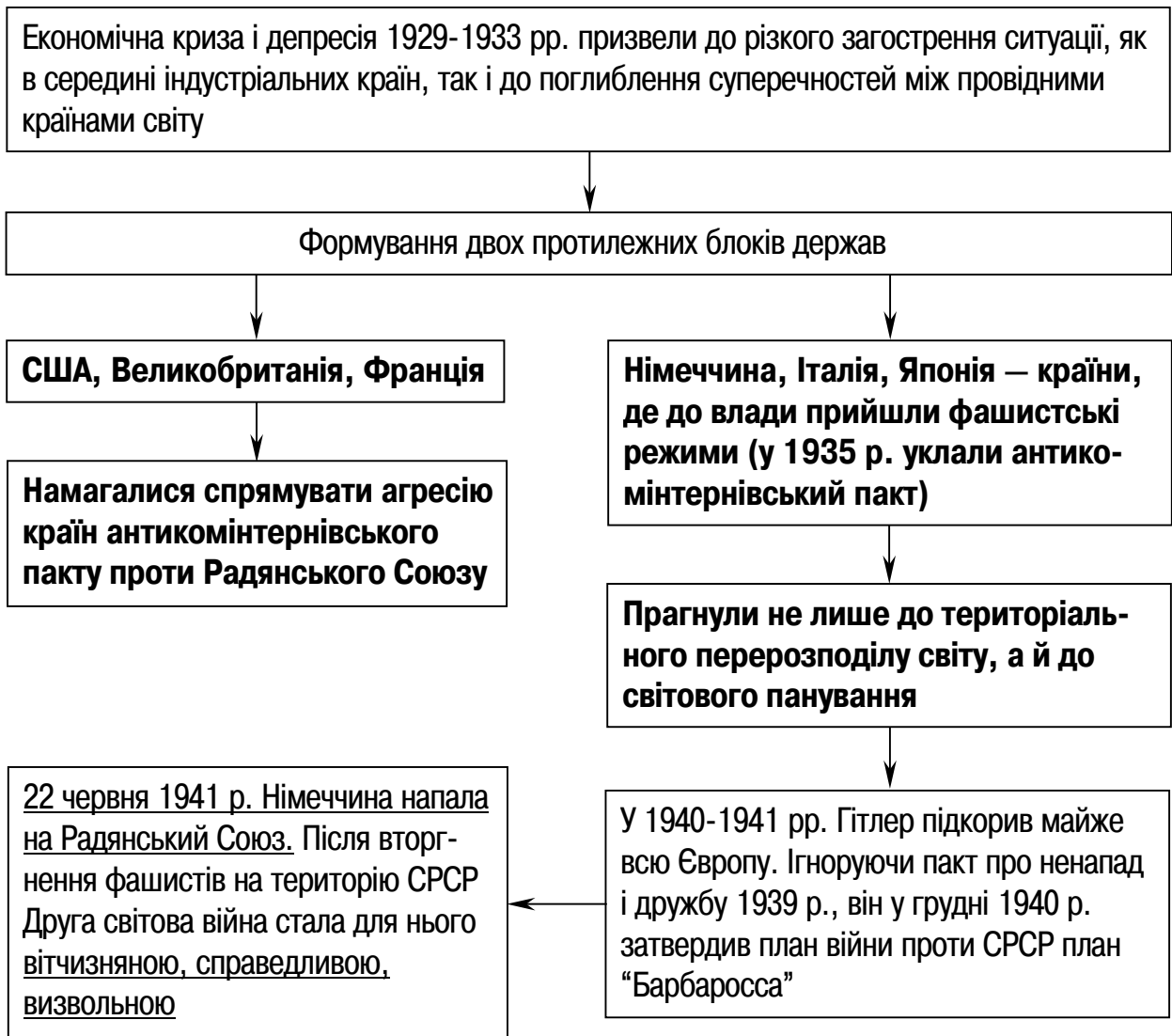
**Рис. 4.5.2. Зміст Договору про дружбу і кордони та секретного протоколу до пакту Молотова-Ріббентропа**







**Рис. 4.5.4. Оформлення нового політико-правового статусу Західної України, Північної Буковини і Бессарабії напередодні Другої світової війни**



**Рис. 4.5.5. Початок Другої світової війни. Напад Німеччини на СРСР**

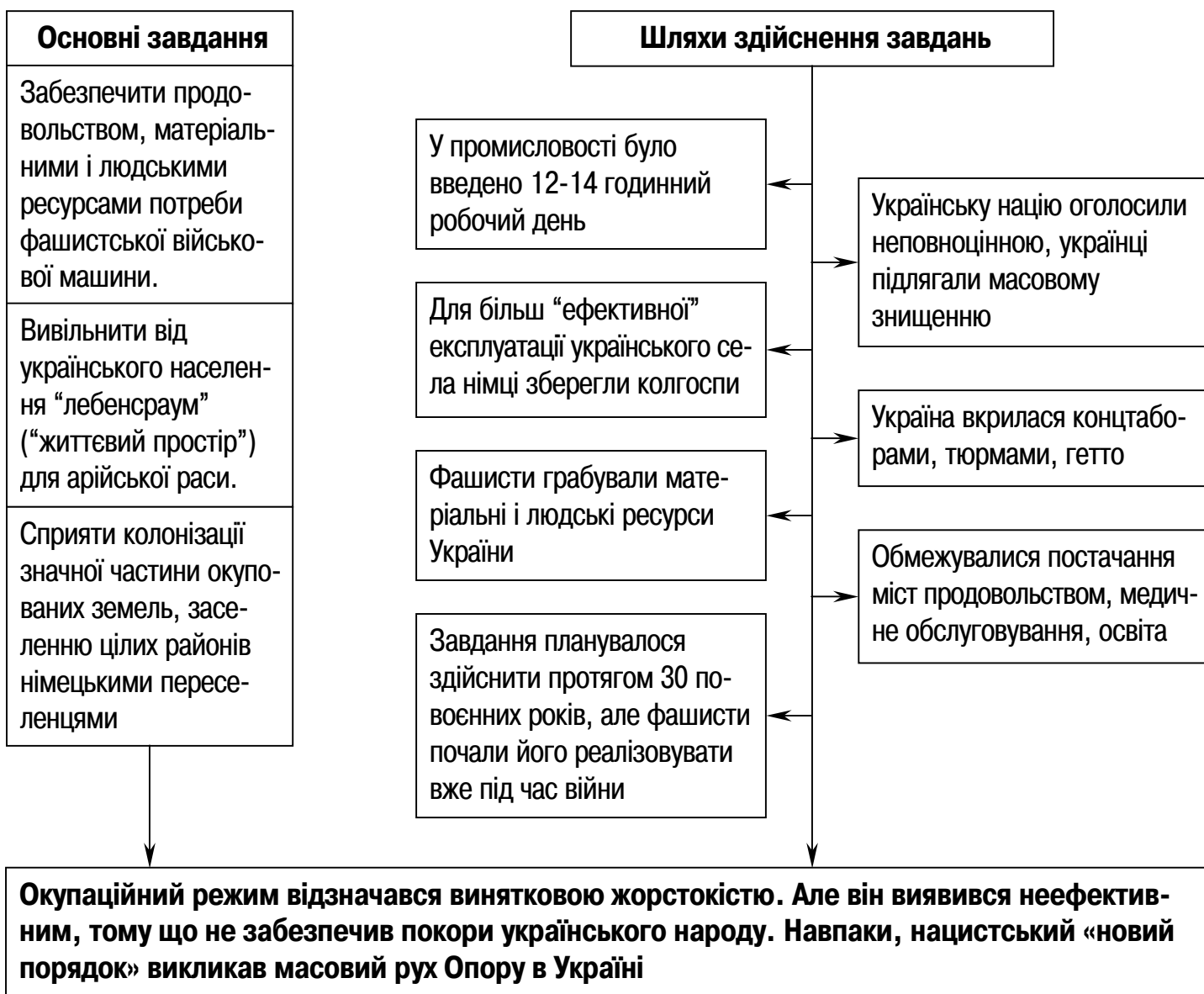
3 23 по 29 червня 1941 р.	Найбільша танкова битва в районі Луцьк-Рівне-Броди-Дубно
30 червня 1941 р.	Німці окупували Львів
Липень 1941 р.	Вирішальні бої точилися на Житомирському, Київському, Уманському і Одеському напрямках
Липень – серпень 1941 р.	Радянські війська відійшли на лівий берег Дніпра. У серпні 1941р. залишили Дніпропетровськ
7 липня – 26 вересня 1941 р.	72-денна оборона Києва – головна воєнно-політична подія літньої кампанії
5 серпня – 16 жовтня 1941 р.	73-денна оборона Одеси
30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р.	250-денна оборона Севастополя
Наприкінці 1941 р.	Німецькі війська групи армії „Південь” окупували майже всю Україну. Однак план „блискавичної війни” був зірваний
Січень 1942 р.	Невдала спроба радянських військ визволити Крим
Травень 1942 р.	Наступальна операція під Харковом військ Південно-Західного фронту
22 липня 1942 р.	Після захоплення м.Свердловська Українська РСР остаточно була окупована гітлерівцями

**Рис. 4.5.6. Бойові дії на території України з червня 1941 р. по липень 1942 р.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.5.7. Територіальний поділ України в роки фашистського окупаційного режиму**



**Рис. 4.5.8. Запровадження фашистського окупаційного режиму в Україні**

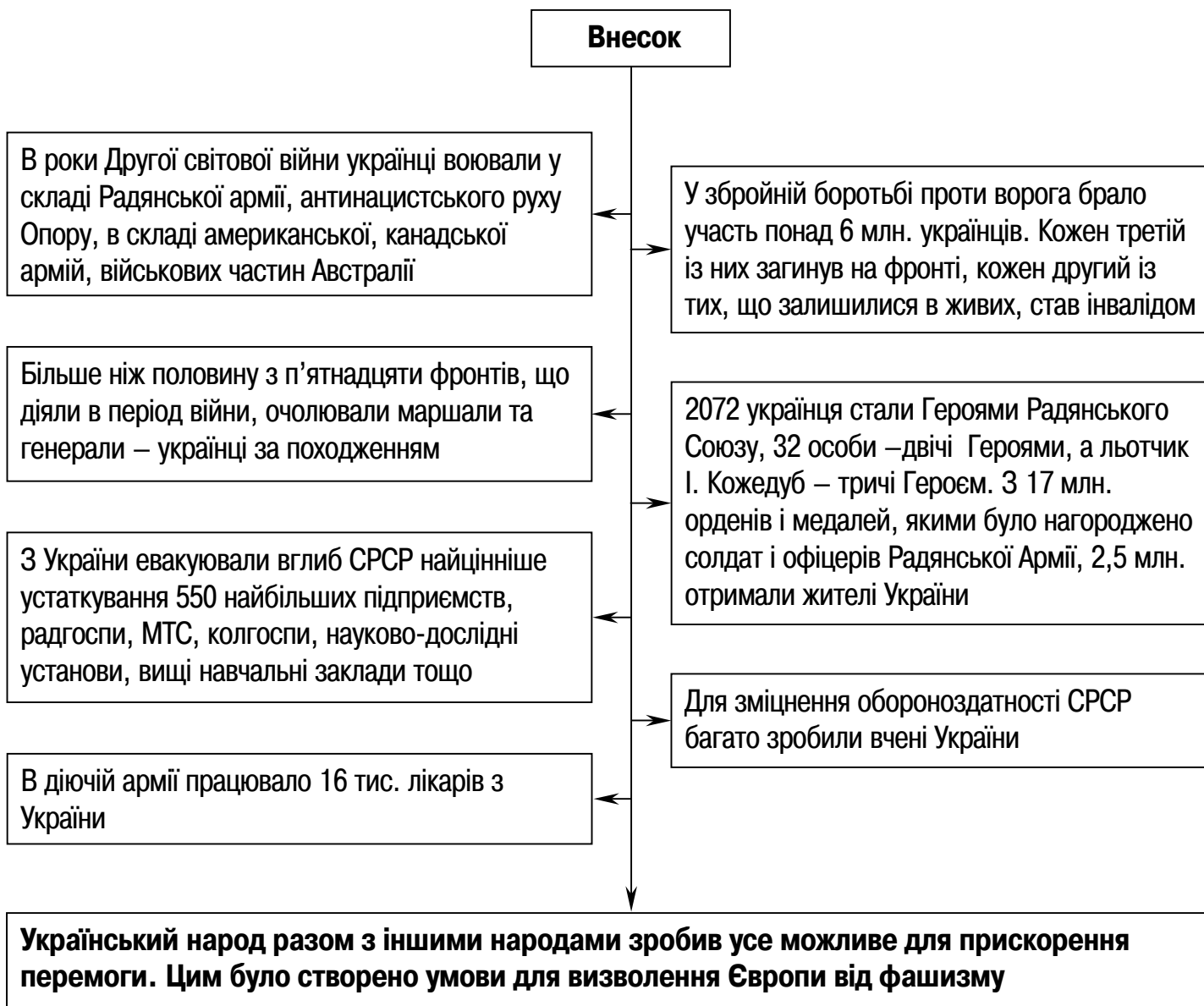


**Рис. 4.5.9. Рух антифашистського Опору в Україні в роки Другої світової війни**

18 грудня 1942 р.	Звільнення перших населених пунктів України в східному Донбасі – с. Півнівка.
грудень 1942 р.	Звільнено Луганськ.
23 серпня 1943 р.	Звільнення Харкова військами Степового фронту.
8 – 23 вересня 1943 р.	Визволено Донецьк, Суми, Чернігів, Полтаву.
друга половина вересня – листопад 1943 р.	Форсування Дніпра. Звільнення Києва (6 листопада).
грудень 1943 – січень 1944 р.	Житомирсько-Бердичівська операція.
24 січня – 17 лютого 1944 р.	Основна військова операція з визволення Правобережної України – Корсунь-Шевченківська битва.
січень – лютий 1944 р.	Рівненсько-Луцька операція. Радянські війська вийшли на державний кордон з Румунією.
квітень – травень 1944 р.	Звільнення Криму.
липень – серпень 1944 р.	Львівсько-Сандомирська операція. Радянська армія зайняла західні області, вийшовши на територію Польщі.
вересень – жовтень 1944 р.	Східно-Карпатська операція. 8 жовтня останній населений пункт УРСР с. Лавочне Дрогобицької області визволено від гітлерівців.
28 жовтня 1944 р.	Звільнення Закарпаття. Територія України була остаточно звільнена від загарбників

**Рис. 4.5.10. Визволення України від фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.)**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

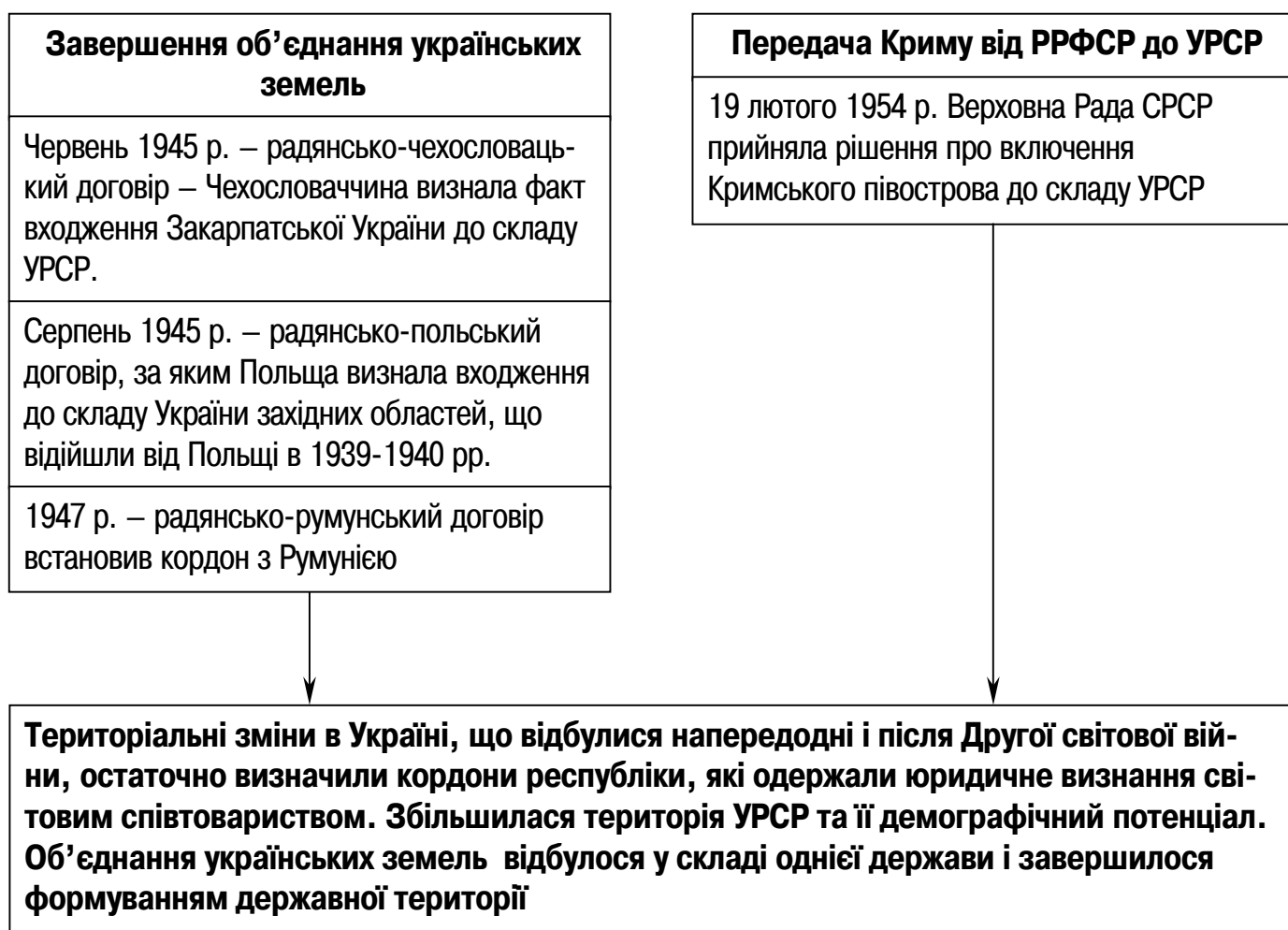


**Рис. 4.5.11. Внесок України в перемогу над Німеччиною та її союзниками**

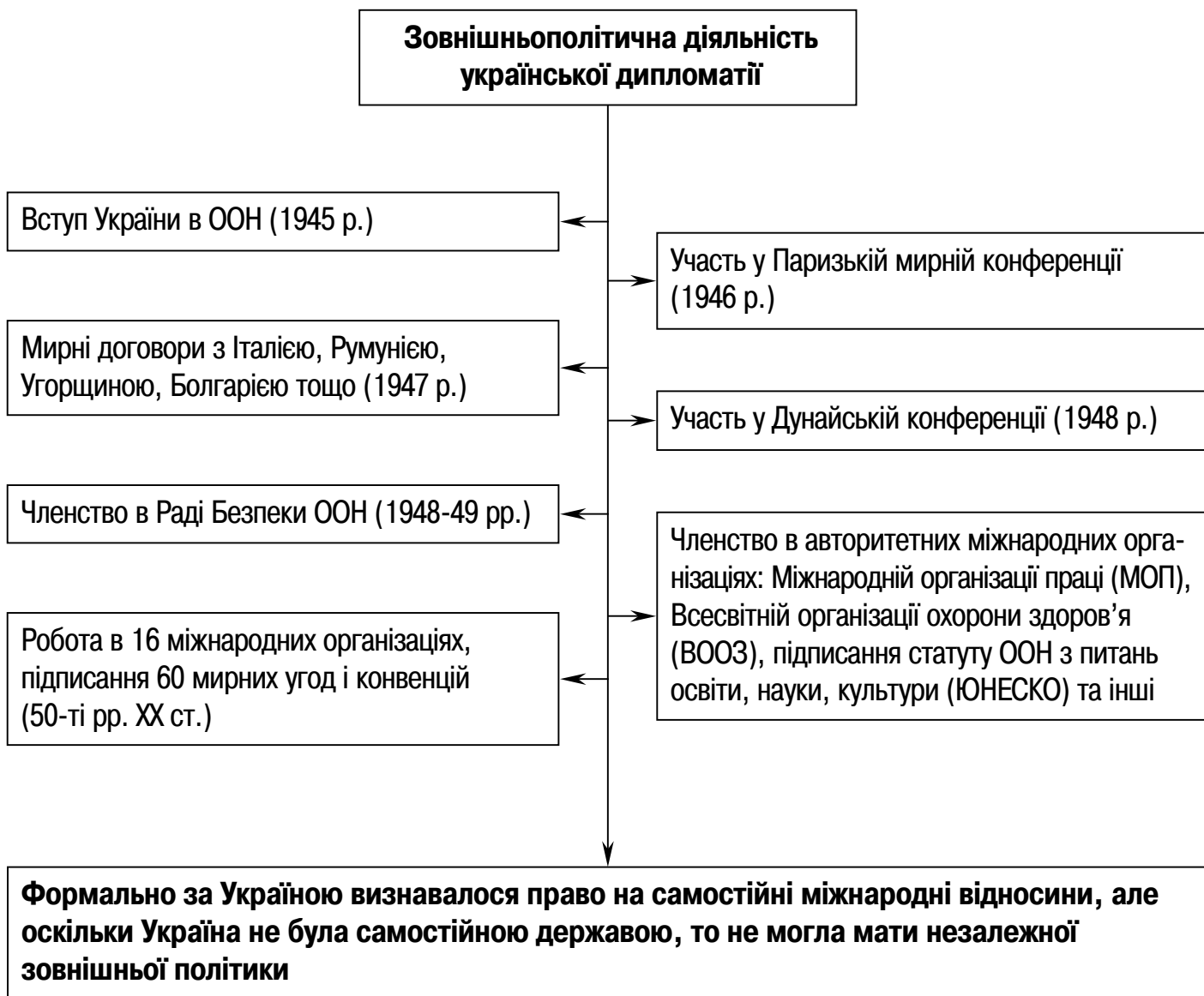




**Рис. 4.5.12. Людські і матеріальні втрати України в роки Другої світової війни**



**Рис. 4.6.1. Територіальні зміни в Україні після Другої світової війни**

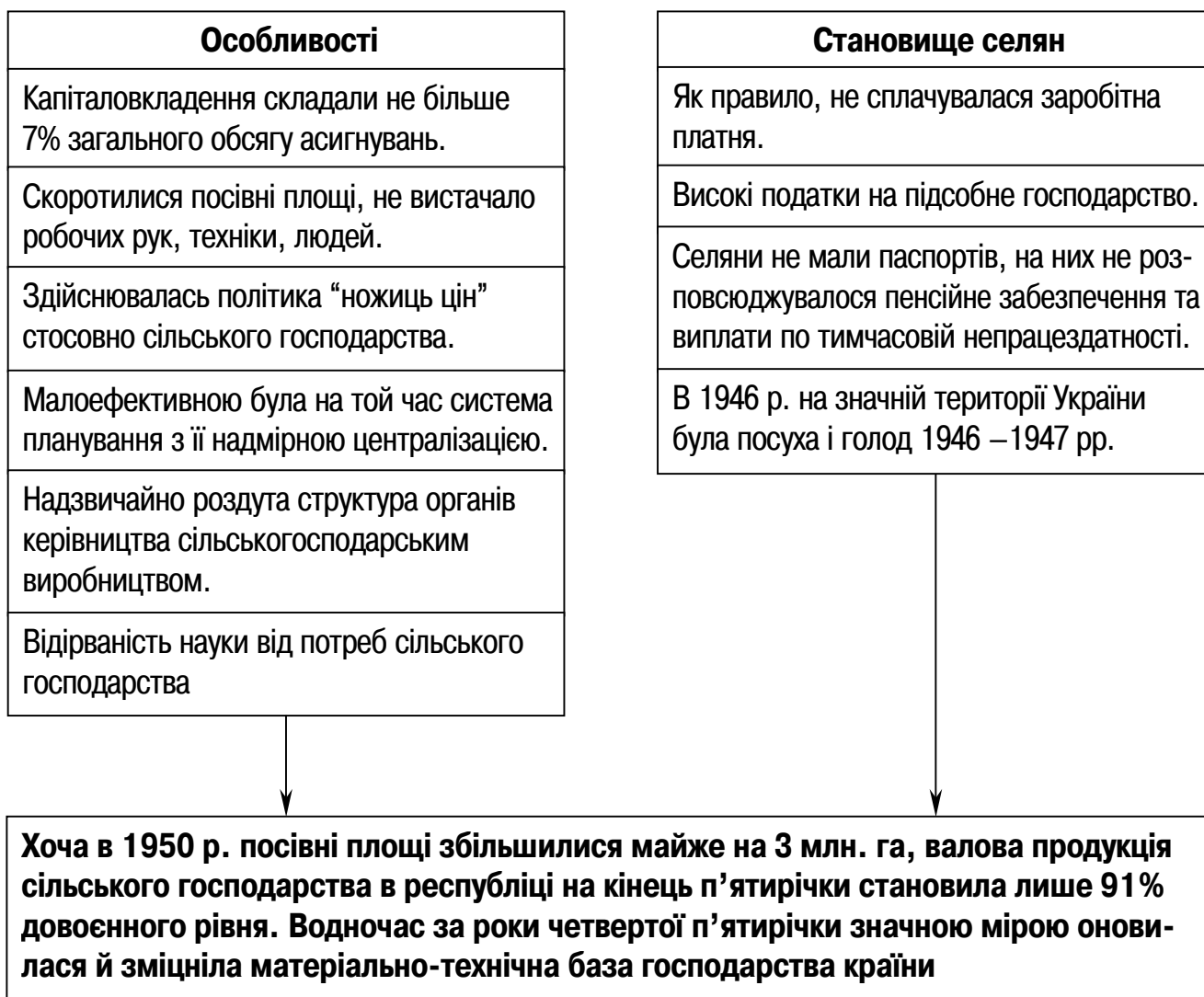


**Рис. 4.6.2. Україна на міжнародній арені після Другої світової війни**



**Рис. 4.6.3. Особливості відбудови народного господарства України у перші повоєнні роки**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.6.4. Особливості відбудови сільського господарства України в роки четвертої п’ятирічки**

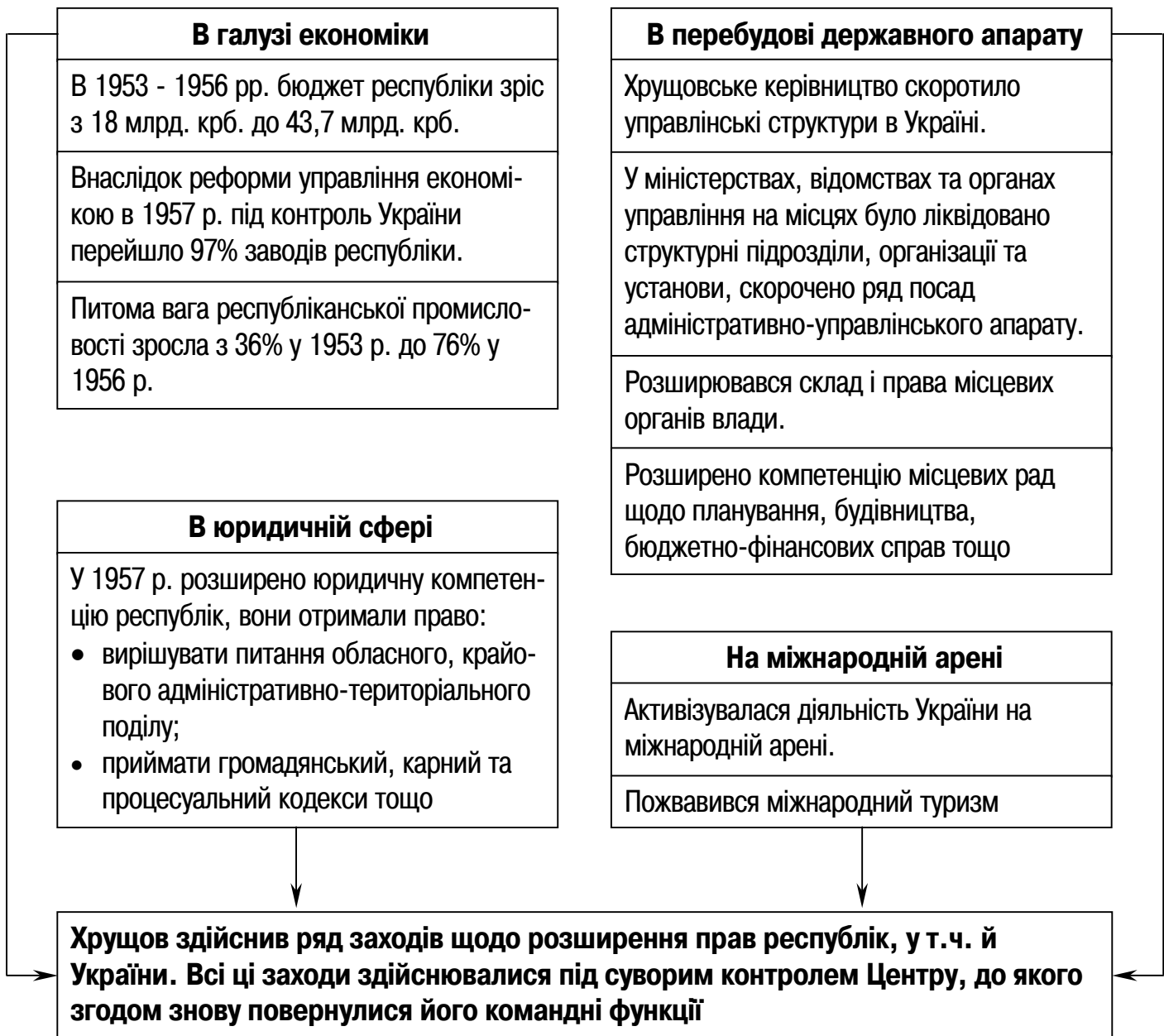
© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.6.5. Перетворення в Західній Україні в повоєнні роки (1945-1953 рр.)**



**Рис. 4.7.1. Суспільно-політичне життя України в умовах десталінізації (1953-1964 рр.)**



**Рис. 4.7.2. Розширення прав союзних республік в адміністративно-політичній сфері**





**Рис. 4.7.3. Експерименти з удосконалення організації управління промисловістю в др. пол. 50-х – перш. пол. – 60-х рр.**

<b>Чинники, що зумовили піднесення сільськогосподарського виробництва</b>
Посилення матеріальної заінтересованості колгоспників у суспільному виробництві.
Створення умов для розвитку особистого господарства колгоспників.
Здійснення переходу (хоча і неповного) від жорсткого планування до поєднання централізованого планування з господарською самостійністю колгоспів та радгоспів.
Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства.
Підвищення освітнього рівня керівників сільськогосподарського виробництва.
Застосування нових технологій, заохочення використання зарубіжного досвіду і отримання колгоспниками паспортів

<b>Причини, що зумовили спад сільськогосподарського виробництва, починаючи з 1958 р.</b>
Адміністративний тиск на колгоспи.
Нереальні надпрограми (цілинна епопея 1954 р., небачене розповсюдження кукурудзи 1959 р., надпрограма у тваринництві 1957 р.). Екстенсивний характер розвитку сільського господарства.
Реформи здійснювалися непослідовно, суперечливо, хвилеподібно, несучи на собі значний вплив суб'єктивізму.
Викуп колгоспами техніки МТС, що суттєво вдарило по колгоспних бюджетах.
Скорочення видатків на соціально-культурний розвиток «неперспективних» сіл.
Спроба урізати присадибні ділянки у колгоспників і в приміських зонах та заборона тримати худобу в приміській зоні

**У середині 50-х р. сільське господарство завдяки пріоритетності його розвитку вперше за довгі роки стало рентабельним. Це був період найбільшого піднесення в історії колгоспно-радгоспного виробництва в СРСР. Проте після 1958 р. темпи розвитку сільського господарства значно знизилися, виробництво продуктів тваринництва майже не зросло**

**Рис. 4.7.4. Стан сільського господарства в період хрущовської відлиги**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.7.5. Соціальні зміни в 50-х – сер. 60-х рр. XX ст.**



**Рис. 4.7.6. Дисидентський рух в Україні**



**Рис. 4.7.7. Боротьба дисидентів проти радянської системи**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

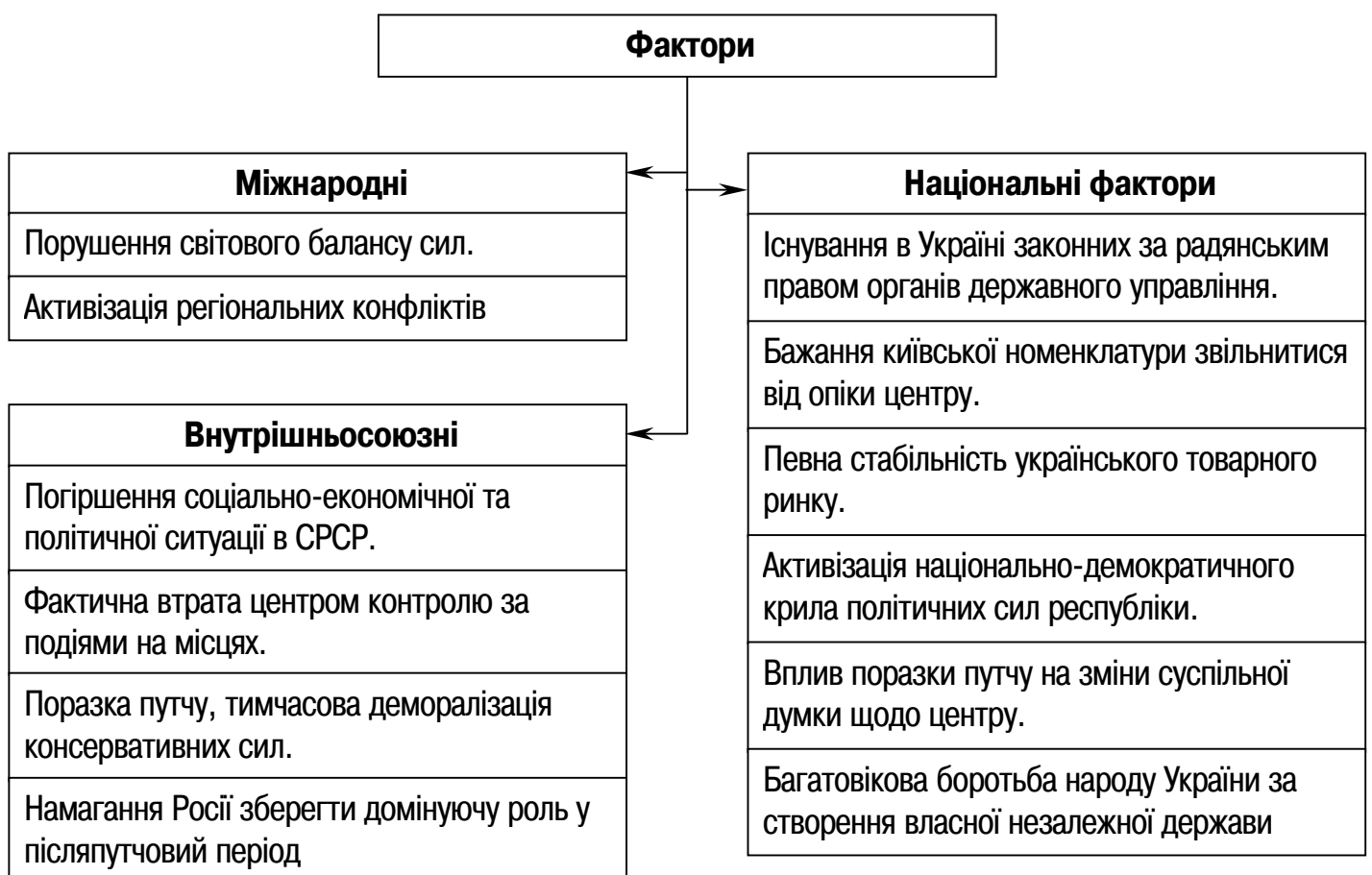


**Рис. 4.7.8. Діяльність Української Гельсінської Групи**



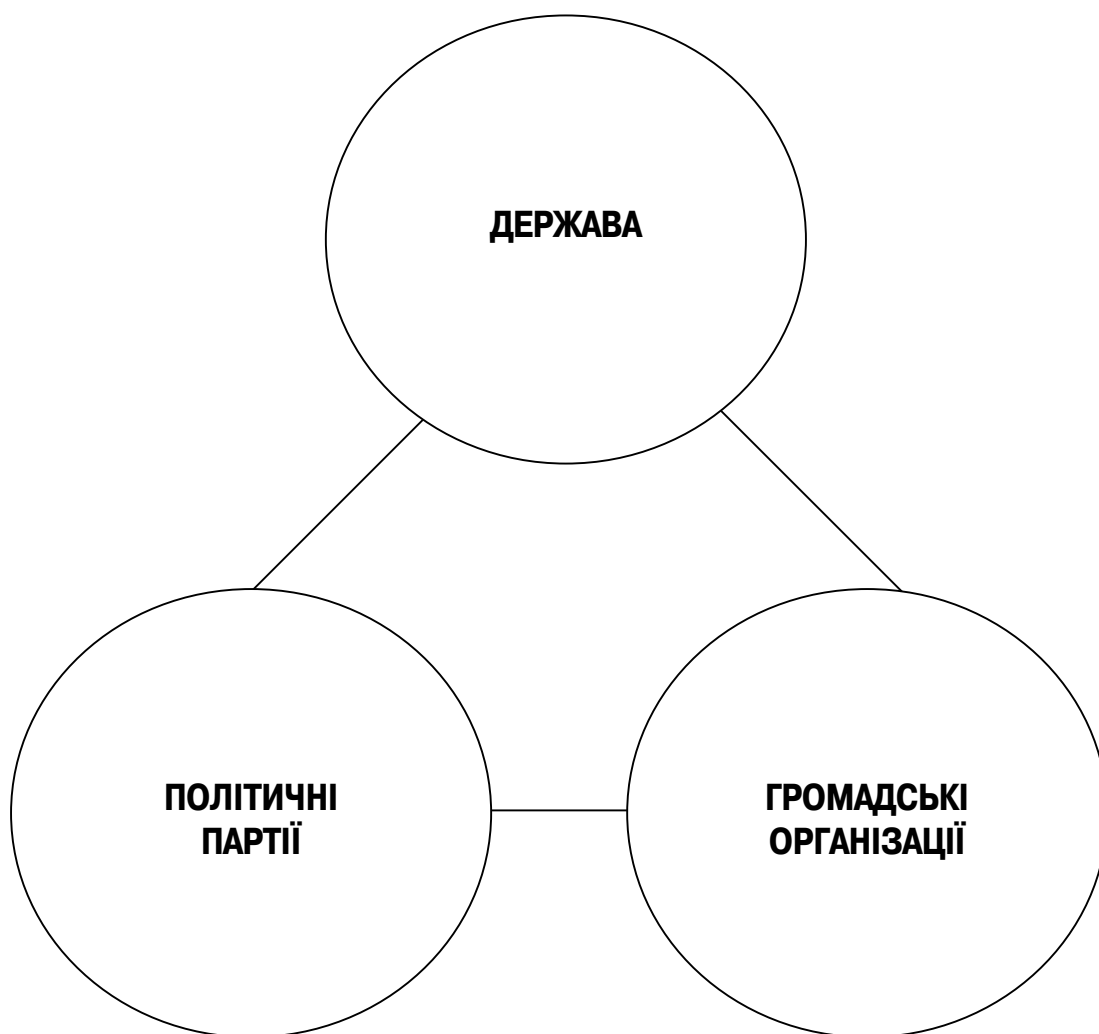
**Рис. 4.7.9. Загострення гальмівних процесів у соціально-економічному розвитку України в кін. 80-х рр. ХХ ст.**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



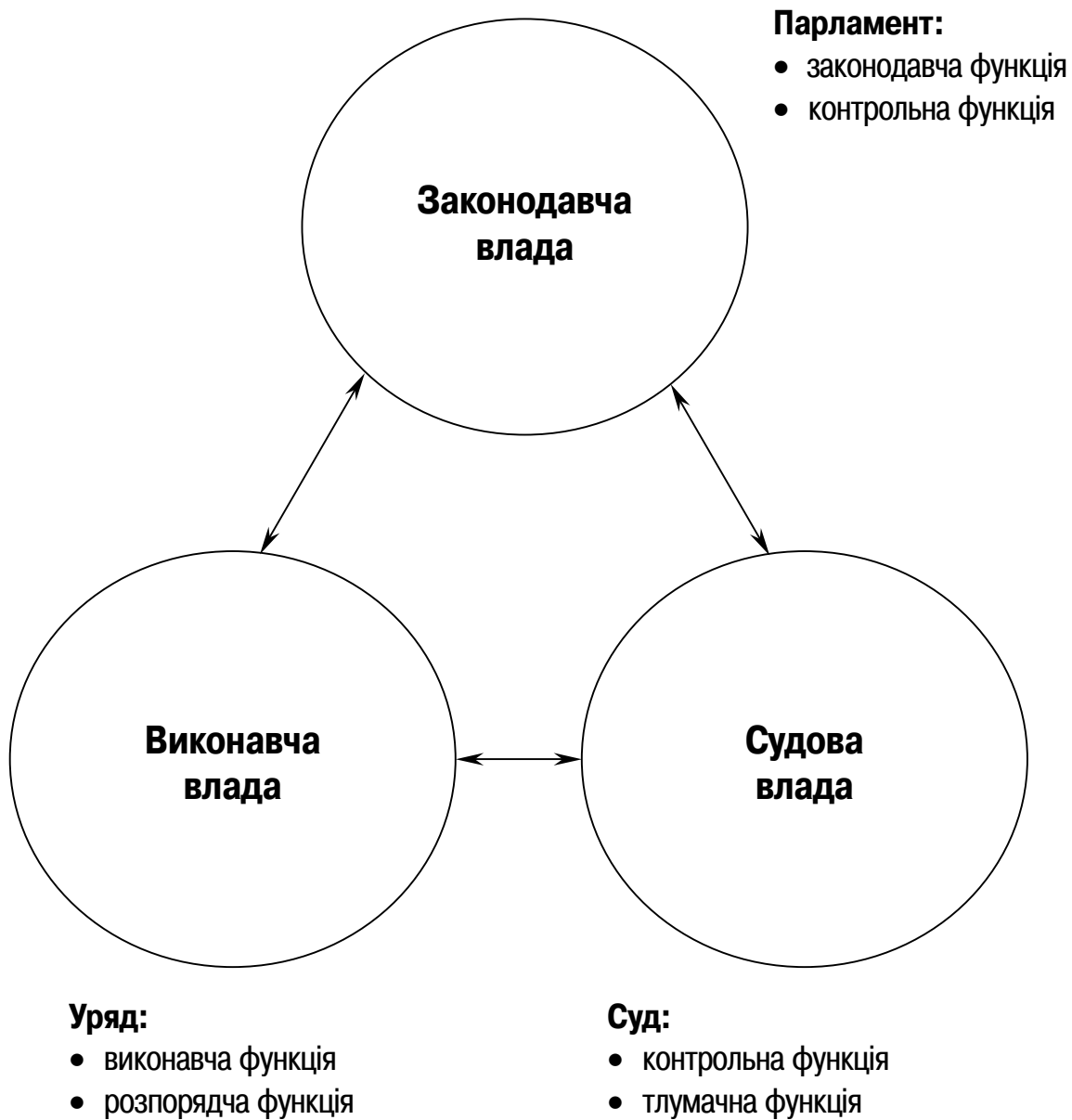
**Рис. 4.8.1. Фактори, що сприяли появі незалежної України**





**Рис. 4.8.2. Структура політичної системи України**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.8.3. Поділ державної влади в Україні**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.8.4. Особливості формування багатопартійної системи в Україні**



**Рис. 4.8.5. Типологія політичних партій**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.8.6. Зовнішня політика незалежної України**



**Рис. 4.9.1. Агропромисловий комплекс України: структурна модель політики (1991-1999 рр.)**

© Науково-методичний центр аграрної освіти



**Рис. 4.9.2. Проведення земельної реформи в незалежній Україні**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

1.	Земельний кодекс України (18 грудня 1990 р.; нова редакція – Закон України від 13 березня 1992 р.)
2.	Постанова Верховної Ради Української РСР “Про земельну реформу” (зі змінами та доповненнями) 18 грудня 1990 р.
3.	Закон України “ Про власність “ (зі змінами та доповненнями) 7 лютого 1991 р.
4.	Закон України “ Про форми власності на землю” 30 січня 1992 р.
5.	Постанова Верховної Ради України “ Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі” 13 березня 1992 р.
6.	Закон України “ Про селянське (фермерське) господарство” (зі змінами та доповненнями) 22 червня 1993 р.
7.	“Порядок передачі земельних ділянок у приватну власність громадянам України” 15 лютого 1993 р. (затверджено в наказі Держкомзему України за № 10)
8.	Указ Президента України “ Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” 10 листопада 1994 р.
9.	Указ Президента України “ Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” 8 серпня 1995 р.
10.	Конституція України 28 червня 1996 р.
11.	Закон України “Про оренду землі” (зі змінами та доповненнями) 6 жовтня 1998 р.
12.	Указ Президента України “ Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектору економіки” 3 грудня 1999 р.
13.	Указ Президента України “Про основні напрями земельної реформи в Україні на 2001-2005 рр.” (30 травня 2001 р.)
14.	Земельний кодекс України 25 жовтня 2001 р.
15.	Закон України “ Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 рр. 18 січня 2001 р.
16.	Закон України “Про оцінку земель” 11 грудня 2005 р.

**Рис. 4.9.3. Законодавчі засади проведення земельної реформи в Україні (1990-2005 рр.)**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

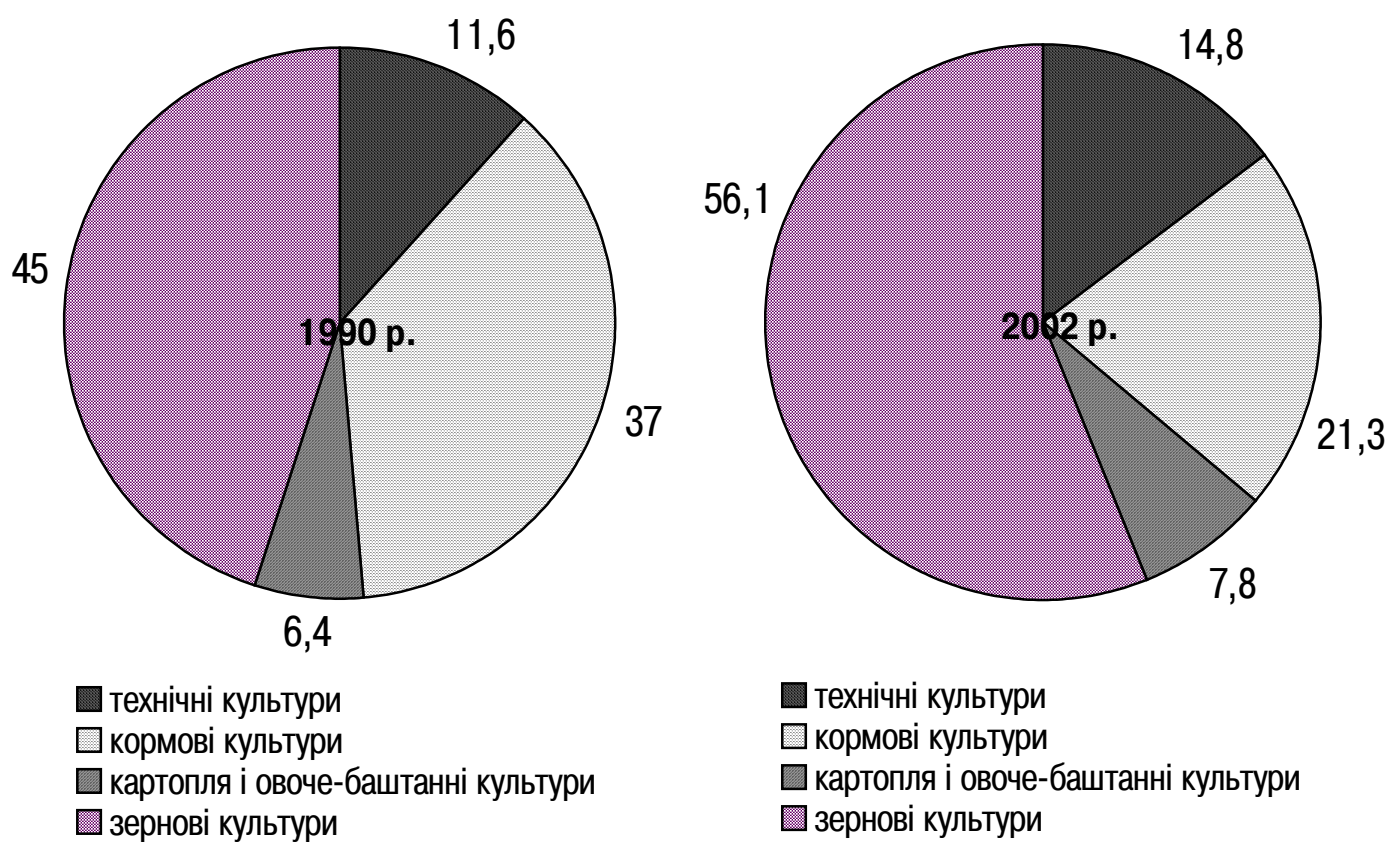


Назва підприємства	Кількість	У % від кількості колишніх КСП
Селянські ( фермерські) господарства	492	4,5
Приватні підприємства	2216	21,3
Господарські товариства	4963	47,5
Сільськогосподарські виробничі кооперативи	2745	26,4



**Внаслідок реформування не сталося значного подрібнення земельно-майнових комплексів (колишні КСП). Кількість новостворених господарств лише на 142 одиниці перевищувала кількість колишніх колективних сільгосп підприємств, інші ж реорганізувалися (на 1 квітня 2001 р.). Тільки 7% земель КПС, що підлягали реформуванню, виділено з масивів, передано в оренду або приєднано до присадибних ділянок**

**Рис. 4.9.4. Зміни в структурі сільськогосподарських підприємств (станом на 1 квітня 2002 р.)**



**Рис. 4.9.5. Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур (господарства усіх категорій; відсотків до загальної площі)**

© Науково-методичний центр аграрної освіти

## СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абетка української політики.: Довідник / М.Томенко (кер.), Л.Бадешко, В.Гребельник. – К.: Смолоскипи, 2002. – 368 с.
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник для студентів вищих навч. закладів. – 2-ге вид., допов. – К.: Академвидав, 2004. – 655 с.
3. Борисенко В.Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.
4. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К.: Наук. думка, 1991.
6. Губарев В.К. Історія України: Довідник. – Донецьк: ТОВ ВКФ “БАО”, 2004. – 624 с.
7. Діденко В.В., Коломієць С.С. Історія України: Курс лекцій. – К.: ВАТ “Книжкова друкарня наукової книги”, 1999. – 295 с.
8. Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2001. – 1135 с.
9. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 573 с.
10. Історія України : Навчальний посібник / За ред. В.А.Смолія. – К. : Альтернативи, 1997. – 416 с.
11. Історія України: Посібник /За ред. Т.Д.Темка, Л.С.Тупчієнка. – К.: Академія, 2002. – 480 с.
12. Історія України: Документи і матеріали /Укл. В.Король. – К.: Академія, 2002. – 448 с.
13. Історія України: Нове бачення : В 2 т. / За ред. В.А.Смолія. – К.: Україна, 1995-1996. – Т.1. – 350с.; Т.2. – 494 с.
14. Історія України: Хрестоматія: В 2 ч. – 2-ге вид. перероб. і допов. / Упор. С.М.Клапчук. – К.: ІЗМН, 1996. – Ч.1. – 372 с.; Ч.2. – 336 с.
15. Кремень В.Г., Ткаченко В.М. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації : Навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів - К. : ДрУк, 1999. - 446с.
16. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1993. – 519 с.
17. Лановик Б.Д., Лазарович М.В. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Знання – Прес, 2001. – 628 с.
18. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.) – К.: Альтернативи, 2000. – 360 с.
19. Литвин В.М., Мордвинцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2002. – 670 с.
20. Новітня історія України (1900-2000): Підручник / А.В.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.М.Литвин та ін. – К.: Вища шк., 2002. – 719 с.
21. Остафійчук В.Ф. Історія України. Сучасне бачення: Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2002. – 348 с.
22. Політична історія ХХ століття: Навчальний посібник. – 2-ге вид. перероб. і допов. /В.Ф.Салабай, Л.О.Панчук, Л.А.Титаренко та ін. – К.: КНЕУ, 2001. – 376 с.
23. Світлична В.В. Історія України: Начальний посібник для студентів вищих навчальних закладів – К.: Каравела , 2004. – 408 с.
24. Семененко В.І., Радченко Л.О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення, вид. 3-тє, виправлене і доповнене. – Х.: Торсінг, 2003. – 480 с.
25. Толочко П.П., Крижицький С.Д., Мурзін В.Ю. Давня історія України. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 235 с.
26. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К.: Либідь, 1999. – 478 с.
27. Шокалюк О.І. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 276 с.
28. Юрій М.Ф. Історія України: Навчальний посібник. – К.: Кондор, 2004. – 252 с.